

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

DR

letnik **XXVI** številka **64** september **2010**

Slovensko sociološko društvo, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani
ISSN 0352-3608 UDK 3

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

DR

letnik **XXVI** številka **64** september **2010**

Slovensko sociološko društvo, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani
ISSN 0352-3608 UDK 3

Revija izdajata Slovensko sociološko društvo in Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani. /
Published by the Slovenian Sociological Association and the Faculty of Social Sciences at the University of Ljubljana.

Urednica / Editor

Valentina Hlebec

Uredniški odbor / Editorial board

Karmen Erjavec

Maša Filipovič Hrast

Danica Fink Hafner

Matej Kovačič

Sonja Kump

Miran Lavrič

Majda Pahor

Gregor Petrič

Mateja Sedmak

Miroslav Stanojević

Zdenka Šadl

Andreja Vezovnik (recenzija knjig)

Jezikovno svetovanje / Language editors

Nataša Hribar

Nataša Logar

Tina Verovnik

Bibliografska obdelava /

Bibliographical classification of articles

Janez Jug

Pridruženi svetovalni uredniki / Advisory editors

Nina Bandelj, University of California, Irvine

Ladislav Cabada, University of West Bohemia, Pilsen

Sonja Drobnič, University of Hamburg

Thomas Luckmann, Prof. Emeritus, University of Konstanz

Katarina Prpič, Institute for Social Research in Zagreb

Zlatko Skrbiš, University of Queensland

Zala Volčič, University of Queensland

Oblikovanje naslovnice / Cover design:

Amir Muratović

Prelom / Text design and Typeset:

Polona Mesec Kurdija

Tisk / Print:

Birografika BORI, Ljubljana

Naklada / Number of copies printed: 320

Naslov uredništva / Editors' postal address

Revija Družboslovne razprave, Valentina Hlebec,

Fakulteta za družbene vede,

Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana

Tel. / Phone: (+386) 1 5805 284

Elektronska pošta / E-mail: valentina.hlebec@fdv.uni-lj.si

Spletna stran / Internet: <http://www.druzboslovnerazprave.org/>

Revijo sofinancira / The Journal is sponsored by

Javna agencija za knjigo Republike Slovenije / Slovenian Book Agency.

Letna naročnina (3 številke) / Annual subscription (3 issues):

individualna naročnina / individual rate: 25 EUR; za organizacije / institutional rate: 50 EUR; za študente in brezposelne

/ students and unemployed discount rate: 16 EUR; cena posameznega izvoda / single issue rate: 16 EUR. Za člane

Slovenskega sociološkega društva je naročnina vključena v društveno članarino. / The annual Slovenian Sociological

Association membership fee includes the journal's annual subscription rate. Družboslovne razprave je mogoče naročiti

na naslovu uredništva ali na spletni strani revije. / Subscription requests can be sent to the editors' postal address.

Družboslovne razprave so abstrahirane ali indeksirane v / Družboslovne razprave is abstracted or indexed in:

COBIB.SI, CSA Sociological Abstracts, CSA Social Services Abstracts, CSA Worldwide Political Science Abstracts,

Current Abstracts, SocINDEX, TOC Premier.

Uredniška politika: Družboslovne razprave so revija, ki objavlja kolegialno recenzirane znanstvene članke in recenzije

knjig. V recenzijski postopke sprejema članke v slovenščini in angleščini s področja sociologije, komunikologije,

politologije in kulturologije ter tem raziskovalnim področjem bližnjih družboslovnih disciplin. Pri izboru člankov za

objavo se upošteva njihova raziskovalna inovativnost ter aktualnost glede na trende v znanstveni skupnosti, v kateri je

revija zasidrana. V teoretskem in metodološkem pogledu je revija pluralistično naravnana, posebno skrb pa posveča

utrjevanju slovenske družboslovne terminologije.

Editorial policy: Družboslovne razprave is a peer reviewed journal which publishes papers and book reviews.

Contributions are invited in fields of sociology, media studies, political science, cultural studies and other studies

which are close to these fields. The published contributions should display high level of research originality and address

the themes which seem relevant to the scientific communities in which the journal is grounded. Both in theoretical

and methodological respects the journal stands for pluralism.

Kazalo

ČLANKI

Raziskovalna etika med znanostjo, zasebnostjo in birokracijo Brina Malnar	7
Spol v raziskovanju: od binarizma in homogenosti h kompleksnosti Valerija Vendramin in Renata Šribar	25
Kritična analiza političnih diskurzov o izbrisanih v žanrih mnenjske zvrsti Andreja Vezovnik	45
Podobe preiskovalnega novinarstva v slovenskem dnevnem tisku Melita Poler Kovačič, Karmen Erjavec	63
Domače in skrbstveno delo ter odnosi med spoloma: stare zgodbe v novih preoblekah? Živa Humer, Metka Kuhar	81

RECENZIJE KNJIG

Bogomir Mihevc: Ključ je v naših rokah! Študentska gibanja za univerzo in boljši študij. Ljubljana: Univerza, Knjižnica arhiva in muzeja Univerze, 2008. <i>Mirjana Ule</i>	99
Rudi Rizman: Globalizacija in avtonomija: prispevki za sociologijo globalizacije. Ljubljana: Filozofska fakulteta (Zbirka Razprave FF), 2008. <i>Franc Trček</i>	100
Pierre Hadot: Kaj je antična filozofija? Ljubljana: Krtina, 2009. <i>Robert Bobnič</i>	102
Jacques Le Goff: Nastanek Vic. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2009. <i>Goran Gaber</i>	104
Michel Foucault: Rojstvo klinike. Ljubljana: Študentska založba, 2009. <i>Irenej Jerič</i>	106
ABSTRACTS AND TABLE OF CONTENTS	111

ČLANKI

Brina Malnar

Raziskovalna etika med znanostjo, zasebnostjo in birokracijo

POVZETEK: Članek podaja pregled ključnih etičnih dilem v odnosu med raziskovalcem in sodelujočimi, izpostavlja težavnost enoznačnega razreševanja teh dilem in prikazuje njihovo situacijsko določenost. V prvem delu so predstavljeni trije poglavitni načini zaščite sodelujočih v raziskavah – zaupnost, anonimnost in obveščena privolitev – ter problematika njihove praktične uporabe v družboslovju. Sledita obravnava etičnih dilem na internetu kot novem raziskovalnem mediju ter razprava o trendih birokratizacije etičnih postopkov in tveganj, ki iz tega izhajajo. Članek sklene ugotovitev, da je zaradi razlik v metodoloških pristopih in raziskovalnih okoliščinah za družboslovje primernejša paradigma etičnega odločanja kontekstualna, in ne univerzalistična, zato v primeru vztrajanja pri toгих deontoloških načelih etična regulacija lahko postane mehanizem omejevanja družboslovnega raziskovanja.

KLJUČNE BESEDE: raziskovanje, etika, zasebnost, internet, kodeksi

0 Raziskovalna etika med znanostjo, zasebnostjo in birokracijo

Je dopustno nekoga zavesti, da je z elektrošokom pravkar povzročil umor, spraševati učitelja in sosede o njegovih navadah ali shranjevati izjave sodelujočih na internetnem forumu, da bi potrdili svojo raziskovalno hipotezo? Odgovor je v prvi vrsti odvisen od tega, kje so naša etična izhodišča.

Če smo pristaši teleološke etične paradigme, bomo moralnost takih dejanj presojali predvsem glede na njihove učinke. Za *teleologe*, zlasti utilitariste, je namreč dejanje etično, če so njegove posledice ugodne za čim večje število končnih dobitnikov – posameznikov, družin, naroda, razreda. Nasprotno pa *deontologi*, zlasti kantovci, menijo, da merilo večinske koristi hitro zdrsne v zlorabo sodelujočih, zato nasprotujejo kršitvi posameznikovih pravic v imenu »pragmatizma«. Po njihovem mnenju je etičnost predvsem lastnost dejanja samega, etičnih pravil pa se je treba dosledno držati tudi za ceno izgube spoznanja (Kimmel 1988: 44–47). Kantovci skušajo zato oblikovati splošno veljavna moralna pravila, medtem ko utilitaristi izhajajo iz neke vrste univerzalnega izračuna, s katerim bi dobili največjo vsoto sreče vseh ljudi (Brinkmann in Kvale 2005: 159). Navedena dejanja bi bila torej za utilitariste načeloma dopustna, kolikor bi bile splošne koristi večje od povzročene škode sodelujočim, za kantovce pa nikakor ne, ker

dejanja sama po sebi niso etična in tega dejstva ne morejo spremeniti niti morebitne koristi, ki jih taka dejanja prinesejo.

Že v začetku torej naletimo na temeljna protislovja v razumevanju vloge znanosti – naj bo znanost cilj ali sredstvo, naj ima prednost dobrobit posameznika ali družbe? S tem naletimo tudi na dve razsežnosti raziskovalne etike: »mikroraven«, ki se nanaša na odnose med raziskovalcem in sodelujočimi, in »makroraven«, kjer gre za to, kako bo proizvedeno znanje učinkovalo na družbo kot celoto (Brinkmann in Kvale 2005: 167–168). Zaradi omejenega prostora in želje, da ne bi ostali pri površnem nizanju etičnih pravil in dilem, bo predmet tega prispevka le prva raven, torej etika v odnosu raziskovalec–sodelujoči. Odnos med raziskovalcem in družbo pa bomo obravnavali v eni od prihodnjih števil.

1 Dober dan, smem vdreti v vašo zasebnost?

Vsako leto samo v Sloveniji več tisoč ljudi sodeluje v različnih družboslovnih raziskavah, največkrat anketah. Kaj jim ta udeležba prinaša? Je zanje grožnja ali morda privilegij?

Po prepričanju raziskovalcev sodelovanje udeležencem prinese številne koristi, kot so razmišljanje o zanimivih vprašanjih, prijeten pogovor z anketarjem, zadovoljstvo izraziti svoje mnenje, izpolniti državljansko dolžnost, dobiti družbeno priznanje, predstavljati druge, dobiti povratno informacijo in podobno (Stoop 2005: 90–91). Po drugi strani pa so posledice lahko tudi manj ugodne, in seznam je tu precej dolg: motnje vsakdanjega življenjskega ritma, miselni napor, stres, tesnoba, zadrega, izguba časa, izguba ugleda, zmanjšano samospoštovanje, psihološke spremembe, pridobitev neprijetnih informacij o sebi, občutki krivde, občutki izigranosti in druge (Elgesem 2002; Kimmel 1988; Stoop 2005).

Za večino udeležencev je najmanj dobrodošel vidik raziskovanja vdor v zasebnost oziroma posledice, ki iz njega izhajajo, a skoraj vsaka raziskava vključuje neko obliko vdora, pa naj gre za opazovanje ravnanja udeležencev ali spraševanje o osebnih zadevah. Čeprav je težko postaviti splošna merila, kdaj do tega pride, saj gre, kot ugotavlja Kovačič (2006: 41), pri vseh definicijah vdora v zasebnost v osnovi za subjektivno presojo posameznika, pa vemo, da je tveganje precej odvisno od narave tematike in izbrane raziskovalne metode. Študija spolnih navad je za večino gotovo bolj psihološko vsiljiva kot študija voznških, med metodami pa denimo poglobljeni intervju velja za bolj stresnega kot anketa, za katero je prej značilna »depersonalizacija« sodelujočih (Lee 1993: 102–103). Intervju je namreč tematsko bolj odprt, izvedbeno interaktiven in kot tak omogoča agresivnejše »vrtanje« v zasebnost. Značilen primer tega so intervjuji življenjske zgodovine, ki pogosto odprejo stare travme, vzbudijo neugodne primerjave z bolj uspešnimi vrstniki ali alternativnimi življenjskimi potmi in lahko privedejo do spoznanja, da posameznikova življenjska bilanca ni pozitivna. Sprožijo torej proces prisilne introspekcije, ki ga v običajnem življenju ni (Miller 2000: 104). Da ne gre nujno za trivialen problem, kažejo primeri, kot je raziskava socialnih omrežij ostarelih, ki je pri sodelujočih vzbudila močna čustva, jok, spomine, občutke obžalovanja in poskuse

racionalizacij preteklih ravnanj (Chih 2005: 282), ali primer raziskave invalidnosti, ki se je končala s samomorom enega od sodelujočih, kljub temu da je bil raziskovalni model zelo participativen, da je izhajal iz hipoteze o invalidnosti kot družbenem konstrukt in da je sam sodelujoči želel, da se zgodba pove (Goodley in dr. 2004: 63–65). Intenzivna izkušnja refleksije svoje situacije je, kot kaže, sprožila omenjeno dejanje. Tej problematiki je sicer v kvalitativni paradigmi namenjen trening »izhodnih« strategij, katerega cilj je sodelujoče po končani raziskavi zapustiti v »pozitivnem« razpoloženju (Kimmel 1988: 114).

Z raziskovalnim intervjujem torej tvegamo, da bomo sprožili nove samointerpretacije ali čustveno spremembo. V domači raziskovalni praksi je v tem kontekstu omenjena raziskava med slovenskimi delavci v Nemčiji leta 1974, kjer sta pogovor o motivih odhoda, razmerah vključevanja v imigrantsko družbo, namenu povratka, kot tudi samo dejstvo, da jih je obiskal raziskovalec iz domovine, v zavesti anketiranca brez dvoma sprožala določene spremembe o njegovem položaju in zaznavi okolja, ugotavljata Toš in Hafner - Fink (1997: 44–45).

Dilema med izogibanjem vdoru v zasebnost in veljavnostjo izsledkov ni nujno enostavna. Če npr. bolnica z rakom v intervjuju trdi, da se ne boji vrnitve bolezni, izkušen spraševalec pa opazi nasprotne znake, se bo izgubila ključna informacija, ki jo lahko dobi le, če zlomi njene obrambne mehanizme, navajata Brinkmann in Kvale (2005: 169–170). Podobno se Mikuš - Kosova (1996: 15) sprašuje, ali je etično delati raziskavo z vojnimi begunci, če jih ta dodatno psihološko prizadene, a če jo opustimo, ne bomo pridobili znanja o tem, kako odpraviti trajne posledice travmatiziranosti in jih vgraditi v življenje teh ljudi. V tej zvezi velja omeniti Belmontovo načelo pravičnosti pri izbiri sodelujočih, ki pravi, da mora obstajati jasen razlog, kadar breme raziskave nosijo pretežno predstavniki ene skupine ali populacije, na primer da bo imela skupina največ koristi od uporabe izsledkov. Ne sme pa biti prevladujoča zato, ker je socialno šibka in se zanjo predpostavlja, da jo bo lažje pripraviti k sodelovanju (Simmerling in dr. 2007: 857).

Glede na povedano je vprašanje etike tudi nezadostna izraba obstoječih podatkov. Kot navajata Hoonard in Will (2003: 148), kvalitativni raziskovalci navadno uporabijo le 6–30 % svojih zapisov, premalo izrabljene pa so tudi možnosti sekundarne analize na podatkih že opravljenih raziskav. Zato naj bo prvi etični korak presoja, ali je res treba obremenjevati sodelujoče z novo raziskavo ali pa so ustrezni podatki morda že na voljo v družboslovnih arhivih in drugih javno dostopnih mestih.

2 Obveščena privolitev s pomisleki

Raziskovalna praksa pozna tri poglobljena varovala pred vdorom v zasebnost ali vsaj škodljivimi javnimi posledicami takega vdora: načela obveščene privolitve (*informed consent*), zaupnosti in anonimnosti.

Če gremo po vrsti – kaj mora vedeti sodelujoči, preden privoli v sodelovanje pri raziskavi? Odgovor na to vprašanje se je v zadnjih desetletjih bistveno spremenil, zlasti kot posledica dogajanj na področju medicinskih raziskav. Leta 1932 se je v kraju Tuske-

gee v Alabami pričela klinična študija sifilitičnih bolnikov, 399 neizobraženih črnskih moških. Raziskovalna skupina sodelujočih namerno ni seznanila s pravo diagnozo, nato pa je več desetletij z zavajanjem preprečevala njihovo zdravljenje, čeprav so zdravila že dolgo obstajala – želeli so namreč opazovati naravni potek razvoja bolezni. Preživele so pričeli zdraviti šele po letu 1972, ko je eksperiment razkril New York Times (Kimmel 1988: 52–53). Ta notorični primer kršenja raziskovalne in medicinske etike je sprožil proces formalizacije etičnih postopkov, v katerem je osrednje mesto dobilo načelo obveščene privolitve. To med drugim zahteva, da sodelujoče seznanimo z razlogi in načinom izbora, protokolom raziskave, jih opozorimo na morebitna tveganja, navedemo pričakovane koristi, navedemo identiteto naročnika in pridobimo izjavo, da je sodelovanje prostovoljno ter da ga lahko sodelujoči v vsakem trenutku prekine (De Vaus 2001; Kimmel 1988).

Seznam je videti upravičen in učinkovit, a dejansko so težave nastale takoj, ko so ga skušali prenesti v prakso, še zlasti družboslovno. Corrigan (2003: 770) tako opozarja, da načelo privolitve izhaja iz abstraktnega koncepta avtonomnega posameznika in njegovih pravic, ne vključi pa družbenih vidikov, tj. privolitev izloči iz družbenega konteksta in jo zvede na model racionalne izbire. Zato meni, da gre za model »prazne etike«, ki sodelujoče varuje le pred grobo prisilo, več pa ne. Že pri medicinskih raziskavah se je tako pojavil dvom o tem, ali gre res za »obveščeno« odločanje oziroma koliko sodelujoči sploh razumejo ponujeno strokovno in pravno razlago.

Naslednji problem je *situacijski pritisk*, ki pogosto močno okrni navidezno prostovoljnost privolitve. Intervjuji z družboslovnimi raziskovalci npr. kažejo, da predvsem družbeno šibke skupine nanje gledajo kot na zastopnike sistema, ki mu je treba zaupati, pa tudi videti so »prijazni ljudje« (Wiles in dr. 2006: 295). Torej je podredljivost, in ne racionalna presoja dejanska psihološka podlaga njihove privolitve. Še izrazitejša je ta situacija v medicini, kjer so sodelujoči praviloma v odvisnem odnosu do zdravnika. Kot navaja Zwitter (2001: 70), bolnikov podpis na obrazcu privolitve pri kliničnih raziskavah praviloma ni posledica razumevanja pravniške razlage, pač pa zaupanja zdravniku in lažne možnosti izbire, pred katero je postavljen: takojšnje zdravljenje z novimi zdravili ali čakalna lista za standardno zdravljenje. Prostovoljnost je vprašljiva tudi pri družboslovnih raziskavah, ki potekajo v hierarhičnih okoljih. Če je npr. raziskovalec član učiteljskega osebja, se bodo šolarji ali študentje praviloma ugodno odzvali na prošnjo za sodelovanje, in sicer iz strahu, da ne bi bili videti nekooperativni. Imajo sicer formalno svobodo, da sodelovanje odklonijo, a z vidika psihološke realnosti je ta svoboda okrnjena (Homan 2001: 336). Podobno velja za raziskave v organizacijah in podjetjih, kjer si podrejeni ne bodo upali nasprotovati prisotnosti raziskovalca, če je projekt odobril predpostavljeni (Aldred 2008: 895).

Specifična težava, predvsem v kvalitativnih raziskavah, je tudi *odprtost raziskovalnega modela*. Koncept obveščene privolitve namreč vsebuje predpostavko, da raziskovalec vnaprej ve, kaj se bo dogajalo in s kakšnimi učinki, kar pa v kvalitativnem raziskovanju praviloma ne velja, saj na odzivnost in prilagodljivost gledamo kot na prednosti te paradigme (Shaw 2008: 404). Pridobiti soglasje le na začetku in to razumeti kot pristanek za vse nadaljnje raziskovanje zato pomeni odpovedati se

moralni odgovornosti, menijo nekateri (De Vaus 2001: 335). Posledično je, zlasti pri raziskovalcih emancipatoričnih usmeritev, nastala ideja soglasja kot procesa, saj etične dileme vznikajo skozi ves raziskovalni proces, zato je potrebno njegovo neprestano potrjevanje (Chih 2005: 281). Strogo vzeto gre tudi pri anketi za podoben problem, saj anketiranec da svoj pristanek za sodelovanje, še preden vidi konkretna vprašanja. Dilema se tu praviloma rešuje s splošnim navodilom, da mu na posamezno vprašanje ni treba odgovoriti, če tega ne želi.

Ne nazadnje pa ima obveščena privolitve tudi nezaželen stranski učinek, opazen predvsem v družboslovju, namreč nesorazmerno *senzibilizacijo* sodelujočih. Za medicinsko raziskovanje, v kontekstu katerega je načelo nastalo, je, kot rečeno, značilen presežek moči raziskovalca zdravnika nad sodelujočimi, ki so praviloma tudi pacienti. V družboslovju pa je razmerje moči največkrat obrnjeno, in raziskovalec z izjemo prepričevanja nima drugega vzvoda, da nekoga pridobi za sodelovanje. Tu pa lahko obrazci privolitve »pogajalska izhodišča« celo poslabšajo, zlasti če ponujajo podrobno pravniško razlago zaupnosti, kar pogosto zahtevajo etični odbori in pravni oddelki univerz. Ta prej vzbudi sumničenja, kot pa jih odpravi, poveča zaznavo možnih tveganj, ki jih sodelovanje v anketi prinaša, in posledično zmanjša deleže sodelovanja, še posebej če gre za manj občutljive tematike. S tem zmanjšuje reprezentativnost, otežuje testiranje hipotez in povečuje stroške raziskave (Mattingly 2005: 67–71). Tudi pri kvalitativnem raziskovanju npr. izrecno omenjanje »uničenja trakov« v obrazcih obveščene privolitve pri sodelujočih ustvari vtis, da je raziskava bolj tvegana, kot v resnici je (Hoonard in Will 2003: 143). Mnogi, ki bi potencialno sodelovali, se bojijo podpisati formular, ki ga ne razumejo, saj iz izkušenj vedo, da jih podpisovanje dokumentov s pravniškim izrazoslovjem lahko zaveže k nečemu, kar je zanje lahko ogrožajoče (Simmerling in dr. 2007: 845).

2.1 Z zavajanjem do resnice

Problematika obveščene privolitve pa ni omejena le na težave pri njeni konkretni izpeljavi, pač pa sega globlje na področje spoznavnih, etičnih in ideoloških vprašanj. Družboslovni raziskovalci se namreč pogosto znajdejo pred dilemo, ali naj imajo etična načela nujno in vedno prednost pred spoznavnimi ali pa morda obstajajo situacije, ko naj velja nasprotno, četudi na račun nepopolne ali nepravočasne obveščenosti ali tudi zavajanja sodelujočih.

Etično »mejna« praksa, kot je zavajanje, je praviloma vgrajena v raziskovalni načrt takrat, ko raziskovalec presodi, da je nujna za zagotovitev veljavnosti izsledkov. Vednost, da so predmet raziskave, lahko namreč bistveno spremeni ravnanja ali stališča sodelujočih, kar so že leta 1924 nepričakovano pokazali eksperimenti s produktivnostjo delavcev v industrijskem obratu Hawtorne (Nason in Golding 1998: 238).

Večje ali manjše odstopanje od načel obveščene privolitve je v družboslovnem raziskovanju pogosto nujni pogoj, ki omogoči veljavnost spoznanj, zato mu je ozračje med empiričnimi raziskovalci dokaj naklonjeno. Ocena, koliko je zavajanje upravičeno, praviloma temelji na oceni relativnih »stroškov« sodelujočih, kot so čas, potrpljenje ter fizično in psihično blagostanje (Brewerton in Millward 2001: 62–63). Zelo prisotno je stališče, da togo vztrajanje pri obveščeni privolitvi močno oteži predvsem izvajanje

kritičnega raziskovanja. Če bi npr. želeli z opazovanjem ali intervjuji ugotavljati prisotnost rasizma, korupcije, seksizma ali pretirane uporabe sile med policisti in bi jih predhodno obvestili o svoji tematiki, bi si raziskavo vsekakor onemogočili, ugotavlja Haggerty (2004: 406), bodisi na ravni dostopa bodisi na ravni avtentičnosti obnašanja. Tudi Kimmel (1988: 76) opaža prevladujočo naklonjenost omejenemu zavajanju, kadar s polno obveščeno privolitvijo ni mogoče veljavno raziskovati spornih družbenih pojavov, kot je npr. rasizem.

V zgodovini družboslovja je nekaj razvpitih raziskav, ki so po eni strani prispevale pomembna družbena spoznanja, po drugi pa sprožile ostre polemike zaradi etično spornih postopkov. Eksperiment *Pigmalion*, ki je potekal ob namernem zavajanju učiteljev o pravem namenu raziskave, je razkril moč učiteljskih stereotipov in predsodkov ter posledične neenakosti v obravnavi učencev (McNeill in Chapman 2005: 78). Humpreyyeva raziskava gejev, ki je vključevala več spornih postopkov zavajanja in vdora v zasebnost, je ovrgla dotedanje stereotipe o udeležencih anonimnih seksualnih srečanj in pokazala, da so vanje vpleteni predvsem poročeni in heteroseksualni moški (npr. Oakley 2000: 71). Znani Milgramov eksperiment je z zavajajočim prikazom namena raziskave in napeljevanjem sodelujočih k dajanju »elektrošokov« izpostavil za mnoge šokantno večinsko podprejanje ukazom družbene avtoritete (npr. Kimmel 1988: 60–61). Elektrošoki sicer niso bili resnični, bil pa je resničen stres, ki so ga sodelujoči ob tem doživljali. Rosenhan je z zavajanjem osebjia v psihiatričnih bolnišnicah dokazal hudo vprašljivost psihiatrične diagnostike oziroma njeno ujetost v logiko etiketiranja (Oakley 2000: 71). Sem sodi tudi Zimbardov zaporniški eksperiment, ki je pokazal moč vpliva socialne situacije na ravnanja in presoje posameznika v primerjavi z značilnostmi njegove osebnosti. Kot je znano, je bil eksperiment zaradi vse hujših izbruhov nasilja in stresov med sodelujočimi predčasno prekinjen (glej npr. Ule 2000: 324).

V večini teh primerov »obveščene privolitve« v pravem pomenu ni bilo, saj so udeleženci šele naknadno dobili pojasnilo o dogajanju v raziskavi, kar je pogost kompromis med načeli etike in veljavnosti. A v luči teže pridobljenih spoznanj je med družboslovci veliko kritik na račun ozračja »etične preobčutljivosti«, ki prinaša zahteve po popolni odpovedi zavajanju. Zaradi dediščine stigmatizacije velja uporaba prikritih metod za tvegano raziskovalno prakso. Haggerty (2004: 405–406) tako opaža splošni trend omejevanja raziskav, pri katerih ni mogoče pridobiti obveščene privolitve, in opozarja na spoznavno škodo, ki zaradi tega nastaja. Med letoma 1965 in 1985 je polovica člankov socialne psihologije temeljila na raziskavah z neko obliko zavajanja, danes pa večina raziskav, ki so prispevale pomembna in trajna spoznanja, zaradi zahteve po obveščeni privolitvi ne bi bila mogoča. Kot bomo videli kasneje, so namreč etični odbori glede zavajanja oziroma naknadne privolitve zelo restriktivni, manj pa to velja za profesionalne kodekse.

3 Zaupnost, anonimnost ali nič od tega

Če načelo obveščene privolitve zagotavlja etičnost pogojev vstopa sodelujočih v raziskavo, pa načeli zaupnosti in anonimnosti sodelujoče varujeta pred morebitnimi škodljivimi posledicami potem, ko je raziskava končana.

Zaupnost se nanaša predvsem na omejitev dostopa tretjih oseb do informacij o identiteti sodelujočih. Ta mora ostati zaupna, razen če je bil dogovor drugačen. Če zaupnosti ni mogoče zagotoviti, pa morajo biti sodelujoči o tem pravočasno obveščeni (Brewerton in Millward 2001: 64). Poleg zaščite zasebnosti je cilj zagotovil o zaupnosti tudi povečanje deležev sodelovanja in povečevanje veljavnosti rezultatov, torej večja iskrenost odgovorov in zmanjšanje učinka družbeno zaželenega odgovarjanja (De Vaus 2001: 337; Kimmel 1988: 94–97). Zaupnost je še posebej pomembna, kadar so sodelujoči vpleteni v nelegalna ali politično občutljiva dejanja, kjer se mora raziskovalec včasih tudi vprašati, ali je pripravljen tvegati kazensko obravnavo, da bi zaščitil sodelujoče (Miller 2000: 83). Haggerty (2004: 407) navaja dva primera zapornih kazni za raziskovalca, ki nista hotela prekršiti obljube zaupnosti – eden je prisostvoval evtanaziji, drugi pa je odklonil izročitev zapiskov o radikalnem okoljskem gibanju.

Pri dajanju zagotovil o zaupnosti moramo biti pozorni predvsem na morebitno formalno ali strukturno prisotnost tretje strani. Na primer na to, ali je v pogodbi o raziskavi kot lastnik podatkov opredeljen raziskovalec ali naročnik, ali je »posrednik podatkov« morda tretja oseba, ki lahko pogleda izpolnjene vprašalnike (npr. učitelj, nadzornik), ali so lahko problem vnašalci podatkov ipd. (De Vaus 2001: 338). Tudi pri fokusnih skupinah, zlasti ko gre za majhne populacije ali skupnosti, bodo udeleženci pogosto lahko prepoznali druge sodelujoče, zato ni mogoče v celoti zagotoviti, da ne bodo razkrili njihovih identitet (Hoonaard in Will 2003: 146). Še zlasti kadar gre za občutljive tematike ali populacije, torej ne smemo zaiti v skušnjavo, da bi zagotovila o zaupnosti prikazovali kot trdnejša, kot so v resnici.

Za razliko od zaupnosti, kjer gre za varovanje oziroma nedostopnost informacij o sodelujočih, gre pri *anonimnosti* za urejanje ali prirejanje informacij, katerega cilj je neprepoznavnost sodelujočih v prikazih podatkov. Anonimizacija postaja vse aktualnejša tudi zato, ker v nekaterih državah (npr. Veliki Britaniji) financerji že zahtevajo, da se podatki vseh raziskav, ki so bile omogočene z javnim denarjem, shranijo v javno dostopne arhive. To je pri kvantitativnih raziskavah večinoma neproblematično, saj zaradi velikih vzorcev in posplošenih informacij za anonimnost zadostuje že odstranitev identifikacijskih kod anketirancev (De Vaus 2001: 338–339). Problem lahko nastane predvsem pri manjših geografskih enotah, kot je na primer anketni okoliš, kjer so posamezniki včasih prepoznavni preko mreže križanj, kar zahteva dodatno anonimizacijo podatkov (za širšo razpravo o tveganju razkritja oziroma *disclosure risk* glej npr. Gomatam in dr. 2005).

Precej več težav je z anonimizacijo pri kvalitativnih raziskavah. Hoonaard in Will (2003: 141–146) celo menita, da je anonimnost v etnografskem raziskovanju praktično nedosegljiva, saj tudi zapiski, kjer so imena odstranjena, vsebujejo dovolj informacij, da so sodelujoči prepoznavni, npr. nehoten opis prepoznavnega okolja ali dogodkov v kombinaciji s splošnimi informacijami o starosti, etnični pripadnosti, kraju bivanja, spolu. Znan je primer študije gejev, kjer je anonimnost nenadejano spodletela zaradi preveč natančnega opisa stanovanja in notranje opreme (Lee 1993: 186–186). Anonimizacija mora zato v etnografskih raziskavah življenjske poti včasih iti tako daleč, da je končni rezultat nekje med raziskovalnim poročilom in fikcijo. Poleg izmišljenih

imen, etnične pripadnosti, videza, družinskih in drugih podrobnosti gre lahko celo za združitev prikaza več oseb (Goodley in dr. 2004: 75). Parry in Mauthnerjeva (2004: 144) ob tem opozarjata, da odstranjevanje vseh informacij, ki omogočajo prepoznavnost, lahko precej omeji uporabnost podatkov, Ramšakova (1998: 199) pa, da anonimnost in uporaba fiktivnih identitet med drugim otežujeta tudi preverjanje resničnosti navedenega. Hoonard in Will (2003: 148) nekoliko cinično ugotavljata, da anonimnost v etnografiji večinoma uspeva zato, ker nekateri sodelujoči sploh pozabijo, da so bili del raziskave, velikemu delu je vseeno, objavljeni izsledki pa imajo zelo ozko občinstvo in jih v večini knjigarn ni mogoče dobiti.

Povsem nasproten problem nastane, kadar anonimnost in zaupnost, pri katerih vztrajajo etični kodeksi, postaneta odraz nespoštovanja do želje sodelujočih. Načeli namreč temeljita na predpostavki, da ljudje na splošno ne želijo izpostavljati zasebnega življenja na prepoznaven način, a temu ni vedno tako. Mattinglyjeva (2005: 466–468) navaja primer mame, ki je želela javno povedati zgodbo neozdravljivo bolne hčere in je kot žaljivo razumela prav to, da so jo obravnavali kot enega od anonimnih primerov. Tudi Ramšakova (1998: 201) navaja, da v etnologiji pripovedovalci včasih ne želijo ostati anonimni, še posebej pogosto ljudje z obrobja, ki z objavo svoje življenjske zgodbe s polnim imenom dobijo neko družbeno priznanje. Ob tem navaja zanimiv podatek, da je od 76 pripovedovalcev življenjskih zgodb koroških Slovencev le šest sogovornikov želelo ostati anonimnih.

Vendarle pa gre v teh primerih praviloma za izjeme. Nепrepoznavnost identitete ostaja interes večine sodelujočih in je kot taka nujni element njihove zaščite.

4 Na internetu nikoli nisi sam

Problematika zaščite sodelujočih v raziskavah je v zadnjih desetletjih postajala vse bolj izpostavljena, a temeljne dileme so ostale bolj ali manj enake. Z razmahom interneta pa so se poleg novih možnosti raziskovanja odprla tudi nekatera nova etična vprašanja, med katera sodijo predvsem povečana možnost »goljufivih« praks tako na strani raziskovalcev kot sodelujočih, povečani izzivi pri ugotavljanju identitete sodelujočih ter manjši nadzor nad zasebnostjo in varnostjo informacij (DeLorme in dr. 2001: 276).

Internetno okolje je po eni strani bolj permissivno od tradicionalnega, saj na primer fizična odsotnost raziskovalca olajšuje prekinitve sodelovanja oziroma zmanjšuje situacijsko prisilo ostati v raziskovalni situaciji (Nosek in dr. 2002: 164). Omogoča tudi nov vidik anonimizacije, na primer v interaktivnih klepetalnicah, kjer raziskovalec nikoli ne vidi sodelujočih, ne pozna njihovih pravih imen in resničnih identitet. Velja seveda tudi nasprotno – sodelujoči ne vedo, ali imajo res opravka z raziskovalcem (Mann in Stewart 2000: 58–59). Pri izključno online interakcijah zato obstaja možnost, da tako raziskovalci kot sodelujoči ponaredijo svojo identiteto, osebnost ali vlogo. Tako se denimo moderatorka, ki vodi fokusno skupino z moškimi sogovorniki, lahko predstavlja za moškega, da si zagotovi bolj odprto komunikacijo ali vplivnejši glas (DeLorme in dr. 2001: 272).

Po drugi strani pa internet prinaša kar nekaj elementov povečane sledljivosti oziroma zmanjšane zaupnosti in anonimnosti. Za anonimizacijo identitete sodelujočih ne zadostuje le uporaba psevdonomov, treba je paziti tudi na elektronske naslove, uporabniška imena, imena domen, IP-številke (Mann in Stewart 2000: 57). Problematičen je lahko zlasti zapis IP-naslava in časa oddaje sporočila, saj je s to informacijo mogoče razpoznati računalnik in s tem pogosto tudi respondenta. To je še posebej tvegano, če je tematika raziskave občutljiva ali se navezuje na nelegalne dejavnosti, npr. jemanje nedovoljenih drog, saj bi to imelo negativne posledice za sodelujoče, če bi oblasti s pravnimi sredstvi zahtevale dostop do podatkov (Fox in dr. 2003: 178).

Zdi se, da je potencialna nevarnost vdora »tretje strani« za večino običajnih uporabnikov interneta skorajda neodpravljiva, saj praviloma obstaja vsaj teoretična možnost, da informacijo prestreže kdo na višji ravni, na primer ponudnik internetne storitve (Fox in dr. 2003: 178), ali pa, da kdo poveže različne vire podatkov na internetu na način, ki razkrije več o sodelujočih, kot bi ti prostovoljno storili (DeLorme in dr. 2001: 272). Ne nazadnje že samo računalniško shranjevanje podatkov povečuje raven tveganja, saj so danes praktično vsi raziskovalci s svojimi računalniki ves čas na internetu, s tem pa načeloma izpostavljeni vdoru drugih uporabnikov. Problematičen je lahko tudi internetni prenos podatkov, saj ima nad njim nadzor ponudnik storitve ali sistemski administrator, in ne raziskovalec. Ta zato ne more dati dokončnega zagotovila o zaupnosti (Mann in Stewart 2000: 42–43; Fox in dr. 2003: 179). Kot navaja Nosek (2002: 165), je tudi v tradicionalnem raziskovanju obstajala možnost, da bi kdo vdrl v laboratorij ali kabinet, a ranljivost podatkov je na internetu vseeno bistveno večja.

4.1 Je informacijska avtocesta primerljiva s pravo?

Poleg težko rešljivih tehničnih problemov, povezanih z zagotavljanjem zaupnosti, se na internetno raziskovanje veže tudi nekaj bolj konceptualnih etičnih dilem. Gre zlasti za vprašanje, koliko je internetna komunikacija javnega značaja in s tem »na voljo« družboslovnemu analitiku. Ali kvalitativni raziskovalci lahko z vsemi informacijami, ki so prosto dostopne na internetu, ravnajo kot z javnimi informacijami, se sprašuje Shaw (2008: 405), ali pa moramo za spremljanje forumov ali mailing list dobiti soglasje sodelujočih oziroma razkriti svojo vlogo?

Eno stališče je, da ne, in sicer po analogiji z opazovanjem mimoidočih na ulici, ko tudi »ne nosimo napisa, da smo raziskovalci«, ali pa z opazovanjem obiskovalcev v klubu, kjer ne bomo objavili po ozvočenju, da smo tam prisotni (Mann in Stewart 2000: 52–53). Kitchinova (2003: 399–407) izrecno zagovarja stališče, da je večji del interneta po definiciji javen prostor, zato »pišoči govorniki« ne morejo pričakovati zaupnosti svojih sporočil, javna narava interneta pa pomeni implicitno soglasje za uporabo informacij na njem.

Za tiste, ki spremljanje internetne komunikacije primerjajo z opazovanjem javnih prostorov v tradicionalnih raziskavah, je torej zahteva po obveščeni privolitvi »opazovanih« uporabnikov interneta pretirana. A obstajajo tudi argumenti proti takemu stališču, in tu se kot poglobitveni etični problem internetne komunikacije pokaže zapis oziroma pretvorba »bežnega« v trajno. Ta razlika v obravnavi obstaja namreč tudi pri

tradicionalnem raziskovanju. Norveška etična telesa na primer določajo, da za opazovanje na javnih prostorih (ulice, trgi) ni treba pridobiti soglasja opazovanih, toda če se uporabijo tehnični pripomočki za trajni zapis videnega ali slišane, npr. zvočne ali videosnemalne naprave, je prizadete treba o tem obvestiti (Elgesem 2002: 198). Podobno logiko je uporabil kanadski etični odbor, ki je omejil raziskovalno snemanje etnične poroke na tiste prisotne osebe, ki so za to dale izrecno soglasje (Haggerty 2004: 404). Stališče tu je, da gre pri raziskovanju, temelječem na zapisu, kamor sodi internet, za večja tveganja kot v »običajnem življenju« oziroma »na ulicah«. Kar nekaj avtorjev ugotavlja, da povprečen uporabnik interneta precenjuje njegovo anonimnost oziroma podcenjuje sledljivost. To se vidi že pri raziskovalnih intervjujih, kjer zaradi predstave, da je internet nenadzorovano okolje, mnogi hitreje priznajo stvari, kot so uporaba nedovoljenih drog, mali kriminal, deviantna nagnjenja, osebne težave (Mann in Stewartova 2000: 54). Dejansko pa gre, kot smo videli, tehnično za manj zaupno okolje od tradicionalnega.

Zaradi takega razkoraka med zaznavo in dejanskim stanjem se po analogiji s pravom v etični literaturi vse bolj pojavlja koncept »razumnega pričakovanja«, s katerim skušajo pravne norme o varovanju zasebnosti (Evropska Direktiva 95/46/EC) zagotoviti, da se podatki o osebah ne širijo na načine, ki jih posameznik, ko jih je dal, ni mogel pričakovati, torej uporabiti za namene, ki niso skladni s prvotnim namenom dajanja informacije. Pravna ureditev torej ščiti možnost, da si posameznik ustvari razumno pričakovanje o tem, kaj se bo dogajalo z informacijo o njem. Če se ta širi na načine, ki so v nasprotju s temi pričakovanji, gre za kršitev zasebnosti (Elgesem 2002: 201).

Če izhajamo iz te razlage, postane etični raziskovalni horizont na internetu bistveno bolj omejen, saj kar precej avtorjev ugotavlja, da v subjektivni zaznavi uporabnikov internet ni splošno javen prostor, tudi če gre na primer za javne forume. Izrazoslovje, kot je »spletno mesto«, vzbuja predstavo o lokaciji ali »skupnosti« ter s tem ustvarja iluzorično pričakovanje obvladljivosti in zaupnosti (Kitchin 2003: 404). Elgesem (2002: 202–203) navaja, da je internetno občinstvo interesno razdrobljeno, in tudi če je dostop do forumov formalno odprt, obstaja implicitno pričakovanje, da na njih sodelujejo ljudje s skupnimi interesi. Posledično ni razumno informacij s takih forumov obravnavati kot tako javnih, kot so npr. informacije v množičnih medijih. Prav tako predstavlja kršitev razumnega pričakovanja shranjevanje zapisa pogovora brez pristanka sodelujočih, saj gre v njihovi perspektivi za komunikacijo bežne (efemerne) narave (prav tam), ne pa nečesa, kar naj se shrani v »trajnem spominu«.

Določanje meje med javnim in zasebnim je torej na internetu precej zapleteno, etične dileme pa niso dorečene, zato je praksa raziskovalcev in etičnih odborov različna. Elgesem navaja primer Sharfove (prav tam: 195), ki je sprva skrivoma »prisluškovala« forumu žensk z rakom, nato pa se je razkrila in pridobila dovoljenje za citiranje. Čeprav je šlo za listo z odprtim dostopom, sporočil ni obravnavala, kot da so v javnem prostoru, pač pa je, kot pravi, spoštovala ranljivost in zasebnost članov omenjene virtualne skupnosti, tudi če je bil njen pogovor načeloma javen. Ameriška etična telesa za pasivno opazovanje na javno dostopnih domenah ne zahtevajo obveščene privolitve, če pa se raziskovalec aktivno vključi, sproža tematike in podobno, pa bi to znala zahtevati,

ugotavlja Kitchinova (2003: 407–411). Da bi se izognili težavam, Kitchinova (prav tam) predlaga, naj raziskovalci, ko npr. analizirajo pogovor v klepetalnicah, o tem ne poročajo z dobesednim navajanjem izjav sodelujočih, saj je z močnimi iskalniki mogoče izslediti izvornega avtorja. O tematiki je etično primerneje poročati na splošen način.

Razpravo o varovanju zasebnosti na internetu lahko sklenemo z ugotovitvijo, da je uspeh te trenutno predvsem posledica treh dejavnikov: anonimnosti oziroma dejstva, da večina uporabnikov uporablja psevdonime, minljive narave komunikacije in obstoja neformalnih norm zaupanja (Elgesem 2002: 202–203). Verjetno pa lahko tudi tu pričakujemo trend formalizacije etičnih postopkov, ki je sicer, kot bomo videli, značilen za družboslovno raziskovanje v celoti. Haggerty (2004: 405) ob tem svari, da v primeru prevlade zagovornikov obveščene privolitve raziskovalci tvegajo, da bodo postali edina družbena institucija, ki ne more zlahka analizirati sporočil na mediju, ki bo verjetno postal prevladujoč sistem medsebojne komunikacije.

5 Paradoksi etične birokracije

Bailey (1988: 122) je že leta 1988 razpoznal tri ključne dejavnike, ki so povzročili povečevanje občutljivosti za etična vprašanja v družboslovnem raziskovanju: prenos etičnih meril iz drugih ved, predvsem medicine, naraščajoča družbena skrb za zasebnost in spremembe v značilnostih sodelujočih. Ti so bili tradicionalno pripadniki revnejših slojev in družbenih manjšin, zdaj pa so to vse bolj postajali tudi etično osveščeni srednji sloji. Eden od ne ravno zaželenih odrazov naraščajoče skrbi za zasebnost so tudi padajoči deleži anketnih odgovorov (Lee 1993: 140), kar je trend, ki ga opažamo tudi pri nas, saj je stopnja izpolnjenosti anket v raziskavi Slovensko javno mnenje v zadnjih 25 letih z 80 % padla na 65 %. Štebe (2004: 31–32) to med drugim pojasnjuje z naraščanjem zavesti o poseganju v zasebnost, ki postaja v Sloveniji podobna kot v zahodnih državah.

Zgodovina formalizacije etičnih pravil v raziskavah z ljudmi sicer sega približno pol stoletja nazaj in pozna nekaj značilnih mejnikov, kot so Nürnberški kodeks, etični kodeksi družboslovnih združenj, sprejeti v 60. letih, kongresno poročilo ameriškega ministrstva za zdravje nastalo na posvetovanju v Belmontu kot posledica preiskave primera Tuskegee in druge (za podrobnejši pregled glej Kimmel 1988; Simmerling in dr. 2007; Tancig 2009).

Kot rečeno, se je proces formalizacije pričel v medicini, nato pa se je širil na družboslovje. S tem je, kot navaja Simmerlingova (2007: 844), prišlo do velikega preskoka s problematike neškodovanja udeležencem biomedicinskih raziskav v postopku zdravljenja bolezni na problematiko vznemirjenja, ki ga sodelujočim lahko prinese raziskovanje človekovega vedênja. Whittakerjeva (2005) pa v svoji analizi družboslovne etične zgodovine ugotavlja, da se od 60. in 70. let prejšnjega stoletja pravice sodelujočih v raziskavah nenehno večajo in pridobivajo legitimnost, zmanjšujejo pa se pravice raziskovalcev. Diskurz »svetosti znanja« in akademske svobode je v primerjavi z diskurzom človekovih pravic vse bolj v ozadju, in danes sintagma »znanje zaradi znanja samega« vzbuja neodobravanje (2005: 521–522).

V ponazoritev radikalnih sprememb »etičnega ozračja« lahko navedemo Gluecksovo (v Laub in Sampson 1998: 216–217) študijo mladinske delikvence v letih 1940–1965, v kateri je zbral podatke o psiholoških in bioloških značilnostih, družinskem življenju, šolskem uspehu, delovni zgodovini in drugih življenjskih dogodkih udeležencev. Njegove metode so vključevale intervjuje z respondenti, družinskimi člani, socialnimi delavci, duhovniki, učitelji, sosedi, delodajalci, uradniki sodnega in socialnega sistema, obiskoval pa je tudi njihove domove in spremljal njihovo družinsko življenje. Taka raziskava danes zaradi standardov zaščite osebnih podatkov nikakor ne bi bila mogoča.

5.1 Etični odbori – s topovi nad vrabce?

Z vidika sodelujočih se zdi proces formalizacije etičnih postopkov dobrodošel ali vsaj neproblematičen, drugo vprašanje pa je, kaj prinaša družboslovnemu raziskovanju. Haggerty (2004) najprej ugotavlja, da je skrb za etičnost raziskovanja pričakovana v družbi, kjer znanost velja za vir tveganj, etični protokoli pa so formalizirani poskusi omejevanja takih tveganj. Problem pa nastane, ko prične sam proces etične zaščite predstavljati nevarnost raziskovanju, kar se po mnenju avtorjev v državah, kjer je šel proces formalizacije najdlje, zdaj dogaja. Haggerty (2004: 392) kanadski primer ponuja kot »svarilno zgodbo« državam, ki razmišljajo o vzpostavitvi lastne etične birokracije. Pri tem ima v mislih predvsem težnjo etičnih odborov, da zaradi zdrsa v birokratske vzorce delovanja vse bolj širijo svoje pristojnosti in formalizirajo postopke, s čimer vedno bolj zapletajo, ovirajo in cenzurirajo predvsem netradicionalne, kvalitativne in kritične družboslovne raziskovalne projekte. Mattinglyjeva (2005: 454) kot »materialno manifestacijo« vse bolj zapletenih postopkov navaja primerjavo med svojo prvo raziskavo v ameriških bolnišnicah leta 1986, ko je imela en sam, stran in pol dolg ter lahko razumljiv obrazec obveščene privolitve, in podobno študijo dvajset let kasneje, ko ima osem različnih obrazcev privolitve, dolgih pet gosto tipkanih strani in polnih pravniškega besednjaka. V tej zvezi tudi pripominja, da pravniški ton formularjev, ki ga narekujejo etični odbori, ne odraža toliko skrbi za zaščito sodelujočih, pač pa prej nakazuje skrb za samozaščito institucije (prav tam: 460).

V najbolj »etično reguliranih« okoljih, kot so ZDA, Kanada in Velika Britanija, morajo univerze obvezno ustanoviti etične odbore, ti pa morajo dati soglasje k vsaki raziskavi, ki vključuje ljudi, ne glede na to, ali gre za raziskavo zaposlenih ali študentov (Grayson in Myles 2004; Richardson in McMullan 2007). Haggerty (2004: 395–397), ki je bil več let član takega odbora, navaja primer študentke, ki je želela intervjuvati očeta o pravkar končanih počitnicah, da bi izboljšala svojo večščino intervjuja, a ker bi morala pridobiti formalno etično odobritev, se je »raziskavi« raje odrekla. Opozarja, da je kultura etičnih odborov konzervativna, nagnjena k logiki regulacije tveganj »za vsak primer«, domet potencialne škode za sodelujoče pa je v takem sistemu »ekspanzionistične logike« omejen le z domišljijo ocenjevalcev, saj se vsaka sprememba v duševnem stanju ali vznemirjanje osebne ali družinske rutine lahko oceni kot potencialno škodljiva. Kot primer Haggerty (prav tam: 399–412) navaja predlog raziskave romantičnih parov, kjer etični odbor ni dovolil skupne razprave para o dobrih in slabih

plateh njunega razmerja zaradi tveganja, da bi taka prisila v kritično refleksijo razmerju škodovala ali celo privedla do njegovega razpada.

Odbori zaenkrat nikjer ne nadzirajo samega izvajanja raziskav, so pa razprave o tem, da bi to v prihodnje počeli, kot tudi, da bi ocenjevali, ali je pomen predlagane študije dovolj velik, da ima smisel z njo obremenjevati sodelujoče. Soglasje etičnih odborov prav tako ni potrebno za raziskave na arhiviranih podatkih (Whittaker 2005: 519). Navedeno bi lahko pri vse večjem delu družboslovcev povzročilo »beg« v sekundarno analizo, kar je sicer z vidika raziskovalne etike dobrodošel učinek, ne pa vedno tudi spoznavno optimalen.

Zaradi odprtosti raziskovalnega modela imajo še zlasti veliko težav z etičnimi odbori kvalitativni raziskovalci. Od etnografov na primer pričakujejo, da bodo njihovi obrazci obveščene privolitve vsebovali natančne podrobnosti o »scenariju« raziskave, kar je povzročilo, da te zahteve v glavnem jemljejo kot igro: ko pridejo na teren, odobrene postopke odborov enostavno ignorirajo (Simmerling in dr. 2007: 850). Haggertyju (2004: 408) je več raziskovalcev priznalo, da so si izmislili vprašanja bodočih intervjujev, ker so jih odbori želeli videti vnaprej, številni pa v praksi tudi opustijo uporabo pretirano formalnih obrazcev obveščene privolitve, ki so bili odobreni. Pattersonova (2008: 21) pa odkrito navaja, da se je »naučila raziskovalne predloge oblikovati tako, da etična telesa dobijo to, kar želijo – in več«.

Ob tem se mnogim zastavlja vprašanje, koliko je pglavitni cilj odborov sploh še zaščita sodelujočih, koliko pa gre predvsem za birokratsko ali celo represivno logiko nadzora. Whittakerjeva tako v etičnih telesih vidi nove vratarje. Kot pravi (2005: 526), je bila včasih za raziskovalca pglavitna težava pridobiti sredstva in dostop do sodelujočih, danes pa to postajajo postopki pridobitve etičnih soglasij, saj raziskava postane možna šele, ko prosilec proizvede ustrezen etični narativ, ki zadovolji odbor. Shaw (2008: 402) izraža skrb, da je metodologija postala redukcionistično podrejena etiki in da iz medicinskih raziskav izvirajoče širjenje moralne panike povzroča škodo predvsem kvalitativnim metodam. Zaradi nemožnosti uporabe prikritih postopkov bodo namreč prostori nelegalnih dejavnosti, obrobni skupini ali elit kmalu postali nedostopni raziskovanju. Podobno Haggerty (2004: 412) predvideva, da bodo raziskovalci vse bolj uporabljali neproblematične in predvidljive metodološke pristope, namesto da bi se ukvarjali z negotovostjo in zamudami, povezanimi s kvalitativnim, etnografskim in kritičnim raziskovanjem, ki se najtežje prilagodi formalnim etičnim pravilom.

Omenjeni avtorji ob tem ugotavljajo, da se je s formalizacijo etičnih postopkov dovršil proces izgube zaupanja v profesionalno presojo. Etičnost raziskovanja so, zgodovinsko gledano, zagotavljali kodeksi in profesionalna drža raziskovalcev, ta sistem pa so zdaj nadomestili postopki birokratskega nadzora, kar predstavlja premik od sistema profesionalne kompetence in odgovornosti v sistem, ki temelji na predpostavki institucionaliziranega nezaupanja, pravi Haggerty (2004: 393).

Ko skušajo trend »etizacije« raziskovanja umestiti v širši družbeni kontekst, pa številni v njem vidijo predvsem ideološki odraz liberalizma. Po mnenju Whittakerjeve (2005: 528) se etična telesa postavljajo v vlogo branikov »svetih prostorov zasebnosti«, obrazec obveščene privolitve pa je institut, prek katerega potencialni sodelujoči lahko

uveljavljajo skrbništvo nad svojim svetim prostorom in uravnavajo dostop vanj. Vu-
ijsje (v Stoop 2005: 103) opaža ironično dejstvo, da državljani od države pričakujejo
socialne transferje oziroma skrb za svoje blagostanje, obenem pa menijo, da imajo
pravico zavrniti prošnje te iste države po sodelovanju v raziskavah, češ da gre za
kršitev zasebnosti. Beauvicious (2000: 216) pa izpostavlja dvoličnost etične skrbi, ko
pravi, da ti isti subjekti, ki jih raziskovalna etika tako ščiti, potem ko se vrnejo v svoj
svet, puščajo umirati brezdomce, se pokoravajo različnim ukazom, se napadajo – ne
sme pa se to eksperimentalno proučevati.

Dejstvo je, da sodobne opredelitve pravice do zasebnosti vsebujejo vse več »negativ-
nih« elementov, ki se lahko uporabijo tudi kot »varovalo« proti raziskovanju. Kanadski
pooblaščenec za varstvo zasebnosti tako poleg »pozitivnih« vsebin, kot so pravica do
osebne avtonomije, zasebnega življenja, pričakovanja zaupnosti ipd., mednje prišteva
tudi pravico biti puščen pri miru, omejiti dostop do sebe, uživati osamljenost, anonimnost
ipd. (v: Kovačič 2006: 39), ki vse lahko legitimirajo zavračanje raziskovalnih naprosil.

Ob koncu pregleda dokaj razgrete razprave o naraščajoči birokratizaciji etičnih
postopkov omenimo še kritično stališče do »samovšečnosti« sociologov, ki menijo, da
naš poklic prinaša tako majhna tveganja, da ni potrebno, da se vanj vmešava kdorkoli
od zunaj. Aldredova (2008: 891) tu opozarja pred obrambnim profesionalizmom in
izpostavlja dejstvo, da je prav nepripravljenost dopustiti kritike od zunaj drža, ki so jo
sociologi pogosto kritizirali pri zdravnikih in drugih močnih profesionalnih skupinah.

6 Tvegano udobje etičnih kodeksov

Na podlagi številnih opisov težav družboslovcev z etičnimi odbori ni težko ugotoviti,
da je srž problema v težnji odborov, da bi bili – pod vplivom klinične deontologije – pri
presojah predloženih raziskovalnih načrtov univerzalistični namesto partikularni, kar
bi veliko bolj ustrezalo raznolikosti družboslovnih raziskovalnih metod in situacij.

Problem odborov je v predpostavki, da je z univerzalnimi etičnimi pravili mogoče
urejati vso raziskovalno prakso, navaja Mattinglyjeva (2005). Sama predlaga koncept
»narativne etike«, ki bi pripoznala radikalno partikularnost praktičnih etičnih od-
ločitev, saj je etičnost po njenem mnenju stvar narativnega branja situacije oziroma
odgovora na vprašanje, v kateri »raziskovalni zgodbi« se nahajam (2005: 468–469).
Clove (Clove in dr. 2000: 135) podobno meni, da so deontološka merila sicer koristna
za poučevanje, a praktična izkušnja večine raziskovalcev je, da je kontekst situacije
za etično presojo enako pomemben kot etična pravila. Tipičen element konteksta so
na primer odnosi moči. Običajno je, da razlikujemo med raziskavami, katerih predmet
so šibke družbene skupine, in raziskavami močnih skupin, ki se lahko zaščitijo. To,
»na kom« se raziskava izvaja in na kakšen način bo uporabljena, so v družboslovju
pomembna etična vprašanja in tu se lahko spomnimo že omenjenih raziskav o pred-
sodkih in pristranskostih policistov, psihiatrov ali učiteljev. Tudi Brinkmann in Kvale
(2005: 160) menita, da moramo pri etični presoji izhajati iz kontekstualnega razmisleka
oziroma večšine »gostega etičnega opisa«, ne pa iz abstraktnih univerzalnih pravil. Ob
tem opozarjata, da tudi sodišča primerov ne presojajo po splošnih pravilih, ampak v

kontekstu dejanja (prav tam: 177–178), kar je zanimiva primerjava družboslovne etike s področjem prava, in ne medicine, kot je sicer običajno.

Tudi slovenski družboslovci so praviloma zagovorniki načel etičnega relativizma (Ule 2003: 195–196) oziroma svarijo pred formaliziranim razumevanjem etike, kar jo zvede na webrovska »etiko prepričanja« oziroma ideologijo (Dragoš 1996: 135).

Če torej izhajamo iz kontekstualnosti kot primerne pristopa v družboslovni etiki, se etični kodeksi, kot oblika samoregulacije profesionalnih skupin, pokažejo kot primernejša oziroma prilagodljivejša institucionalna rešitev od etičnih odborov. Družboslovni etični kodeksi med drugim ščitijo sodelujoče, določajo konsistenten okvir pričakovanih ravnanj raziskovalcev, spodbujajo etično obnašanje, so vodilo za sprejemanje etičnih odločitev in krepijo legitimnost družboslovnih znanosti (DeLorme in dr. 2001: 73). Ne moremo pa pričakovati, da bodo vsebovali formulo za reševanje etičnih problemov, izpostavijo le etično relevantne vidike različnih vrst situacij, opozarja Elgesem (2002: 200).

Kodeksi za razliko od etičnih odborov odločanje prepuščajo raziskovalcu, ohranjajo pa tudi »manevrski prostor« za konkretno presojo situacije. Etična vodila britanske Social Research Association so denimo namenoma nedoločena, s čimer raziskovalcem dopuščajo možnost, da uporabijo »situacijsko relativističen« pristop (Wiles in dr. 2006: 284). Podoben primer je način obravnave obveščene privolitve v norveškem etičnem kodeksu, saj ta določa precej izjem. Obveščena privolitev tako ni potrebna, če raziskava prinaša minimalna ali nikakršna tveganja in je nujna za pridobitev spoznanj, ki bodo vpletenim očitno prinesla korist. Logika kodeksa je, da najprej določi splošna pravila, kot so spoštovanje sodelujočih, svoboda izbire, izogibanje škodi, obenem pa ugotovi, da v določenih situacijah ta splošna načela ne dosežejo predpostavljenih pozitivnih učinkov, in takrat se lahko suspendirajo. Vendar pa v kodeksu ni prisotna splošna težnja, da se dovoli »žrtvovanje« sodelujočih, če je le pomen raziskave dovolj velik (Elgesem 2002: 199).

Z vidika prilagodljivosti so torej kodeksi dobra rešitev, njihova bistvena pomanjkljivost v kontekstu etične regulacije pa je odsotnost mehanizmov prisile. Kritiki zato v njih vidijo le pravila lepega vedenja. Menijo, da ob izključnem zanašanju na kodekse družboslovno raziskovanje ostaja »etično deregulirano«, saj načel, kot so obveščena privolitev, varovanje zasebnosti, preprečevanje škodljivih posledic itd., ni mogoče zares uveljaviti (v Ramcharan in Cutcliffe 2001: 359). Da prepuščanje etičnih odločitev zgolj raziskovalcu prinaša tveganja, opozarja tudi Kimmel (1988:124–125), saj v tem primeru o etiki presoja nekdo, ki lahko s kršitvijo največ pridobi, torej raziskovalec sam, kar lahko hitro privede do oportunističnih racionalizacij. V tem je logika in prednost rešitve z etičnimi odbori, katerih odločitve so nadindividualne in formalno zavezujoče.

7 Sklep

Ob koncu razprave, ki se je prek analize problematike konkretnih primerov iztekla v načelno polemiko o ustreznem obsegu etične regulacije raziskovalne prakse, velja vendarle poudariti precejšnjo razliko med družboslovnim in kliničnem raziskovanjem.

Za razliko od medicine, kjer je zaradi močne interesne oziroma finančne prisotnosti farmacevtske industrije izvirno nastala potreba po formalnem nadzoru raziskovalcev, je namreč komercializacija raziskovalnega polja v akademskem družboslovju bistveno manjša. Če je v kliničnih ali tržnih raziskavah z dobičkom motivirano navzkrižje interesov skorajda pravilo, je v akademskem družboslovju prej izjema, zato ni videti podobne potrebe po močni formalizaciji etičnih postopkov. Iz tega seveda ne sledi priporočilo o odsotnosti vsakršne etične regulacije, pač pa kvečjemu namig, da bi etični kodeksi lahko zadoščali, nekako v skladu s pregovorom »če ni pokvarjeno, ne popravljam«. Kolikor pa bi, denimo zaradi poenotenja evropske raziskovalne ureditve, tudi pri nas prišlo do ustanavljanja etičnih odborov, je za družboslovje ključno, da bi ti vloge presojali kontekstualno, in ne univerzalistično, torej prej po analogiji s pravom kot medicino. V nasprotnem primeru bi se lahko znašli v podobni situaciji, kot jo za kanadske razmere opisuje Haggerty (2004: 395), ko ugotavlja, da je po zaslugi toгих etičnih pravil in postopkov univerz določene raziskave zdaj lažje delati v vlogi novinarja kot znanstvenika, Beauvois (2000: 209) pa v svojem brezkompromisnem slogu akademski skupnosti celo očita povzemanje »primitivnega antiscientizma«. Pri tem ima v mislih predvsem – če lahko tako rečemo – »samokastracijo« družboslovnega raziskovanja, ki si je v zadnjih desetletjih postopoma pustilo nadeti zanko birokratsko razumljenega etičnega purizma, iz katere se bo le s težavo zopet izvilo.

Literatura

- Aldred, Rachel (2008): Ethical and Political Issues in Contemporary Research Relationships. *Sociology*, 42 (5): 887–903.
- Bailey, Kenneth D. (1988): Ethical Dilemmas in Social Problems Research: A Theoretical Framework. *American Sociologist*, 19 (2): 121–137.
- Beauvois, Jean-Leon (2000): Razprava o liberalni sužnosti. Ljubljana: Krtina.
- Brewerton, Paul M., in Millward, Lynne J. (2001): *Organizational Research Methods*. London: Sage.
- Brinkmann, Svend, in Kvale, Steinar (2005): Confronting The Ethics Of Qualitative Research. *Journal of Constructivist Psychology*, 18 (2): 157–181.
- Chih Hoong, Sin (2005): Seeking Informed Consent: Reflections on Research Practice. *Sociology*, 39 (2): 277–294.
- Cloke, Paul, in dr. (2000): Ethics, Reflexivity and Research: Encounters with Homeless People. *Ethics, Place and Environment*, 3 (2): 133–154.
- Corrigan, Oonagh (2003): Empty ethics: the problem with informed consent. *Sociology of Health & Illness*, 25 (3): 768–792.
- DeLorme, Denise E., in dr. (2001): Ethics and the Internet: Issues Associated with Qualitative Research. *Journal of Business Ethics*, 33 (4): 271–286.
- De Vaus, David A. (2001): *Surveys in Social Research*. London: Routledge.
- Dragoš, Srečo: (1996): Socialna etika: med prepričanjem in odgovornostjo. V M. Pauko in dr. (ur.): *Profesionalna etika pri delu z ljudmi – Zbornik*: 129–142. Maribor: Univerza v Mariboru in Inštitut Antona Trstenjaka.

- Elgesem, Dag (2002): What is special about the ethical issues in online research? *Ethics and Information Technology*, 4: 195–203.
- Fox, Jezz, in dr. (2003): Conducting research using web-based questionnaires: practical, methodological, and ethical considerations. *International Journal of Social Research Methodology*, 6 (2): 167–180.
- Goodley, Dan, in dr. (2004): *Researching Life Stories: Method, Theory and Analyses in a Biographical Age*. London in New York: RoutledgeFalmer.
- Gomatam, Shanti, in dr. (2005): Data Dissemination and Disclosure Limitation in a World Without Microdata: A Risk–Utility Framework for Remote Access Analysis Servers. *Statistical Science*, 20 (2): 163–177.
- Grayson, Paul J., in Myles, Richard (2004): How Research Ethics Boards are Undermining Survey Research on Canadian University Students. *Journal of Academic Ethics*, 2: 293–314.
- Haggerty, Kevin D. (2004): Ethics Creep: Governing Social Science Research in the Name of Ethics. *Qualitative Sociology*, 27 (4): 391–414.
- Hoonard, Van D., in Will, C. (2003): Is Anonymity an Artifact in Ethnographic Research? *Journal Of Academic Ethics*, 1: 141–151.
- Homan, Roger (2001): The Principle of Assumed Consent: The Ethics of Gatekeeping. *Journal of Philosophy of Education*, 35 (3): 329–343.
- Kimmel, Allan J. (1988): *Ethics and Values in Applied Social Research*. Newbury Park, CA: Sage.
- Kitchin, Heather A. (2003): The Tri-Council Policy Statement and Research in Cyberspace: Research Ethics, The Internet, And Revising A 'Living Document'. *Journal Of Academic Ethics*, 1: 397–418.
- Kovačič, Matej (2006): *Nadzor in zasebnost v informacijski družbi*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Laub, John H., in Sampson, Robert J. (1998): Integrating Quantitative and Qualitative Data. V J. Z. Giele in G. H. Elder, Jr. (ur.): *Methods of Life Course Research: Qualitative and Quantitative Approaches*: 213–230. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Lee, Raymond M. (1993): *Doing Research on Sensitive Topics*. London: Sage.
- Mann, Chris, in Stewart, Fiona (2000): *Internet Communication and Qualitative Research: A Handbook for Researching Online*. London: Sage.
- Mattingly, Cheryl (2005): Toward a Vulnerable Ethics of Research Practice. *Health*, 9 (4): 453–471.
- McNeill, Patrick, in Chapman, Steve (2005): *Research Methods*. London in New York: Routledge.
- Mikuš - Kos, Anica (1996): Etika, duševno zdravje in vojna. *Razgledi*, 5 (4): 14–15.
- Miller, Robert L. (2000): *Researching Life Stories and Family Histories*. London: Sage.
- Nason, Joe, in Golding, David (1998): Approaching Observation. V G. Symon in C. Cassell (ur.): *Qualitative Methods and Analysis in Organizational Research: A Practical Guide*: 234–249. London: Sage.
- Nosek, Brian, in dr. (2002): E-Research: Ethics, security, design, and control in psychological research on the Internet. *Journal of Social Issues*, 58 (1): 161–176.
- Oakley, Ann (2000): *Experiments in Knowing. Gender and Method in the Social Sciences*. Oxford: Polity Press.
- Parry, Odette, in Mauthner, Natasha S. (2004): Whose Data Are They Anyway? Practical, Legal and Ethical Issues in Archiving Qualitative Research Data. *Sociology*, 38 (1): 139–152.

- Patterson, Donna (2008): Research Ethics Boards as Spaces of Marginalization: A Canadian Story. *Qualitative Inquiry*, 14 (1): 18–27.
- Ramcharan, Paul, in Cutcliffe, John R. (2001): Judging the Ethics of Qualitative Research: Considering the »Ethics as Process« Model. *Health and Social Care in the Community*, 9 (6): 358–366.
- Ramšak, Mojca (1998): Pobočja etične pietete in idealiziranih procedur v etnoloških raziskavah. *Etnolog*, 8: 183–215.
- Richardson, Sue, in McMullan, Miriam (2007): Research ethics in the UK: What can sociology learn from health? *Sociology*, 41 (6): 1115–1132.
- Shaw, Ian (2008): Ethics and the Practice of Qualitative Research. *Qualitative Social Work*, 7 (4): 400–414.
- Simmerling, Mary, in dr. (2007): Introducing A New Paradigm For Ethical Research In The Social, Behavioral, And Biomedical Sciences: Part I. *Northwestern University Law Review*, 101 (2): 837–859.
- Stoop, Ineke A. L. (2005): *The Hunt for the Last respondent*. Hague: Social and Cultural Planning Office.
- Štebe, Janez (2004): Načrt in analiza vzorca za anketo slovensko javno mnenje – SJM 2000. V N. Toš in dr. (ur.): *Vrednote v prehodu. III. Slovensko javno mnenje 1999–2004*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Tancig, Simona (2009): Etika raziskovanja v družboslovnih vedah. *Kairos*, 3 (1–2): 29–38.
- Toš, Niko, in Hafner - Fink, Mitja (1997): *Metode družboslovnega raziskovanja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Ule, N. Mirjana (2000): *Temelji socialne psihologije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Ule, N. Mirjana (2003): Družbene dileme sodobne medicinske etike. *Revija 2000* (159–161): 191–203.
- Wiles, Rose, in dr. (2006): Researching Researchers: Lessons for Research Ethics. *Qualitative Research*, 6 (3): 283–299.
- Whittaker, Elvi (2005): Adjudicating Entitlements: The Emerging Discourses of Research Ethics Boards. *Health*, 9 (4): 513–535.
- Wiles, Rose, in dr. (2006): Researching researchers: lessons for research ethics. *Qualitative Research*, 6 (3): 283–299.
- Zwitter, Matjaž (2001): Etika objav v medicini. *Zdravstveni vestnik*, 70 (9): 485–488.

Naslov avtorice:

dr. Brina Malnar

Fakulteta za družbene vede

Kardeljeva ploščad 5

1000 Ljubljana

tel: 01 5805 287

e-mail: brina.malnar@fdv.uni-lj.si

Valerija Vendramin in Renata Šribar

Spol v raziskovanju: od binarizma in homogenosti h kompleksnosti

POVZETEK: Pričujoča razprava temelji na soočanju dveh spoznavnih paradigem, pozitivistične in konceptualne, pri čemer je slednja zavezana feministični epistemologiji. Skozi raziskovanje znanstvene refleksije o konstrukcijah spolov v sferi izobraževanja in s koncepti, povezanimi s sodobnimi konceptualizacijami spolov (gender, seksualnost, telesnost, moč), ugotavlja, da spol s spolno dihotomijo (ženske, moški) na področju kvantitativnega raziskovanja ni ustrezno reprezentiran in soustvarjen. Prav tako tudi homogenost spolne skupine ne ustreza ravni življenjskega izkustva. Sklep študije je namenjen feministično epistemološkemu prispevku k spolni kategorizaciji v kvantitativnem sociološkem raziskovanju, povezanem s statističnimi zajemi. V zaključni argumentaciji predlagava razširitev spolnih kategorij, ki bi na diferencirane načine (glede na raziskovalno temo) zajela transspolne osebe, in segmentacijo raziskovane spolne skupine glede na multipla razmerja družbenih moči oziroma nujni predhodni epistemološki premislek.

KLJUČNE BESEDE: spol, spolna dihotomija, epistemologija, raziskovanje, interseksionalnost

1 Uvod v raziskovalno problematiko spolov

Študija se umešča v feministično kritično analizo pozitivizma v družboslovju in posebej v sociologiji (Haraway 1999: 96–98, 110; Oakley 2005: 183–206; Ramazanoglu 2002: 105 in nasl.); osredotoča se na spolne kategorije in posledično konstruiranje spola v okviru specifične smeri v kvantitativnem raziskovanju.¹ Problematika, ki jo podrobneje obravnavava, se nanaša predvsem na referenčne statistične podatkovne baze in spremljajoče analize, izpostavila pa se je v študijah o spoljenj² mladih v formalnem in neformalnem izobraževanju; posledično so navedeni in analizirani primeri s tega

1. Avtorici sva o nekaterih obravnavanih problemih diskutirali s kolegicami, ki pri svojem delu redno uporabljajo kvantitativne metode. Dr. Duški Knežević, dr. Mirjani N. Ule in dr. Blanki Tivadar se na tem mestu zahvaljujema za njihove vpoglede.
2. Koncept o spoljenja (*engendering*) uporabljava z referenco na sintagmo performativnosti spola. Gre za misel o ilokucijski moči govorov o spolu: sam diskurz soustvarja spol; ni nekega predhodnega, naravnega spola, ki bi bil nato naknadno kulturno dodelan (Butler 2001: 145; MacKinnon 1996: 21–22).

področja, ki naj predvsem prikažejo kompleksnost problematike oziroma domet in določeno nezadostnost tu opredeljenega kvantitativnega pristopa v navezavi na raziskovanje spola.

Struktura pričujočega prispevka k razumevanju spola v raziskovanju sledi logiki najjinega lastnega spoznavanja problemov in snovi oziroma avtentičnemu postopku v refleksiji. Uvodoma predstavlja problematiko in jo umeščava v družbeni kontekst. Sledi analiza primanjkljajev vladajočega kvantitativnega raziskovanja na področju najine ekspertize (raziskovanje izobraževanja z vidika spola in (ne)možnost emancipatoričnih učinkov oziroma odpravljanja neenakosti). Tu izpostavlja tudi konkretne primere raziskav. Opisani fazi, ki naju je induktivno privedla do sklepanja o problematiki, sledi kvalitativna obravnava spola; z njo vzpostavlja epistemološko platformo za kategorizacijo tako v kvalitativnem kot kvantitativnem raziskovanju. Študijo nadaljujeva – in s tem tudi zaključujeva njen jedrni del – s kratko predstavitevijo ene od možnosti za metodološko kompleksno raziskovanje spola z vidika multiplih diskriminacij.

Sociološke raziskave, ki so bodisi opredeljene kot kvantitativne bodisi združujejo kvantitativne in kvalitativne metode, hkrati pa so izvedbeno, institucionalno in/ali finančno povezane z rabo ali vzpostavljanjem obsežnih statističnih zajemov podatkov, so z vidika podpore naddržavnih instanc privilegirane. Naj kot pomemben primer navedeva program Evropskega parlamenta in sveta programa Varnejši internet plus (2005–2008), kjer je bilo od skupnega proračuna 45 milijonov evrov za prav takšno raziskavo v segmentu šolajočih se otrok v obdobju 2006–2009 namenjenih pol milijona evrov (vir: London School of Economics and Political Science), pri čemer je bil celoten programski proračun namenjen vsem dejavnostim, vključno s programi osveščanja, vzpostavljanjem internetnih varnih točk ter razvojem tehnologije za nadzor in zaščito. Skladno s finančnim zaledjem tudi medijsko pozornost in znanstveni ali strokovni interes najpogosteje pritegnejo rezultati analiz, ki vključujejo, spremljajo ali predstavljajo velike nabore podatkov v okviru institucij EU, OECD in SZO. Tako utemeljeno raziskovanje in promocija njegovih rezultatov ustrežata tehnokratskemu razvoju družbe, kar je opredeljeno tudi z normativnimi dokumenti, v Sloveniji z Nacionalnim raziskovalnim in razvojnim programom (ARRS). Enako zasidranost v strateški usmeritvi je mogoče prepoznati še pri izboru tem, ki si izborijo pozornost za odločanje in podeljevanje sredstev pristojnih inštitucij. Odnosi, ki se nanašajo na politično zaznamovano stran znanosti, sežejo vse do znanstvenih kategorij, s katerimi opredeljujemo, razumemo in tudi tvorimo spole v raziskovanju. Temeljni kategoriji, ki jih v tem kontekstu najpogosteje doživljamo kot povsem samoumevni, sta »ženske« in »moški«. Povezani sta z želenim družbenostrukturnim razmerjem med največjima spolnima družbenima skupinama, ki je idejno izhodišče raziskovanja. Ta ciljni odnos je zajet s sintagmo družbene enakosti spolov in enakostjo možnosti.

Posebno podpodročje raziskovanja spolov, ki mu avtorici tudi v pričujočem kontekstu namenjava svojo pozornost, je odraščanje in usposabljanje za odraslost s pridobivanjem kompetenc. Vodilno raziskovalno delo v tej sferi je povezano s pomembnimi statističnimi bazami podatkov, predvsem Eurostatovimi in OECD PISA ter nekoliko manj z Eurobarometrom. Zasnovo je na predpostavki, da »objektivno« ugotavljanje razlik med spoloma skozi statistične podatke, ki so na voljo ali se posebej pridobijo,

nedvoumno pomeni prvi korak na poti k izboljšanju stanja, posebej na področju izobraževanja in izobrazbenih dosežkov. Toda ko politike uveljavljanja načela družbene enakosti spolov oziroma enakih možnosti privedejo do izboljšanja položaja deklic/deklet/žensk, feministične, kulturološko-sociološke in antropološke študije ugotavljajo, da je ta uspeh relativen ter da ni prišlo do premikov v družbeno-kulturnem konstruiranju ženskih in moških spolnih vlog niti na tistih področjih, kjer ženske dosegajo pomembne dosežke; tudi tu je že spet poudarek na izobraževanju. Prav nasprotno, diskriminatorne tradicionalne vloge vztrajajo in se mestoma utrjujejo – denimo pod-reprezentiranost žensk na »moškem« izobraževalnem in poklicnem področju je velika, dekleta pa »plačujejo« izobraževalne uspehe s ponižujočimi konstrukcijami spolnosti in telesnosti (Nayak in Kehily 2008: 68; Šribar in Ule 2008: 32–33).

1.1 Statistika in reprodukcija spolne neenakosti v odraščanju

Spolno diskriminatorno zaznamovano odraščanje na polju izobraževanja sva proučili konceptualno oziroma s semiotičnimi študijami formalnega in prikritega kurikula. Deloma sva raziskovali tudi na terenu z etnografsko metodo in v nadaljevanju s kabinetnimi interdisciplinarnimi analizami. Med zbiranjem virov in literature ter interpretativnim delom sva bili soočeni z mnogimi kvantitativnimi sociološkimi analizami, temelječimi na zajemih statističnih podatkov o deklicah in dečkih. Na tej podlagi so oblikovani številni kazalci spolne razlike v različnih sferah izobraževanja: v konstrukcijah spolov v učbenikih, pri dosežkih dečkov in deklic na različnih izobraževalnih področjih ali, na primer, pri odzivih šoloobveznih otrok na pornografijo in druga internetna tveganja (Bryant in Brown 1989: 46–47; Gunter 2002: 84–88, 93–101; Hasebrink in dr. 2008: 24–46; Itzin 2001: 65 in nasl.). Deklice/dekleta in dečki/fantje so skozi navedene analize in kazalce konstruirani v razmerju spolnega nasprotja, t. i. spolne dihotomije, hkrati pa so večinoma homogeni znotraj svoje spolne skupine.

Norma enakosti spolov je, kot opredeljeno že uvodoma, aplicirana v metodologijo kvantitativnega raziskovanja v samem izhodišču, z izborom spolnih kategorij. Kategoriziranje raziskovane skupine korespondira s prevladujočim administrativnim pripisovanjem spola.³ Poleg tega pristop, ki reificira kategorije, kot sta »deklica« in »deček«, proizvede razlage, ki so naklonjene družbeno predpisanim specifičnim značilnostim za vsak spol, in ne dopusti kompleksnejših analiz ženskosti in moškosti (Walkerdine 1989: 13). V domeni kvalitativnega raziskovanja se z namenom presejanja navedenih zagat uporabljajo določeni koncepti, ki omogočajo subtilnejše analize. Kot primer v nadaljevanju spotoma predstaviva koncept prikritega kurikula.

Spolni skupini v kvantitativnem raziskovanju, povezanem z velikimi statističnimi zajemi, najpogosteje nista segmentirani glede na različne vire družbeno-kulturnih stratifikacij. Družbena stvarnost je tako prikrita na dva načina: na ravni spolnih skupin

3. Namenoma se izogibamo izrazu biološki spol, saj implicira spolni dimorfizem, biološko normiranje ospoljenja, ki se praviloma prevaja v (družbeno-kulturni) spolni binarizem in s tem patologizacijo vsega, kar od njega odstopa; hkrati ta sintagma, ki fundamentalno označuje spolni kategorični par, ne dopušča dvoma v samo biološko znanstveno interpretacijo spola/spolov.

oziroma kategorij je zanikan obstoj različnih, »drugačnih« ospotljenj, ki so posledica izvorno (ob rojstvu) ali operativno zaznamovane telesnosti; lahko pa so tudi stvar zunanjega videza, ki je odraz psihičnih stanj. Na eni strani gre torej za različne, spolni binarizem presegaajoče oblike spolnih identitet in subjektiviranj. Drugi modus prikrivanja življenjske empirije pa je homogenost dveh spolnih skupin v raziskovanju, ki onemogoča vpogled v mnogotera in prepletajoča se kompleksna družbena razmerja. Na ta način je okrnjeno znanstveno razumevanje t. i. multiple in interseksijske diskriminacije ter izključevanj, v katerih se spolna diskriminiranost združuje na primer z etnično, razredno/družbenoslojno, seksualno in/ali drugačno podrejenostjo ali je del preseka diskriminacij (Kuhar 2009: 25–26). Hkrati pa je onemogočen znanstveni vpogled v tista razmerja, ki marginalizirano skupino umeščajo drugače, na nepodrejeno mesto v družbeni strukturi.

Argumentirajmo trditev s primerom sprege med spolno in družbenoslojno/razredno diskriminiranostjo: revščina je primarno družbeno interesno polje ne zgolj zaradi ekonomske krize, temveč tudi zaradi milenijskih strateških ciljev OZN. Kot dokazujejo interdisciplinarne kvalitativne študije mladine, so diskriminatorska razmerja spola diferencirana glede na družbeni sloj (Francis 2006; Nayak in Kehily 2008: 42, 71 in nasl.). Če si obenem ogledamo na primer statistično podkrepljene kvantitativne analize spletnih tveganj v okviru vodilnih evropskih programov za varno rabo interneta, ugotovimo, da prikazujejo spolno diferencirana tveganja otrok (Hasebrink in dr. 2008, prav tam; Eurobarometer 2008), ne da bi pri tem upoštevale njihov ekonomski položaj. Na ta način je – če na tem mestu opozoriva le na eno med navezujočimi se problematikami – spregledano pomembno korelacijsko razmerje med medijsko stimulirano seksualno izpostavljenostjo slojno deprivilegiranih deklet ter seksualnimi in reprodukcijskimi tveganji v segmentu revnih, ki vodijo v reprodukcijo revščine (Ule in Šribar 2008: 319). Enako zanemarjanje družbenoslojnega oziroma razrednega vira diskriminacij je možno razbrati v referenčnih kvantitativnih spolno primerjalnih analizah izobraževanja. Vzemimo kot primer proučevanje skupine osipnic in osipnikov (*early school leavers*). V študiji *Socialna porekla, izobrazbeni dosežki in zaposlitve mladih (Young people's social origin, educational attainment and labour market outcomes in Europe)*, narejeni v okviru analiz Eurostat, je osipništvo z vidika opuščanja stopnje šolanja raziskano glede na najvišjo izobrazbeno stopnjo staršev in spol (2003: 4). Vendar je simptomatično, da izobrazbena kategorija staršev sama po sebi vir problematizacije, ki se ne povezuje s socialno-ekonomskimi dejavniki. Torej tudi v tem izjemnem primeru, ko kvantitativno raziskovanje mladine poleg spolne spremenljivke vključuje še starševsko, modeliranje statistike ne kaže na raziskovalno družbeno senzibilnost, temveč na oza-denjsko nedemokratično politično strategijo.

Interes EU za izobrazbeno visoko kotirajočo družbo in s tem ekonomske prestiže (pri čemer pa je segment revnih popolnoma spregledan) se je transparentno izkazal tudi med oblikovanjem indikatorjev za položaj in družbene možnosti deklic v EU. Kljub temu da je predlagateljica teh pokazateljev Slovenija⁴ predlagala indikator za

4. Oblikovanje indikatorjev za položaj žensk na različnih področjih namreč »pade« na predsedujočo državo.

področje šolanja na drugi stopnji, je bilo pod vplivom Generalnega direktorata za zaposlovanje, socialne zadeve in enake možnosti Evropske komisije odločeno, da se bo kazalnik nanašal na delež študentk določenih študijskih smeri na terciarni stopnji izobraževanja – in to ne glede na to, da sta bili visoka in višja izobraževalna stopnja vključeni že v predhodne indikatorje, ki jih je leta 2007 oblikovala Nemčija (Svet EU, 9152/07 ADD 1 SOC 175; Svet EU 9669/08 SOC 297; Šribar in Ule 2008: 32–38; Šribar 2008; Urad za enake možnosti 2008).

1.2 Soočenje »uporabnega« sociološkega pojmovanja spola s sodobnim humanističnim konceptom spola (gender)

Spol je kontinuirano konstruiran in opredeljen skozi prakse vsakdanjega življenja oziroma skozi eksplicitna in implicitna predpisovanja – norme, ki se oblikujejo v posameznih sferah življenja (Butler 2004: 41), najprej tistih, ki jih je marksistično-strukturalistična družbena kritika koncipirala s sintagmo »ideološki aparati države« (družina, šola, verske ustanove in podobno). Navedene institucije so nepogrešljivi del strukturiranja spolno hierarhičnih odnosov. Kot po intervenciji Michela Foucaulta (1991: 73) v pojmovanje vednosti razumemo znanost, se tudi v njej ospoljenje po nujnosti soustvarja in reproducira v skladu z interesi, ki niso znanstvene narave in so v domeni oblasti. V svoji tematizaciji želiva opozoriti na normativno moč raziskav v oblikovanju spola/-ov; v tem smislu, kot že izpostavljeno, je posebej pomembno tisto raziskovanje, ki vključuje velike statistične baze, saj posledično v največji možni meri doseže tudi sfero javnosti, in ne le sfero znanosti.

Statistični zajemi z interpretacijami, ki so na ravni kvantitativnih kazalcev spolne razlike, predvsem zaradi homogenosti dveh spolnih skupin reciklirajo mnogotere norme spolnih vlog, tj. vladajočih načinov »moškosti« in »ženskosti«. Na področju raziskovanja izobraževanja se tako deklice ne morejo konstruirati drugače kot recimo bolj pridne in manj inventivne, z večjimi bralnimi kompetencami in manj izkazujočimi se naravoslovnimi talenti; v nasprotju s tem pa se dečki vedno znova vzpostavljajo kot na primer bolj agresivni, realizirani v svoji nadarjenosti za matematiko in z večjimi kompetencami pri zahtevnejših računalniških operacijah (Schlüter 2005: 5–8; Šribar in Ule 2008: 37–38, 46–47).

Tudi redukcija spolnih kategorij v raziskovanju na administrativno vodena ženski in moški spol je dejavnik obnavljanja tradicionalnega, za sodobno humanistično znanstveno mišljenje skromnega pojmovanja spola, ki ni v skladu z izkustveno ravno. Pričujoča teza *ne* izhaja iz predpostavke, da kvantitativne sociološke raziskave o položaju in možnostih moških in žensk, deklic in dečkov, nimajo teže. Strinjamo se lahko, da kvantifikacija razširi, rafinira in tudi preveri kvalitativno pridobljeno vednost (Howe 1985: 10). Gre pa nam za vzpostavljanje platforme, s katere bi bilo možno odgovoriti na vprašanje, kako spol opredeliti kot kategorijo in ga raziskovati tudi s pomočjo kvantitativnih metod, ne da bi hkrati obnavljali represivni spolni binarizem in dihotomijo ter s tem tradicionalne predstave o družbenem položaju in vlogah spolov. V naslednjih odstavkih izpostavlja tezo, da je za sodobnejše opredeljevanje spola v raziskovanju potrebna refleksija temeljnih epistemoloških izhodišč, ki vključuje tudi samorefleksijo raziskujoče/-ga.

1.3 Razširjena kategorizacija in disagregacija spola v spregi s samoumestitvijo raziskovalke/-ca

Čeprav ni lahko ugledati primerne spolne kategorizacije v kvantitativnem sociološkem raziskovanju, je gotovo, da izkustvo ni ujeto v okvir dveh homogenih spolnih kategorij. V raziskovanju izobraževanja, na katerega se avtorici sklicujeva z določeno mero kompetence, je poleg diskriminacije deklic in žensk možno opaziti tudi pojav ponižujočega in sovražnega odnosa do tistih, ki se umeščajo onkraj spolnega binarizma in/ali v spolnosti odstopajo od vladajoče norme (Lugg 2003; Nayak in Kehily 2008: 10, 68; Rands 2009). Kako z vednostjo razgrajevati diskriminatorne predstave in odnose, če je naše metodološko orodje na ravni znanosti, predvsem tiste, ki operira s kvantitativnimi analizami, nezadostno?

Avtorici argumentirava, da se je v obravnavanem kontekstu treba soočiti s sodobnimi teorijami spola/*gender* in se spopasti z vztrajnostjo v znanstveni aplikaciji dveh spolnih kategorij. Ta problem rigidnosti kategorij je treba rešiti konceptualno, za razliko od druge problematike, segmentacije spolnih skupin glede na različne vire neenakih družbenih razmerij; slednja je rešljiva metodsko pod pogojem, da raziskovalke in raziskovalci pri izboru spremenljivk upoštevajo kompleksna prepletajoča se razmerja oblasti, ki konstituirajo tudi njih same in jih umeščajo v razmerja razlik, kar je občutljiv in pogosto sporen proces (Ramazanoglu 2002: 120).

Opirajoč se na feministično rekonceptualizacijo epistemologije in metodologije, v tematizacijo uvajava koncept umeščenih vednosti, ki – v grobem – postulira kritično naravnost do t. i. univerzalnih resnic in umeščenost raziskovalca ali raziskovalke v raziskovalni proces. To torej pomeni delne, kontekstualizirane resnice, saj subjekt vednosti feministične teoretičarke vidijo kot umeščenega in odvisnega od materialnih, zgodovinskih in družbenih pogojev. Taka raziskovalna paradigma poudarja družbeno lokacijo subjekta in družbeno konstrukcijo vednosti, torej umeščenega spoznavajočega in umeščeno vednost. To je vednost, ki odseva določeno perspektivo subjekta, ki je parcialna, omejena, neuniverzalna, saj v vseh hkrati ali popolnoma v eni od epistemološko privilegiranih pozicij, ki jih strukturirajo družbeni spol, rasa, narod ipd., ni mogoče »biti« (Haraway 1999: 308–309). Poleg tega so umeščene vednosti samorefleksivne, kar zadeva pogoje, v katerih so nastale, in poskušajo izpostaviti oblastna razmerja v raziskovalnem procesu oziroma se jih zavedajo (Prins 1995: 354; Ramazanoglu 2002: 118 in nasl.). In končno je pozicioniranje ključna praksa utemeljevanja vednosti, to pozicioniranje pa implicira epistemsko odgovornost (kar je ena ključnih besed te epistemologije) za prakse, ki so nam omogočene, za izbire, ki smo jih opravili, in končno tudi za konstrukcije naših reprezentacij (Anderson; Haraway 1999: 308–309).

Ta zastavitev nas v naslednji fazi pripelje tudi v prevpraševanje obstoječega koncepta objektivnosti (Haraway 1991; Harding 1991; Hesse-Biber in dr. 2004; Prins 1995; Stoezler in Yuval-Davis 2002). Za transformacijo sistemov spoznavanja in načinov gledanja bi morali (morale) (Haraway 1999: 301, 306) destabilizirati svoje predpostavke o »božjem pogledu« (kot D. Haraway poimenuje tradicionalni pozitivistični pogled znanosti), ko se vidi vse od nikoder, ko je vid neskončno mobilnen, neskončen (»božji

pogled« je pobeg od odgovornega diskurza, je gledati s pozicije, ki je transcendentna in zunaj živetega izkustva). Videnje je vedno vprašanje moči gledanja, zato je sporno zatrjevanje znanstvenika/avtorja, da gleda od povsod in da vidi vse, da nima želja, potreb, prepričanj, ozadij (Haraway 1999: 307).

Ta krajši epistemološki odmik, ki sva mu tu zavezani, je velikega pomena tudi na polju raziskovanja vzgoje in izobraževanja, polju, ki ga danes oziroma v zadnjih letih prežemajo raznovrstne trditve o »napredku« žensk na vseh področjih življenja, torej tudi o spremembah v vzgoji in izobraževanju ter njihovem vplivu na možnosti deklet. Morda je bilo res neogibno, da se je s politikami enakih možnosti začelo slavljenje nove postfeministične dobe,⁵ vzniknili pa so tudi (novi?) miti o enakosti, med njimi mit o enakih možnostih v izobraževanju (Coppock in sod. 1995: 4, 47 in nasl.). To »mainstreamovsko« raziskovanje enakosti se morda preveč osredotoča na vprašanja zgolj spolne diskriminacije in dosežkov. Hkrati pa je vpeto v ozko definirane vizije kategorije »ženskega« (Dillabough, v Francis in Skelton 2001: 13), ki sva jih spričo njihove rigidnosti in konceptualne nezadostnosti problematizirali že zgoraj.

V nadaljevanju razprave s kritično analizo raziskovanja izobraževanja konkretno kaževa na kontekst ter nekatere dodatne in dokazljive primanjkljaje v obstoječih kvantitativnih analizah, ki jih obravnavava.

2 Aplikacija tez na področje: »dejstva« o spolu ter raziskovalni »mainstream« v vzgoji in izobraževanju

Nedvomno drži, da edukacijske analize, ki puščajo ob strani vprašanja spola ali se zanje sploh ne menijo, na neki način delujejo proti enakosti dečkov in deklic, če uporabiva to splošno (in pogosto tudi sporno) besedno zvezo. Ob tem pa nakazujejo tudi odsotnost številnih pomembnih razmislekov, ki analizam odvzemajo tehtnost. Kajti prav spol je v svojih različnih reprezentacijah/konstrukcijah tista točka, ki odkriva (ali pa tudi povedno zakriva) kulturne kontekste, oblastna razmerja, vrednostne sisteme, ideološke dogme in še kaj (Harding, v Parker in sod. 1996: 3).

Vprašanja, ki zadevajo konstrukcije spola in (ne)enakosti na področju vzgoje in izobraževanja, se v določenih kontekstih pogosto »kažejo« kot obrobna, tj. kot nekaj, kar je nepomembno ali kar je morda kdaj bilo pomembno, pa ni več, kar je vse del iste retorike spregledovanja. E. D. Bahovec (v Bahovec in Bregar Golobič 2004: 13) na primer piše, da je pri sprejemanju kurikula za vrtce (ki je izšel leta 1999) na sorazmerno veliko oporekanja naletelo prav področje pravic deklic in da je bil glavni argument, da v našem vzgojno-izobraževalnem sistemu ni diskriminacije in da je torej o nečem, kar ni problematično, nesmiselno govoriti.

5. Pojem postfeminizem je sicer dvoumen, saj označuje tako popoln prelom s prejšnjim stanjem (feminizmom kot odzivom na opresivna razmerja) kot tudi proces sprememb in konceptualnih premikov. Izraz se je uveljavil v devetdesetih letih prejšnjega stoletja (Coppock in sod. 1995: 3 in nasl.), pojavljati pa se je začel že v šestdesetih letih kot oznaka za (domnevno) uspešen boj žensk za enakost (L. Alice, nav. po Brooks 1997: 2).

2.1 Raziskave, dosežki, uspešnost

Po drugi strani pa v zadnjem času zanimanje za razliko med spoloma vznika v kontekstu dosežkov in uspešnosti v šoli, kar običajno pomeni uspešnost na testih mednarodnih raziskav (npr. PISA, TIMSS). To pa je povezano z vprašanjem kakovosti nacionalnega izobraževalnega sistema in vprašanjem prihodnje uspešnosti v globalni ekonomiji (gl. tudi Vendramin 2009). Razpravo, ki se pojavlja v tem okviru, bistveno zaznamuje pojem dosežka, ki pa je zasnovan izjemno ozko, saj naj bi ga odražala skoraj izključno potrdila o uspehih na testih. Širši vzgojno-izobraževalni cilji in »dosežki«, kot so večje razumevanje, socialne kompetence, širjenje sposobnosti itn., pa so odrinjeni na stran, najpogosteje jim je odvzeto veliko teže z osredotočanjem na (kvantifikabilne) rezultate na testih (Francis in Skelton 2005: 2).

Testi mednarodnih raziskav, še posebej PISA, so privedli tudi do preobrata v pojmovanju položaja dečkov in deklic v izobraževanju. Razpravo prepredajo skrbi o dečkih, njihovem šolanju in njihovih vse slabših dosežkih (Francis in Skelton 2005: 2). T. i. »spolna vrzel« (*gender gap*) vse bolj označuje razliko v korist deklic in kaže na slabše rezultate dečkov, na primer na področju bralne pismenosti in nekaterih kompetenc v okviru naravoslovne pismenosti (Vendramin 2009: 77–78), kar je nedvomno problem, ki ga je treba jemati resno, vendar pa tudi kritično. B. Francis in Ch. Skelton ob rezultatih PISE iz leta 2003 opozarjata (Francis in Skelton 2005: 4), da utegne osredotočanje na dosežke dečkov zakriti probleme deklic v šoli, upravičiti večje stroške za zadovoljevanje potreb dečkov (na račun deklic) in konec koncev tudi preusmeriti pozornost od drugih vrzeli (ki jih zaznamujejo denimo rasa, etnija in razred), da o drugačnih izkustvih spolnih identitet, homogenizaciji skupin dečkov in deklic oziroma neupoštevanju variaciji znotraj kategorije spola na tem mestu niti ne govoriva. Poleg tega opozarjava, da so v Veliki Britaniji vrzeli v dosežkih veliko pomembnejše glede na »raso« in še posebej razred v primerjavi s spolom (ta ugotovitev velja za šolski uspeh). Ugotovitev, da so druge spremenljivke pri napovedovanju dosežka pomembnejše kot spol/*gender*, ima tudi svoje posledice v razpravi o spolu in dosežkih, saj gre nekaterim skupinam dečkov in deklic bolje kot drugim. To pa v splošni razpravi ni upoštevano – tu se kaže, kot da gre (vsem) dekletom bolje kot (vsem) dečkom. Če rečemo, da gre vsem deklicam dobro, in iz tega izhajamo, potem jasno tvegamo (in potencialno poslabšujemo) slabše dosežke določenih skupin deklic (Francis in Skelton 2005: 5).

Od tod upravičeni feministični zadržki ob (globalni) moralni paniki, ki se pojavlja ob dosežkih dečkov – ob rezultatih, predstavljenih kot »groznja« vrednotam in interesom družbe, kar je neprimerljivo z ukrepanjem ob prejšnjem valu slabših dosežkov deklic. Ti so bili – in so pogosto še vedno – v javnosti deležni le malo zanimanja in pogosto zdravorazumsko dojeti kot »nekaj običajnega«. Poleg tega pa osredotočanje na to vrzel v nekaterih izobraževalnih politikah na Zahodu morda tudi kaže na to, da je spol za vlade »lahka varianta«, ker za ukvarjanje s spolno vrzeljo (drugače kot denimo z vrzeljo, povezano z razredom) ni treba načenjati vprašanj družbene pravičnosti, distribucije bogastva ipd. (kot menijo Francis in Skelton 2005: 5; Francis 2006: 197). Toda: gre dečkom slabše ali nemara le deklicam boljše?

V tovrstni razpravi in pomislekih ob razlikah v dosežkih deklic in dečkov je v prvi vrsti nujno vzpostaviti kritičen razmislek o okviru te razprave, ki konec koncev zadeva tudi metodološke in epistemološke predpostavke, ki niso imune pred vsakokratnimi družbenimi vrednotami in interesi. Tu se ne moreva podrobno spuščati v pogoje nastajanja in oblikovanja znanstvene vednosti, a vendarle ponoviva, da je znanost družbeno vpeta dejavnost, in ta vpetost vpliva na to, kaj vidimo in kako to vidimo, kako podatke filtriramo in kako se konec koncev zavedamo različnih konstrukcij v na prvi pogled nevtralnih znanstvenih praksah. Z drugimi besedami: tudi najbolj rigorozne raziskovalne procedure so lahko preprejene s problematičnimi postavkami, ki jih ni lahko identificirati, kaj šele eliminirati, kar dokazuje veliko število primerov iz zgodovine znanosti (npr. Harding 1991: 144, op. 7), kjer so se skozi vprašanja, kot so kaj raziskovati, kako zastaviti raziskovalno vprašanje, kateri so koncepti v hipotezah, ki jih preizkušamo itn., oblikovali nenevtralni »izsledki«. Kritično vrednotenje temeljnih konceptov in konceptualnih sistemov, pa tudi znanstvenih rezultatov pokaže prisotnost vrednot, kontekstualnih dejavnikov, predsodkov ter družbenih, kulturnih in zgodovinskih potez.

Ob tem, da se vprašamo, kako in zakaj prihaja denimo do razlik med spoloma, se je treba tudi vprašati, kako in zakaj prihaja do take konstrukcije problematičnosti teh razlik v spolni dihotomiji (če za hip pustimo ob strani neupoštevanje različnosti ospoljenj). Vsaj toliko, kot bi nas denimo morala zanimati »resnica« in razpon »vrzeli med spoloma« v dosežkih, je treba prepoznati in preučiti diskurze, ki ustvarjajo take argumente (Francis in Skelton, 2005: 31). Razlaga razlik v dosežkih med spoloma (ali med katerimi koli drugimi skupinami učencev in učenk) je izjemno kompleksna; zdi se, da ni mogoče na splošno reči, da gre vsem učencem ali vsem učenkam slabše. V tem smislu je treba, kot je videti, kvantifikacijo razširiti in dodelati z epistemološkim vpogledom ali dopolniti s kvalitativnimi metodami, da ne preraste v ne dovolj reflektiran »pozitivizem trdnih dokazov« (v nasprotju z »mehkimi podatki« bolj interpretativne tradicije).

Tu izpostavlja t. i. prikriti kurikulum kot primer, ki lahko prikaže teme in dosežke kvalitativnega pristopa; gotovo bi v največji meri morali biti pomembni tudi za kvantitativno raziskovanje. V prvi vrsti je treba poudariti, da koncept prikritega kurikula omogoča metodološko fleksibilnost in razumevanje specifičnosti konteksta, hkrati pa varuje pred zabrisovanjem individualnih posebnosti sodelujočih z od zunaj vsiljenim »objektivnim« sistemom pomenjenja (Henwood in Pidgeon 1995, 10).

Čeprav je pogosto označen kot preveč ohlapen in ne dovolj natančno definiran, je nadvse primeren za raziskovanje konstrukcij spola na področju izobraževanja, saj omogoča zajeti številne vidike vsakdanjega življenja v šolah in vrtcih, ki bi jih sicer spregledali. Tako je denimo s pojmom prikritega kurikula mogoče raziskovati ne le družbena razmerja in vsakdanje prakse, pač pa tudi razmerja do tega, kar se poučuje, torej do t. i. »akademske vednosti« (npr. matematike, zgodovine), ki jo spremlja cela vrsta predpostavk, mnenj in pričakovanj, ki pogosto ostanejo neizprašana in implicitna ter se prenašajo »nevidno«, »potiho« in »nevede«. Zato – in tu je pomemben epistemološki vpogled – imamo prikriti kurikulum lahko za drugo kurikula, ki ga zanima

problematika pomena, spoznavanja, interpretacije, resnice (Bregar Golobič, v Bahovec in Bregar Golobič 2004: 19).

Prikritemu kurikulumu bi lahko rekli tudi »ideologija v obliki« – a ne ideologija kot neka napačna reprezentacija realnosti, saj se navezuje na realne probleme in realne izkušnje ljudi, pač pa kot nenehno pogajanje. A to pogajanje ne odloča o tem, kaj je resnično in kaj napačno, ampak o tem, kaj *velja za* »resnico« ali kaj velja za racionalno, smiselno, verjetno, kaj je mogoče misliti in kaj reči znotraj danih besednjakov (Hall, nav. v Apple 1992: 44). Nekaj, kar je kulturno, družbeno ali zgodovinsko pridobljeno, se zazdi naravno in večno, nekaj posamičnega splošno, nekaj problematičnega je videti neproblematično (Bregar Golobič, v Bahovec in Bregar Golobič 2004: 5). Tako je denimo splošno sprejeto (seveda pa ne empirično dokazano), da so fantje pri nečem dobri, dekleta pa ne. Tako – če se vrneva k računalniškim kompetencam – velja, da je računalništvo bolj pisano na kožo fantom, kar tudi vpleteni sami pogosto tako dojemajo. Še več: kljub podobnim ocenam, ki jih dekleta morda dosegajo, se počutijo manj kompetentne pri svojih tehničnih veščinah od fantov, kot je pokazala F. Henwood na univerzitetnem primeru študija računalništva (Henwood 2000), kar kaže na načine, kako so oblike vednosti implicirane v konstrukciji spolnih identitet. Taka vednost je denimo prav tehnologija s svojimi izpeljankami – v dominantnem diskurzu je ženski spol konstruiran v opoziciji s tehnologijo, in pridobivanje tehničnih veščin žensk mnogi dojemajo kot grožnjo moškosti in spolnemu redu na splošno (Cockburn, nav. po Henwood 2000: 211; Henwood 2000: 211).

Mnogi obrazi izobraževalne izkušnje deklet in žensk ostajajo negativno zaznamovani z maskulinističnimi vrednotami in pričakovanji, ki jih odražajo izobraževalne institucije. Če naštejemo samo nekaj kazalcev: vrednote, ki jih posredujejo kurikuli, zastopanost obeh spolov po izobraževalni vertikali, prevladovanje dečkov pri obvladovanju prostora in pozornosti učiteljev, oblike spolnega nadlegovanja ipd. (Francis in Skelton 2001: 3). Vseh teh vidikov prikritega kurikula ne moremo zajeti z velikimi podatkovnimi zajemi, so pa nedvomno pomemben dejavnik, ki prispeva k denimo šolskemu (ne)uspehu. Torej je za dosego ustrezne podobe stanja na področju vzgoje in izobraževanja potreben čim bolj kompleksen pogled na konstrukcije spolnih identitet in na posledice, ki jih imajo take konstrukcije za vpletene posameznike in posameznice. V raziskovanju izobraževanja, ki izhaja iz rigidnih in nereflektiranih kategorij in pojmov, ni upoštevana moč produkcije vednosti, ki med drugim pomeni tudi aktivno vzpostavljanje razmerja, ki privilegira tistega, ki ima moč poimenovati, podrejati, izključevati ali utišati drugega (Ramazanoglu 2002: 107 in nasl.).

3 Koncepti v razgradnji spolnega binarizma in homogenosti spolnih skupin

Kritična refleksija produkcije vednosti v raziskovanju izobraževanja in ugotavljanje vloge ustvarjanja pomenov v znanosti sta naju privedli do definiranja štirih konceptov, ki jih lahko uporabimo za dekonstrukcijo spolne dihotomije in homogenosti dveh vladajočih spolnih skupin. Razlaga koncepta moči/oblasti, ki jo razvijava v nadalje-

vanju, se nanaša tudi na druge kategorije, s katerimi v družboslovju in humanistiki indeksiramo dominantne vire družbene neenakosti: raso, etnijo in razred. Sodobno pojmovanje telesnosti in seksualnosti, ki ga predstavlja, pa kaže še na dva dodatna vira marginaliziranja in izključevanja. Pojemovni okvir, ki ga na tem mestu tako oblikuje, je osnova razumevanja konceptov multiple in interseksijske diskriminacije in sociološke teorije *interseksionalnosti* (angl. *intersectionality*); gre za študije sovpadanja družbeno-kulturnih kategorij in v zvezi s tem obnavljanja, prenavljanja in vzpostavljanja sistemskih neenakosti. Spol s tu izpostavljene feministično teoretske perspektive pri tem ostaja izhodiščna kategorija. Z drugimi kategorijami se v analizi glede na uporabljeno metodo križa na različne načine (McCall 2005: 1771, 1782, 1787–1788).

3.1 Spol (gender)

Primarna argumentacija v oblikovanju feminističnega koncepta spola/*gender* se je nanašala na družbeno konstruiranost spolov, ženskega in moškega, v razliki od spola kot *sex*, biološkega ženskega in moškega spola/ospoljenega telesa. Glede na čas nastanka koncept pripisujeva Ann Oakley in njenemu delu *Spol, biološki spol in družba: K novi družbi (Gender, Sex and Society: Towards a New Society)* iz leta 1972. Diferenciaciji kulturnega in biološkega spola je sledila razgraditev samega pojmovanja biološke telesnosti; slednje je kodiralo telo kot usodni vir ženskih ali moških značilnosti. Možnost te dekonstrukcije je izhajala iz novega razumevanja biologije kot »zainteresirane« znanosti, investirane z oblastnimi razmerji. Danes prevladuje argumentacija, da so utelešenja spremenljiva glede na kulturna in družbena okolja, zato jih je možno razumeti zgolj v spregi »biološkega/naravnega in družbenega/kulturnega« (Moi, cit. v Beasley 2005: 14). Hkrati je širše upoštevano dejstvo različnih telesnih danosti ob rojstvu⁶ (medspolna oseba, *intersex*) ali v procesu medicinskih posegov v spol (prehod med dvema spoloma, *passing*).

V sodobni teoriji in družbenih gibanjih za nove prakse spola se spol/*gender* nanaša na celovit register spolnih identitet. Koncept je povezan – čeprav ne fundamentalno – s telesnostjo, tj. z biokemično strukturo,⁷ anatomijo in fiziologijo (oseba moškega ali ženskega spola, medspolne osebe), spolnimi vlogami (maskulino, feminino, androgino) in spolnostjo oziroma z izbiro seksualnega objekta oziroma objektov. Spolne identitete poleg moških in žensk vključujejo še transspolne (*transgender*) osebe: gre za kontinuum spolnih identitet, pri čemer se za administrativno vodenje evidence predlaga naslednji sistem spolnih/*gender* kategorij: »moški«, »ženska«, »transmoški«, »transženska« in »drugo« (Nordentoft 2009).

Teorija queer, ki je odprla in podpira polje identitetne mnogoterosti spola/*gender*, je nastala na podlagi feminističnih ter lezbičnih in gejevskih študij, vključuje pa tudi

6. Profesorica Alice Dreger z univerze Northwestern, Illinois, navaja podatek, da je pojavnost rojstva medspolnega otroka v ZDA v razmerju 1 proti 2000. Gl. prispevek *Intersex* na spletni strani *Fathermag*.

7. Tudi ta raven glede pripisovanja tradicionalnega spola, tj. »biti ženska«, »biti moški«, ni povsem nedvoumna (Butler 2001: 116, 2004: 63–66).

rekonceptualizacijo seksualnosti.⁸ Izpostavljena je predvsem kritična refleksija preskriptivne moške ali ženske identifikacije in dominantnih oblik spolnosti, hkrati pa tudi druga razmerja družbenih neenakosti in izključevanj (Beasley 2005: 73, 105, 210; Butler 2004: 8–9).

Opisana trajektorija, prečnica skozi pojmovanja koncepta spola/*gender*, vodi do njegove sodobne različice. Ta ima vlogo orodja, s pomočjo katerega se individuum sploh lahko demokratično vzpostavlja in procesira kot bitje spola v sodobni družbi in kulturi. Demokratično spolno (samo)identificiranih posameznic in posameznikov ni zunaj procesa subjektiviranja z reflektirane spolne perspektive (Braidotti 2001: 396). Samorefleksija procesa ospoljenja vključuje tudi druge perspektive, na primer že navedenih »rase«, etnije, razredne/slojne pripadnosti, državljanstva in telesnih kompetenc.

3.2 Telesnost (corporality, corporeality)

Diskurzi o spolu imajo potencial za učinkovanje skozi odkrito ali prikrito normiranje deklisških in fantovskih, ženskih in moških videzov, sposobnosti, fiziologije in drugih značilnosti na ravni substancialnega telesa. Zaradi vseprisotnosti predvsem medijskih govorov o moških in ženskih vlogah ter telesih imajo ti velik preskriptivni naboj. Nedoseganje praviloma izmikajoče se norme lahko povzroči negativno psihično naravnost do lastnega telesa;⁹ sam pojav in način somatizacije je nepredvidljiv, odvisen od mnogoterih družbeno-kulturnih in subjektivnih dejavnikov.

Skozi dominantne anatomske in fiziološke norme, spete s spolnima kategorijama žensk in moških, se izključujejo iz polja vidnega, patologizirajo in stigmatizirajo vsa utelešenja, ki so medspolna (*intersex*) od rojstva; faze transformacij pri operativnih posegih na transseksualnih osebah pa so praviloma medijska kurioziteti. Tudi druge statuse transspolne osebe zaznamuje numinoznost. Enako so druga telesna razmerja, ki so pomembna v razumevanju in strateškem opredeljevanju spolov, vir podobnega izključevanja iz registra »normalnega«, tj. »pravega«, s tem pa tudi vidnega. Tu je vzrok, da v raziskavah spola kvantitativne obravnave s telesnih perspektiv ostajajo izjema. Ideološki vir znanstvenega pogleda, ki patologizira in izključuje, je androcentrična normativnost, v skladu s katero je implicirana telesna norma virilni belec, zdravo »belo« žensko telo je »naravno« in zato normalni odstop od norme, druge (marginalizirane) telesne razsežnosti pa so najpogosteje potlačene. Naj navedeva

-
8. Nekatere smeri teorije in gibanja *queer* se distancirajo od obravnave spola/*gender*, češ da je to feministično področje, in tematizirajo predvsem seksualnost (Butler 2004: 260). Hkrati pa obstajajo feminizmi – predvsem feminizem spolne razlike –, ki se distancirajo od koncepta *gender*. Na pričujočem mestu se uporabljata razlagi teorije in gibanja *queer* ter koncepta *gender*, ki se navezujeta na delo teoretske utemeljiteljice sodobnega koncepta *queer* in feministične teoretikarke Judith Butler.
 9. Kot je pokazala študija o družbenih možnostih deklis v EU, je slovenski prostor zelo represiven v zvezi z deklisško telesno podobo; v zgodnji adolescenci, pri enajstih letih, imajo deklisice pri nas med vsemi sovrstnicami iz držav EU najslabše mnenje o svojem videzu glede na telesno težo; v zakup je treba vzeti dejstvo, da deklisško doživljanje lastne telesne podobe ni povezano z dejansko težo (Šribar in Ule 2008: 28, 62).

primer s področja raziskovanja spolnosti v odraščanju: običajno je povsem izključena problematika spolnosti t. i. hendikepiranih. Enako pogosto je spregledano ospoljeno telo, ki se seksualno konstituira glede na etnično okolje in pripadnost družbenemu razredu.

3.3 Spolnost

Feministične, sociološke in antropološke razprave o seksualnosti so praviloma povezane s konceptom moči. V sedemdesetih in osemdesetih letih preteklega stoletja se je z drugim valom feminističnega gibanja diskusija osredotočila na najbolj grob in razviden sindrom neenakih razmerij moči med spoloma – spolno nasilje. V Sloveniji so teoretska razpravljanja in družbeni tokovi od sredine osemdesetih let dvajsetega stoletja naprej na področju spolnosti postopoma uvedli temo homoseksualnosti in lezbištva in nekaj kasneje tudi problematiko nasilja v tem okviru; do določene mere sta govora o heteroseksualnem spolnem nasilju in istospolni seksualnosti potisnila ob rob problematiko neenakega razmerja moči v »normalni«, »konsenzualni« heteroseksualni intimi; ta izhaja iz tradicionalnega pojmovanja moških kot aktivnih in žensk kot pasivnih v seksualnosti, pri čemer tudi oblike nove ženske spolne samozavesti ne presegajo paradigme pasivne agresivnosti, tj. obrambnega mehanizma pred pričakovanim izpolnjevanjem spolne vloge.

Še drugačne oblike spolnosti poleg homoseksualnosti, lezbištva in biseksualnosti – na primer panseksualnost (objekti so vse osebe, ne glede na spolno identiteto) in poliseksualnost (zaželeni so vsi objekti in vse oblike seksualnosti) – so v slovenskih okvirih ostale na ravni sporadičnih artikulacij, čeprav teorija prav tu vidi možnost fragmentacije in subvertiranja enovite normativne moči v spolnosti (Beasley 2005: 126). Pozicioniranje v seksualnosti je namreč ne glede na vladajoče objekte želje (heteroseksualne, homoseksualne, lezbične, biseksualne) povezano s predpisanimi hierarhičnimi spolnimi vlogami v okviru spolnega binarizma. To pomeni, da se vladajoče razumevanje homoseksualnosti in lezbištva oblikuje glede na heteroseksualno normo: od tod »značilni« feminilni moški geji ali »moške« ženske. Tudi pojavnost nasilja (moških nad ženskami, homofobnih moških nad homoseksualnimi moškimi in lezbijkami, medgejevskega in medlezbičnega), povezanega s seksualnostjo, je možno razumeti predvsem z vidika heteronormativnosti, ki vključuje tradicionalni spolni identifikaciji s predpisanimi hierarhičnimi spolnimi vlogami v seksualnosti.

3.4 Moč/oblast

Moč/oblast je razpršena in deluje na ravni mikrolokacij tudi v samih telesih (Foucault 1986: 56). Vendar ta teoretsko široko argumentirana in upoštevana teza ne odvezuje raziskovalke in raziskovalca od razpoznavanja instanc oblasti, ki se vzpostavljajo v hierarhičnih družbenih razmerjih. Neenaka oblastna razmerja v konstrukcijah spolov, seksualnosti in telesnosti so značilnost družbene strukture ter tako tudi vsakega posamičnega odnosa in situacije. Tudi poskusi oblikovanja alternativnih, vzporednih strukturiranih spolov, spolnosti in telesnosti, ki v skladu z gibanji in teorijo *queer* obstajajo ob dominantnem režimu moči, vznikajo z referenco na vladajočo hierarhično

paradigmo, čeprav v odporu. Najbolj izrazito nasprotovanje je usmerjeno proti fizično nasilnim oblikam uveljavljanja gospodujočih norm spola in seksualnosti ter ospoljenega in seksualiziranega telesa.

Poleg navedenih oblik nasilja je prikrito in odkrito nasilje, ki izvira iz dominantnih norm, značilno tudi za druga področja strukturnih neenakosti, skozi katera se segmentira spol. Sam pojem t. i. rase je povezan s hierarhičnim razmerjem kontinentalne pripadnosti; implicira »objektivni« opis fizičnih in psiholoških značilnosti, ki so ideološko opredeljene kot manjvredne. Etnična razmerja moči se vzpostavljajo skozi predsodke in z njimi povezano vrednotenje geografskega položaja, zgodovine, družbenega sistema in kulture. V sodobnosti zelo izstopajoča razredna oziroma družbenoslojna razmerja neenakosti pa se vzpostavljajo tako v razmerju do kapitala in materialne lastnine kot do nematerialnih kulturnih dobrin.

4 Izhodišča za metodološko rekategorizacijo spola

Videti je, kot da se s pričujočo argumentacijo vključuje v tisto, kar je sociologija v okviru primerjave med kvalitativnimi/interpretativnimi in kvantitativnimi metodami poimenovala »paradigmatske vojne« (Oakley 2005: 187). Tej vlogi se odrekava, a ne zaradi preseganja dileme (čeprav tudi metode v okviru študij interseksionalnosti ponujajo to možnost). Svojo vlogo vidiva predvsem v posredovanju epistemološkega dvoma in kritiki pozitivističnega dela »paradigmatske vojne«, ki ju vendarle veževa na določeno afiniteto do feminističnega raziskovanja in kvalitativnih metod, afiniteto, ki kljub vsemu ni brez dilem, kot so denimo že izpostavljena vprašljivost apriornega dualizma ali zoperstavljanja kvalitativnega in kvantitativnega (prim. tudi Howe 1985), etične dileme, kjer med drugim obstaja nevarnost predpostavljanja, da pri kvalitativnih metodah ni problemov z neenakimi oblastnimi razmerji, in problematika pisanja v prvi osebi (saj samorefleksivnost ne okrepi avtomatično zanesljivosti poročanja) (Henwood in Pidgeon 1995). Kritike pozitivizma so na neki način vodile v raziskovanje potenciala kvalitativnega raziskovanja kot bolj fleksibilnega in v manj strukturiranih načinov zbiranja podatkov (intervjuji in opazovanje z udeležbo), ki omogočajo večjo senzibilnost do vključenih. V končni fazi so prispevale k razvijanju politike umeščenih vednosti. Poleg tega tako etnografsko raziskovanje hkrati omogoča ohranjanje perspektivo »obstrancev« ali »tujcev« in se tako izogiba insajderski (naravni, zdravorazumski) perspektivi, ki otežuje prepoznavanje tihih/prikritih kulturnih in še kakšnih predpostavk. To je *sine qua non* večine kvalitativnega raziskovanja (Henwood in Pidgeon 1995: 10). Kot že izpostavljeno, to vpliva tudi na izbiro spremenljivk in diverzifikacijo nabora podatkov, ki je v obravnavanem kvantitativnem raziskovanju na referenčnem polju izobraževanja zožena tako, da onemogoča oblikovanje bolj ciljanega in socialno občutljivega pristopa tudi v okviru samih institucionalnih kazalnikov (ne)uspešnosti šolanja (GHM 2005: 41).

Pomembno je poudariti, da sta kritična refleksija pozitivistične metode v dominantnem, statistično podkrepjenem kvantitativnem raziskovanju spola in izražanje nuje po segmentaciji oziroma disagregaciji spolne skupine povezana z razpustitvijo

homogenosti spolne skupine v sami feministični teoriji. Kot piše teoretičarka Judith Butler, je za feminizem pogubno, če ne prepozna različnih političnih dimenzij spola, ki se nanašajo na določen niz družbenih in osebnih fizičnih tveganj (2005: 8–9, 174). Avtorica torej skupino žensk še vedno prepoznava kot vodilni objekt feminizma/-ov, a razume, da slednjega ni več možno ustrezno raziskovati zunaj političnih razsežnosti, navezujočih se na družbene moči v registrih razreda in »rase«. Metodološki spoprijem s to teoretsko mislijo, kot že navedeno, pa sega vse do možnosti, ki se dotikajo statističnih naborov in rabe teh podatkov; gre za oblikovanje izhodiščnih kategorij in načine njihovega moduliranja (za slednje gl. McCall 2005, 1787). Same spolne kategorije bi morale biti v skladu z najino refleksijo razširjene, tj. obravnavane z vključitvijo skupin žensk, moških in drugih, pri čemer se zadnja skupina oziroma kategorija vzpostavlja skozi samoidentifikacijo.¹⁰ Skupine/kategorije so nato segmentirane glede na raziskovalno temo in/ali področje, na primer s kategorijami razreda, izobrazbe, državlanskega statusa (državljeni/-ke, begunci/-ke in migrantske skupine brez statusa), telesnih značilnosti, etnične pripadnosti; v raziskovalnem postopku se podkategorije oblikujejo v presečiških kategorij z moduliranjem, ki presega linearni aditivni model (prav tam). Če se izraziva z besedami navedene raziskovalke interseksionalnosti Leslie McCall, je torej segmentacija cilj, in ne izhodišče raziskovanja. Zaradi razumljivosti znanstvenega zajetja družbene kompleksnosti je število kategorij, ki ustvarjajo presečišča, treba omejiti (prav tam: 1781 in 1785). Na ta način lahko na primer ugotovljamo – če navedeva temo študije, ki bi nama bila področno blizu –, kako kompleksna in v sebi nasprotujoča si je korelacija med udejanjanjem načela enakosti spolov, družbeno-ekonomskim redom (socialističen, kapitalističen, poznokapitalističen) in izobrazbo (visokošolska, srednješolska, osnovnošolska) (prim. prav tam: 1790).

5 Zaključek

V prispevku sva želeli z vidika humanističnega, feministično teoretskega razumevanja spola in drugih z njim povezanih hierarhičnih družbenih razmerij tematizirati in problematizirati kategorizacijo spola v kvantitativnem raziskovanju, navezujočem se na pomembne statistične baze podatkov. Med raziskovanjem problematike sva se soočili z epistemološko nujno po preizpraševanju spolnih kategorij tako v humanističnih kot družboslovnih vedah. Ugotovili sva tudi, da v nobenem od obeh referenčnih polj napredek ni mogoč brez refleksije o kompleksnosti in prepletenosti virov diskriminacije in izključevanja.

Doseg pristopa, ki ne vključuje politike umeščenih vednosti, sva poskušali prikazati na primeru prikritega kurikula kot izjemno pomembnega koncepta v raziskovanju vzgoje in izobraževanja, ki zahteva metodološko fleksibilnost, razumevanje specifičnosti konteksta in redefinicijo »objektivnega« sistema pomenjenja. Moč raziskovalca/-ke, da interpretira izbor podatkov skozi svoje vrednote, pogosto ni dovolj eksplicirana, kot

10. Če pa tema vključuje problematiko transspola, pride v poštev vseh pet kategorij, ki jih navajava (po Nordentoft).

tudi ne omejitve, ki jih nalagajo meje znanja, kulture in izkušenj, osebne spretnosti ter politična odprtost za utišanja in izključitve (Ramazanoglu 2002: 119).

Naj v sklepu navedeva poglavitve ugotovitve s sklicem na temeljni izpostavljeni problem: v kvantitativnem raziskovanju, ki se navezuje na velike referenčne statistične zajeme, je ženska družbena skupina kategorično ustrezen objekt raziskovanja in s tem posrednega znanstvenega ustvarjanja pomenov spola/spolov; enako velja tudi za primerjave različnih spolnih skupin/kategorij. Vendar je pri tem treba upoštevati tri zadržke: prvi se nanaša na definicijo predmeta (kaj natančno mislimo z besedami ženski spol, ženske, moški spol, moški in kaj bomo naredili s preostalimi, spregledanimi, izključenimi skupinami). Drugi zadržek zadeva homogenost posamezne skupine in je presežen z analitično kategorijo interseksionalnosti; ta se nanaša na kompleksna družbena razmerja, delujoča tako na ravni individuuma kot družbene skupine. Ne prvi niti druga praviloma nista cela in enovita v odnosu do katerekoli kategorije za označevanje virov družbenih neenakosti. Izkuštvu se je možno približati skozi presečišča skupin/kategorij in s primerjavami različnih podskupin z moduliranjem, ki presega metodo »dodajanja«; ena od referenčnih avtoric med raziskovalkami in raziskovalci interseksionalnosti, na katero se v tem prispevku tudi vseskozi navezujeva, ga indeksira z večnivojskim, hierarhičnim oziroma kontekstualnim modeliranjem (McCall 2005: 1786, 1788).

Tretji zadržek zadeva utemeljenost predpostavk o dominantnih neenakih spolnih razmerjih moči, ki naj bi zajemale vse sfere življenja. Intenca tega dvoma ni v zankanju sistemske podrejenosti žensk, temveč v odkrivanju raziskovalne občutljivosti za posamezne mikrosfere v družbeni strukturi, kjer vladajo hierarhije v prid ženskam (značilen primer je starševstvo) ali pa gre morebiti za enakovredno delitev moči. Ta pomislek je treba upoštevati predvsem pri izbiri izhodiščnih kategorij v statističnih raziskavah, ko se oblikujejo možnosti za delitev kategorij v podkategorije v postopku modeliranja.

Literatura

- Apple, Michael W. (1992): *Between Moral Regulation and Democracy: The Cultural Contradiction of the Text*. *The School Field*, III (1–2): 49–76.
- Bahovec, Eva D., in Bregar Golobič, Ksenija (ur.) (2004): *Šola in vrtec skozi ogledalo*. Ljubljana: DZS.
- Beasley, Chris (2005): *Gender & Sexuality: Critical Theories, Critical Thinkers*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Braidotti, Rosi (1996): *Patterns of Dissonance: A Study of Women in Contemporary Philosophy*. Cambridge: Polity Press.
- Braidotti, Rosi (2001): *Becoming-Woman: Rethinking the Positivity of Difference*. V E. Bronfen in M. Kavka (ur.): *Feminist Consequences: Theory for the New Century*: 379–413. New York: Columbia University Press.
- Brooks, Ann (1997): *Postfeminisms. Feminism, Cultural Theory and Cultural Forms*. London in New York: Routledge.

- Bryant, Jennings, in Brown, Dan (1989): *Uses of Pornography*. V D. Zillman in J. Bryant (ur.): *Pornography: Research Advances & Policy Considerations*: 25–55. Hillsdale, Hove in London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Butler, Judith (2001): *Težave s spolom: feminizem in subverzija identitete*. Ljubljana: Škuc.
- Butler, Judith (2004): *Undoing Gender*. New York in London: Routledge.
- Connell, Raewyn (2002): *Gender*. Cambridge: Polity Press. Citirano v C. Beasley (2005): *Gender Theories, Critical Thinkers*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Coppock, Vicki, Haydon, Deena, in Richter, Ingrid (1995): *The Illusions of »Post-Feminism«*. New Women, Old Myths. Abingdon: Taylor and Francis.
- Foucault, Michel (1986): *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings*. C. Gordon (ur.). Brighton: The Harvester Press.
- Foucault, Michel (1991): *Vednost – oblast – subjekt*. Ljubljana: Krt.
- Francis, Becky (2006): *Heroes or Zeroes? The Discursive Positioning of 'Underachieving Boys' in English Neo-Liberal Education Policy*. *Journal of Education Policy*, XXI (2): 187–200.
- Francis, Becky, in Skelton, Christine (2001) (ur.): *Investigating Gender. Contemporary Perspectives in Education*. Buckingham in Philadelphia: Open University Press.
- Francis, Becky, in Skelton, Christine (2005): *Reassessing Gender and Achievement. Questioning Contemporary Key Debates*. London in New York: Routledge.
- Goffman, Erving (1963): *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. New York: Simon & Schuster.
- Haraway, Donna (1991): *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*. Free Association Books; slov. prev. (1999): *Opice, kiborgi in ženske: Reinvenčija narave*. Ljubljana: Študentska založba.
- Harding, Jan (1996): *Science in Masculine Straight-Jacket*. V L. H. Parker in dr. (ur.): *Gender, Science and Mathematics. Shortening the Shadow*: 3–15. Dordrecht, Boston, London: Kluwer.
- Harding, Sandra (1991): *Whose Science? Whose Knowledge?: Thinking from Women's Lives*. Ithaca: Cornell University Press.
- Hasebrink, Uwe, Livingstone, Sonia, in Haddon, Leslie (2008): *Comparing Children's Online Opportunities and Risks Across Europe: Cross-National Comparisons for EU Kids Online*. London: EU Kids Online.
- Henwood, Flis (2000): *From the Woman Question in Technology to the Technology Question in Feminism. Rethinking Gender Equality in IT Education*. *The European Journal of Women's Studies*, VII (2): 209–227.
- Henwood, Karen, in Pidgeon, Nick (1995): *Remaking the Link: Qualitative Research and Feminist Standpoint Theory*. *Feminism and Psychology*, V (1): 7–30.
- Howe, Kenneth R. (1985): *Two Dogmas of Educational Research*. *Educational Researcher*, XIV (8): 10–18.
- Kuhar, Roman (2009): *Na križiščih diskriminacije: Večplastna in intersekcijska diskriminacija*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Lugg, Catherine A. (2003): *Sissies, Faggots, Lezzies, and Dykes: Gender, Sexual Orientation, and a New Politics of Education*. *Educational Administration Quarterly*, XXXIX (1): 95–134.
- MacKinnon, Catherine (1996): *Only Words*. Cambridge in Massachusetts: Harvard University Press.

- McCall, Leslie (2005): The Complexity of Intersectionality. *Journal of Women in Culture and Society*, XXX (3): 1771–1880.
- Moi, Toril (2001): *What is a Woman? V What is a Woman and Other Essays*, Oxford: Oxford University Press. Citirano v C. Beasley (2005): *Gender & Sexuality: Critical Theories, Critical Thinkers*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Nayak, Anoop, in Kehily, Mary Jane (2008): *Gender, Youth and Culture: Young Masculinities and Femininities*. Houndmills in New York: Palgrave Macmillan.
- Oakley, Anne (2005): *The Ann Oakley Reader: Gender, Women & Social Science*. Bristol: Policy Press.
- Pilcher, Jane, in Whelehan, Imelda (2004): *Fifty Key Concepts in Gender Studies*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Prins, Baukje (1995): The Ethics of Hybrid Subjects: Feminist Constructivism According to Donna Haraway. *Science, Technology and Human Values*, (3): 352–367.
- Ramazanoglu, Caroline, s Holland, Janet (2002): *Feminist Methodology. Challenges and Choices*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapur in Washington: Sage.
- Rands, Kathleen E. (2009): Considering Transgender People in Education. A Gender-Complex Approach. *Journal of Teacher Education*, XL (4): 419–431.
- Stoetzler, Marcel, in Yuval-Davis, Nira (2002). Standpoint Theory, Situated Knowledge and the Situated Imagination. *Feminist Theory*, III (3): 315–333.
- Ule, Mirjana, in Šribar, Renata (2008): Položaj in družbene možnosti deklic in deklet v EU s poudarkom na izobraževanju. *Teorija in praksa*, VL (3–4): 301–323.
- Vendramin, Valerija (2009): Razmisleki in pomisleki ob PISI: naravoslovna pismenost, kurikulum in (ne)razlike v dosežkih med spoloma. *Šolsko polje*, XX (3–4): 67–82.
- Walkerdine, Valerie, in *The Girls and Mathematics Unit* (1989): *Counting Girls Out*. London: Virago.

Viri

- Anderson, Elizabeth: How Not to Criticize Feminist Epistemology: a Review of Scrutinizing Feminist Epistemology. Dostopno prek: <http://www-personal.umich.edu/~eandersn/hownotreview.html> (10. 7. 2009).
- Šribar, Renata, in Ule, Mirjana (2008): Status and Social Opportunities of the Girl Child: Expert study. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede.
- Šribar, Renata (2008): Predlog indikatorjev za položaj deklic v EU: predstavitev predloga na konferenci Skupine na visoki ravni za integracijo načela enakosti spolov, Vlada RS – Slovensko predsedstvo EU, Brdo pri Kranju, 10.–11. 1. 2008.
- Urad za enake možnosti, Vlada RS (2008): Predlog indikatorjev za položaj deklic v EU: Predstavitev predloga na konferenci Skupine na visoki ravni za integracijo načela enakosti spolov. Slovensko predsedstvo EU, Brdo pri Kranju, 11. 1. 2008.

Spletne strani

- Dreger, Alice: Intersex. Fathermag. Dostopno prek: <http://www.fathermag.com/206/intersex/> (20. 10. 2009).
- Eurobarometer (2008): Towards a Safer Use of the Internet for Children in the EU – a Parents' Perspective. Dostopno prek: http://ec.europa.eu/information_society/activities/sip/docs/eurobarometer/eurobarometer/eurobarometer_2008.pdf (11. 10. 2009).
- GHK (2005): Study on Access to Education and Training: Basic Skills and Early School Leavers (Evropska komisija DG EAC 38/04). Dostopno prek: <http://ec.europa.eu/education/pdf/doc284/en.pdf> (11. 3. 2010).
- Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS, Raziskovalna politika. Dostopno prek: <http://www.arrs.gov.si/sl/razpol/gradiva/> (10. 3. 2010).
- London School of Economics and Political Science. Awards and Grants. Dostopno prek: <http://www.lse.ac.uk/collections/media@lse/research/awardsAndGrants.htm> (10. 2. 2010).
- Medline Plus, geslo Intersex. Dostopno prek: <http://www.nlm.nih.gov/medlineplus/ency/article/001669.htm> (20. 10. 2009).
- Nordentoft, Juel Rosa. (2009): Transgender Basics. Gender Identity Project. Dostopno prek: <http://www.gaycenter.org/gip/transbasics/video> (17. 10. 2009).
- Schlüter, Patricia Wastiau (ur.) (2005): How boys and girls in Europe are finding their way with information and communication technology? Dostopno prek: <http://www.eurydice.org/portal/page/portal/Eurydice/showPresentation?pubid=069EN> (19. 10. 2009).
- Svet EU 9669/08 SOC 297: Pregled izvajanja pekinških izhodišč za ukrepanje v državah članicah in institucijah EU. Kazalniki v zvezi z deklacijami. Dostopno prek: http://www.uem.gov.si/fileadmin/uem.gov.si/pageuploads/Sklepi_procesiodlocanja.pdf (11. 10. 2009).

Naslov avtoric:

dr. Valerija Vendramin

višja znanstvena sodelavka

tel: 041-543-002

e-mail: valerija.vendramin@pei.si

dr. Renata Šribar

docentka za antropologijo, zasebna raziskovalka

tel: 041-317-142

e-mail: renata.sribar@guest.arnes.si

Andreja Vezovnik

Kritična analiza političnih diskurzov o izbrisanih v žanrih mnenjske zvrsti

POVZETEK: Prispevek kritično analizira politične diskurze o izbrisanih, ki se med letoma 1995 in 2008 pojavljajo v slovenskem tisku. V kvalitativno analizo je bilo zajetih 312 enot mnenjske zvrsti (kolumna, komentar, editorial, glosa itd.), ki so bile izbrane na podlagi ključnih besed izbrisani in izbris. Prispevek ugotavlja, da sta se v tem obdobju okrog vozlišča, tj. izbrisanih, izoblikovali predvsem dve antagonistični poziciji. Prva, ki se zavzema za pravice izbrisanih in s svojo demokratično zahtevo naslavlja oblast, ter druga, ki predlogu ureditve pravno-formalnega statusa izbrisanih nasprotuje. Prva pozicija se umešča predvsem v diskurz univerzalnih konceptov demokracije in človekovih pravic, druga pa predvsem v nacionalistični in patriotski diskurz. Namen analize je ugotoviti, kateri prazni (oz. hegemonski) označevalci se v tem antagonističnem razmerju producirajo in kako se konstituirajo verige ekvivalenc obeh antagonističnih pozicij. Analiza zato odpira dve vprašanji: vprašanje tematizacije razmerja med partikularno in univerzalno zahtevo, ki se vpisujeta v diskurzivno, ter heterogeno zahtevo izbrisanih, ki se v diskurzivno vpisuje zgolj prek predstavnštva zagovorniškega diskurza, in vprašanje, ki se posledično loteva problema retroaktivne konstrukcije izbrisanih kot političnega subjekta, ki se lahko konstituira zgolj skozi posredno politično predstavnštvo. Prispevek trdi, da gre v primeru izbrisanih za »spodletelo predstavnštvo«, saj se zagovorniški diskurz artikulira v praznem označevalcu univerzalnih človekovih pravic in demokracije, ki – paradoksalno – namesto da ustvari mesto, kjer bi se v diskurzivnem pozicionirala zahteva političnega subjekta, proizvede njegovo pasivizacijo, viktimizacijo, reifikacijo in s tem desubjektivacijo.

KLJUČNE BESEDE: izbrisani, diskurz, antagonizem, predstavnštvo, zahteva, (de)subjektivacija

1 Uvod

Prispevek kritično analizira javne medijsko-politične diskurze, ki so se artikulirali okrog problema izbrisanih med letoma 1995 in 2008. Čeprav lahko v tem obdobju govorimo vsaj o dveh antagonističnih diskurzih o izbrisanih – zagovorniškem in nacionalističnem (glej Vezovnik 2009), se bomo v nadaljevanju osredotočili predvsem na prvega. Odločitev za analizo zagovorniškega diskurza izhaja predvsem iz mnenja, da ta diskurz v veliki meri ostaja neproblematiziran, saj se je do sedaj večina analiz (glej Čuček 2006; Kovačič 2006) posvečala temu, kar v nadaljevanju imenujemo nacionali-

stični diskurz. V tem okviru želimo na primeru problematike izbrisanih dekonstruirati in problematizirati predvsem predpostavko o univerzalnosti pojmov demokracija in človekove pravice, na katera se sklicujejo argumenti zagovorniškega diskurza. Pokazati želimo, katere so možne implikacije zagovorniškega diskurza na politično subjektivacijo oz. desubjektivacijo izbrisanih ter tako razumeti tudi dvosmernost in kompleksnost odnosa med političnim predstavnikom in tistim, ki ga predstavlja.

Namen analize je ugotoviti, kateri prazni (oz. hegemonski) označevalci se v zgoraj omenjenem antagonističnem razmerju producirajo in kako se konstituirajo verige ekvivalenc obeh antagonističnih pozicij. Analiza zato odpira dve vprašanji: vprašanje tematizacije razmerja med partikularno in univerzalno zahtevo, ki se vpisujeta v diskurzivno, ter heterogeno zahtevo izbrisanih, ki se v diskurzivno vpisuje zgolj prek predstavnštva zagovorniškega diskurza, in vprašanje, ki se posledično loteva problema retroaktivne konstrukcije izbrisanih kot političnega subjekta, ki se konstituira skozi politično predstavnštvo. V prispevku bomo skušali pokazati, da gre v primeru izbrisanih za »spodletelo predstavnštvo«, saj se zagovorniški diskurz artikulira v praznem označevalcu univerzalnih človekovih pravic in demokracije, ki – paradoksalno – namesto da ustvari mesto, kjer bi se v diskurzivnem pozicionirala zahteva političnega subjekta, proizvede njegovo pasivizacijo, viktimizacijo, popredmetenje in s tem desubjektivacijo, ki se odraža na ravni jezika in medijskega diskurza o izbrisanih.

Raziskava, ki jo predstavljamo, se ukvarja s statusom izbrisanih, kot ga konstruira slovenski mnenjski tisk, pri tem pa se ne spušča v pravna in socialna vprašanja položaja izbrisanih in se ne ukvarja z etnografijo njihovega vsakdanjika. Na to temo so bile v Sloveniji že objavljene obsežne in kakovostne študije (glej Dedić in dr. 2003; Zorn 2003, 2009; Zorn in Lipovec Čebren 2008; Jalušić in Dedić 2007), leta 2007 pa je Časopis za kritiko znanosti izdal tudi tematsko številko z naslovom *Zgodba nekega izbrisa*, ki je k problematiki skušala pristopiti celostno. Sami bomo na problem izbrisa pogledali skozi Laclauove pojme antagonizma, hegemonije in praznega označevalca kot temeljne logike konstituiranja kolektivne identifikacije, ki jih bomo empirično obravnavali s kvalitativnim pristopom k analizi teksta, predvsem kritično analizo diskurza.

V nadaljevanju predstavljamo nekaj temeljnih teoretskih in empiričnih izhodišč ter kratko kronologijo dogodkov, povezanih z izbrisom. Sledita empirična analiza zagovorniškega diskurza o izbrisanih ter teoretska problematizacija konstrukcije pojmov demokracije in človekovih pravic kot praznega označevalca.

2 Nekaj temeljnih teoretskih in analitičnih izhodišč

V pričujočem prispevku temeljno teoretsko ogrodje tvori pojem diskurza v tesni navezavi na pojme antagonizem, hegemonija in prazni označevalec. Sam pojem diskurza razumemo dvoplastno, najprej kot »diskurzivno«, torej kot »ontološko« kategorijo, kjer je vsak objekt konstruiran kot diskurzivni objekt (glej Laclau 2008), obenem pa tudi kot »empirično« kategorijo, kjer je diskurz le eden izmed družbenih objektov (glej Foucault 2001; Fairclough 1992). Znotraj polja diskurzivnosti imamo namreč opraviti z mnogimi konkretnimi diskurzi, ki se v boju za svoje hegemonске pozicije znajdejo v

antagonističnih razmerjih. V procesu povezovanja diskurzov, ki se navadno manifestirajo skozi določeno politično zahtevo, npr. zahtevo po ureditvi statusa izbrisanim, se slednje povezujejo v verige ekvivalenc tako, da zavoljo doseganja te univerzalne oz. skupne zahteve potlačijo svoje partikularne interese. Kadar določena zahteva ali ideja vznikne kot skupna, ta nastopi kot prazni označevalec določene verige ekvivalenc. Prazni označevalec je namreč vedno nosilec zahteve, ki vznikne kot univerzalna v določeni verigi ekvivalenčnih zahtev in je zato v danih okoliščinah tudi nosilec univerzalnega pomena. Lahko bi dejali, da je tudi vozlišče, okrog katerega se artikulirajo določeni diskurzi, in ker deluje kot točka prešitja pomenov, ki jih producirajo dani diskurzi, lahko rečemo, da je tak označevalec tudi hegemonski. Poleg tega, da prazni označevalec zahteve predstavlja, deluje tudi tako, da vzvratno konstituira zahteve v verigi ekvivalenc, kajti skladno s t. i. logiko *poimenovanja* nobeno predstavništvo ni transparentno in enosmerno, temveč konstituira identiteto predstavljenega (glej Laclau 2008).

V empiričnem delu nas bo tako zanimala predvsem raven konkretnih diskurzov, ki jih bomo analizirali s pomočjo kvalitativnega pristopa k analizi tekstov, imenovane kritična analiza diskurza (KAD). KAD želi v prvi vrsti pokazati na povezanost med družbenimi in kulturnimi praksami ter medijskimi teksti oz. diskurzi. Pri tem predpostavlja, da se družbena vednost, ideologije in oblastna razmerja reproducirajo in legitimirajo v medijskih diskurzih (glej Fairclough 1992). V nadaljevanju zato predstavljamo kvalitativno analizo diskurzov iz 312 komentarjev, kolumn, editorialov in mnenj, torej žanrov interpretativne oz. mnenjske zvrsti, v katerih avtorji besedil izražajo pretežno mnenja, ki so glede na tip in politiko časnika navadno obtežena z različnimi ideološkimi predpostavkami (van Dijk 1998: 21). V analizo so bili vključeni teksti iz slovenskega tiska, ki so izšli v obdobju od 1. 1. 1995, ko je Ustavno sodišče RS za neustavno razglasilo zahtevo za razpis referendumu o odvzemu državljanstva, ki so bila izdana na podlagi 40. člena Zakona o državljanstvu, do 30. 4. 2008, ko je ob 16-letnici izbrisa potekala zadnja večja kampanja Studia paper, Amnesty International in Mirovnega inštituta za osveščanje javnosti o neurejeni problematiki izbrisanih. Analizirane tekste smo pridobili na Uradu Vlade RS za komuniciranje, kjer so nam za navedeno obdobje iz svojega klipinga izbrali vsa mnenjska besedila, ki so vsebovala besede *izbris*, *izbrisani* in njihove izpeljanke. Besedila smo vzorčili tako, da smo na podlagi izdelane kronologije dogajanja v zvezi z izbrisanimi prepoznali ključne dogodke, o katerih je potekala javna razprava, nato pa v analizo vključili vsa besedila, ki so bila objavljena mesec dni pred ključnim dogodkom in mesec dni po njem. Po opravljeni kvalitativni analizi tekstov smo iz obstoječega nabora izjav izbrali tiste najbolj reprezentativne, ki jih v nadaljevanju tudi navajamo.

3 Kratek kronološki pregled dogodkov, povezanih z izbrisanimi

Kronologija izbrisa se začne že s plebiscitom leta 1990 in se nadaljuje leto kasneje, ko Skupščina RS začne obravnavo predloga Zakona o tujcih. ZSMS-LS in ZKS-SDP sta takrat neuspešno predlagali amandma k 81. členu tega zakona, ki predvideva, da

se državljanom SFRJ, ki so državljani druge republike in ne vložijo zahteve za državljanstvo RS, imajo pa v RS prijavljeno stalno prebivališče ali so v njej zaposleni, izda dovoljenje za stalno prebivanje v RS (Dedić in dr. 2003: 141). Istega leta je bil sprejet Zakon o tujcih, ki je v 81. členu predvideval, da za tiste pripadnike bivših republik SFRJ, ki ne oddajo vloge za pridobitev državljanstva RS ali pa jim vlogo zavrnejo, pričnejo veljati določbe Zakona o tujcih. Na tej podlagi je okrog 30.000 oseb »izgubilo« slovensko državljanstvo. Tako je Ministrstvo za notranje zadeve RS 18.305 osebam odvzelo zakonito pridobljen status oseb s stalnim prebivališčem v RS. Leta 1994 je Helsinški monitor Slovenije začel javno opozarjati na problem izbrisa. Leta 1999 je Ustavno sodišče RS razsodilo, da Zakon o tujcih ni v skladu z Ustavo RS in da je izbris neustaven, ter zakonodajalcu naložilo, da ustrezno spremeni zakon. Leta 2002 je bilo na Ptuju ustanovljeno Društvo izbrisanih prebivalcev Slovenije (DIPS), ki je v naslednjih letih, skupaj z nekaterimi nevladnimi organizacijami, redno izvajalo različne dejavnosti v zvezi z izbrisanimi. Javna in politična debata na temo izbrisanih je vrhunec dosegla leta 2004 v času državnoborskih volitev, ko je prišlo tudi do referendumu o t. i. tehničnem zakonu o izbrisanih, ki je preprečil urejanje statusa izbrisanim (Pistotnik 2007; Dedić in dr. 2003; Zorn 2003). Jeseni 2008, ko je vodenje Ministrstva za notranje zadeve RS prevzela ministrica Katarina Kresal, je bilo ponovno obljubljen reševanje statusa izbrisanih, ki jih je bilo po podatkih ministrice okrog 25.700. Pričelo se je izdajanje dopolnilnih odločb izbrisanim in posledično se je vnela ostra javna in politična razprava med vladnimi strankami ter opozicijo, ki se še vedno nadaljuje. Novela zakona MNZ, ki naj bi dokončno pravno uredila status izbrisanih, je sedaj tik pred parlamentarno razpravo.

4 Antagonizem diskurzov o izbrisanih

V navezavi na ključne dogodke sta se v zvezi s problemom izbrisa v slovenski javnosti oblikovali dve antagonistični poziciji, ki smo ju razbrali pri analizi tekstov mnenjske zvrsti. Prva zagovarja pravice izbrisanih in meni, da je izbrisanim treba vrniti pravice, povezane z vrnitvijo statusa državljanstva, druga pa to možnost zavrača, saj meni, da izbrisanim ni bila storjena nikakršna krivica, in posledično izraža nestrinjanje z urejanjem problema izbrisa (glej Vezovnik 2009). Prva pozicija je torej zagovorniška; o diskurzu, ki ga producira, bomo govorili kot o zagovorniškem diskurzu. Druga predstavlja njen antagonistični pol, ki se utemeljuje predvsem na domoljubnem in nacionalističnem diskurzu. Zagovorniška pozicija je tista, ki ob vstopu v antagonistično polje oblikuje svojo zahtevo in jo naslovi na oblast. Ko določena skupina oblikuje zahtevo, se v političnem prostoru lahko odvijajo trije različni scenariji naslavljanja te zahteve na oblast. Prvi se zgodi, ko oblast zahtevi ljudstva ugotovi, in tu seveda nadaljnjih problemov ni več. Druga možnost je oblikovanje t. i. demokratične zahteve, ki – izpolnjena ali ne – že pomeni oblikovanje ekvivalenčne verige, a s strani oblasti ostaja izolirana oz. heterogena, saj se med oblastjo in zahtevo oblikuje notranja meja. Pluralnost zahtev, ki s svojo artikulacijo konstruirajo širšo družbeno subjektivnost na način oblikovanja ljudstva kot zgodovinskega akterja, pa imenujemo zahteve ljudstva

(Laclau 2008: 67). Tako se ekvivalenčna veriga zagovorniškega diskurza artikulira na demokratični zahtevi po urejanju statusa izbrisanih. Zahteva je politična do mere, do katere javno izraža nestrinjanje z normami določene prakse ali sistema praks, če to počne v imenu nekega načela oz. ideje. Pri tem je radikalna politična zahteva tista, ki javno nasprotuje neki temeljni normi, praksi ali režimu in si prizadeva za vzpostavitev novega režima. Npr. zahteva zaposlenih v sodstvu za zvišanje plač bo le malo pripomogla k omajanju dominantnih pravil institucije sodstva; zahteva, ki kljubuje izključevanju manjšin, pa je lahko radikalna. Hegemonska politična zahteva, radikalna ali ne, nasprotuje obliki režima tako, da posploši svojo relevantnost, tako da jo razširi tudi na druge institucije in prakse. Z opustitvijo partikularističnih teženj skupaj s preostalimi zahtevami postavi v ospredje skupno, univerzalno zahtevo in tako z drugimi zahtevami tvori t. i. verigo ekvivalenc (Glynos in Howarth 2007: 116). V analiziranem obdobju so to verigo ekvivalenc zagovorniškega diskurza tvorile nevladne organizacije, varuh človekovih pravic, del kritične intelektualne javnosti, DIPS, Matevž Krivic, del novinarske javnosti. Prej partikularne zahteve teh akterjev so našle skupni univerzalni cilj v praznem označevalcu ekvivalenčne verige, v katero so se povezale. Kot univerzalno se konstituirajo ideje demokracije in človekovih pravic. Nasproti temu taboru se artikulira oblast, rekli ji bomo kar zatiralni režim, kot temu pravi Laclau (2008: 116), ki z različnimi argumenti (ekonomskimi, pravnimi, nacionalističnimi itd.) nasprotuje ureditvi statusa izbrisanim. Na strani zatiralnega režima so v času izbrisa nastopili Demosova vlada, Ministrstvo za notranje zadeve RS ter nekateri drugi takratni politični akterji in birokrati, povezani z izbrisom. Splošneje je v komentarjih in izjavah kot zatiralni režim evidentirana tudi slovenska država, saj se ji večinoma pripisuje nasprotovanje ureditvi statusa izbrisanim. V pričujočem prispevku nas bo zanimal predvsem zagovorniški diskurz, saj je za razliko od nacionalističnega, ksenofobnega in nestrpnega diskurza v javnosti ostal neproblematiziran. Vrednote, kot so človekove pravice, demokracija in evropskost, se ponavadi prevzemajo kot samoumevne, redko pa se ugotavlja, kako so pravzaprav konstruirane in kakšne implikacije lahko imajo. V nadaljevanju predstavljamo kritično analizo zagovorniškega diskurza o izbrisanih, s katero pokažemo štiri operacije, ki se vršijo na ravni jezika in diskurza ter pričajo o politični desubjektivaciji izbrisanih.

4.1 Mitologizacija evropskosti

Prva taka operacija je nedvomno vezana na proces mitologizacije evropskosti, ki se začne v drugi polovici osemdesetih let, ko se je demokratično gibanje v Sloveniji zavzemalo za svobodo posameznika, pluralnost političnega prostora, avtonomijo civilne družbe, demilitarizacijo in tržno ekonomijo. Pravice žensk in manjšin so prav tako postale sestavni del novega zanimanja za spoštovanje človekovih pravic in demokratičnih standardov. V začetku devetdesetih let so se te liberalne ideje konkretizirale v osamosvojitveno politiko Slovenije (glej Zorn 2009). Poosamosvojitvena Slovenija se je konstituirala na ideji demokracije in človekovih pravic, ki jih prinaša ter hkrati implicira oddaljevanje od »Balkana« in približevanje »Evropi« (glej Vezovnik 2009). Skladno s tem se je tudi v Sloveniji izoblikoval »stil metapolitike, ki človeka in državlja-

na pojmuje kot eno in isto, kot posameznika, ki uživa univerzalne vrednote človekovih pravic, utelešenih v sodobnih demokracijah« (Ranciere 1995: 69).

Osnovno načelo nove slovenske države se je torej sklicevalo predvsem na spoštovanje človekovih pravic in svoboščin ter na demokracijo. »Evropa« se je pričela kazati kot idealizirano utelešenje demokratičnih vrednot – »V demokraciji smo namreč pred zakoni enaki vsi, ne glede na svoje politično, versko in nazorsko prepričanje« (Dnevnik 7. 2. 2004: 5) –, ki naj bi jih zasledovala tudi Slovenija. Temelj demokratizacije kot ideološke kategorije je bil vezan predvsem na oddaljevanje od »Balkana«. Zaradi bojzani pred »zdrsom« ali »padcem« v demokratično nazadovanje in v okviru neciviliziranega »Balkana« se v zagovorniškem diskurzu izbrisani kažejo kot problem, ki ogroža konstrukcijo »Evrope« kot univerzalnega označevalca. Lahko bi dejali, da v skladu z idejo demokratizacije in spoštovanja človekovih pravic izbrisani nastopijo kot simptom slovenske demokratične tranzicije, zato zagovorniški diskurz izbris vidi kot napako.

Primer, ki sledi, nazorno kaže na problematizacijo neuresničevanja demokratičnih standardov, saj pravne in socialne standarde ogroža nerešen status izbrisanih, ki je v primeru metaforično ubeseden kot »temen madež«. Kritičen odnos do drugačenja izbrisanih je očiten v poimenovanju izbrisanih kot »prebivalcev naše države«, saj želi pisec izbrisane pojmovati kot del homogenizirane nacionalne skupnosti.

Samovšečno podobo mlade Republike Slovenije, ki se v svoji ustavi razglša za pravno in socialno državo, v bolj objektiviziranem zrcalu kazi temen madež. V mislih imam hude kršitve temeljnih človekovih pravic, ki se že tudi več let dogajajo prebivalcem naše države, ki /.../ so se znašli v kolesju naše državne birokracije. (Dnevnik 4. 6. 1996: 2.)

Izbrisani so torej napaka, ki jo je treba prekoračiti iz dveh razlogov: da bi se Slovenija lahko identificirala z evropsko demokracijo in da bi njeno demokratizacijo priznala zahodnoevropska skupnost. Za zagovorniški diskurz je torej »/u/rejanje statusnih vprašanj 'tujcev' /.../ zdaj predvsem vprašanje demokratične zrelosti slovenske države in njene kredibilnosti pred zunanjim svetom« (Svobodna misel 14. 3. 2003: 6). Podobno ponazarja tudi trditev: »Tako je nedvomno, (da) gre za najhujšo oziroma najbolj množično kršitev človekovih pravic v samostojni Sloveniji. Mi pa upajmo, da ne bo še tujina opazila, kaj se je dogajalo v domnevno idealni novi članici Unije. Naj sramota ostane doma« (Dnevnik 15. 1. 2004: 8).

Konstruiranje demokracije in človekovih pravic kot univerzalnih kategorij potrjuje predpostavka, da v demokracijo in človekove pravice ni mogoče dvomiti. Okrog njih ne more biti političnega trgovanja: »Pa pravzaprav sploh ni šlo za to, niti za človekove pravice, s katerimi v deželi, ki se ima za demokratično, nikakor ne bi smeli trgovati, kot se je tokrat zgodilo pri nas« (Dolenjski list 8. 4. 2004: 21), o njih ne odločajo državljani na referendumu, zato so pojmovane kot nedotakljivi standardi. »/R/efereundumsko odločanje o tehničnem zakonu je sramota, ker ljudje ne smejo odločati o temeljnih človekovih pravicah in svoboščinah« (Večer 30. 3. 2004: 2). Primera kažeta, da se pravice izbrisanih nedvomno pojmujejo kot temeljne človekove pravice, ki naj bi se avtomatično udejanjile skupaj s prehodom Slovenije v demokratični sistem.

Vsakršno preizpraševanje novih univerzalnih in absolutno postavljenih esenc bi torej pomenilo »sramoto« države pred demokratično Evropo. Kot poudarja Žižek (2005: 73), so takšne človekove pravice zmotna ideološka univerzalnost, ki ima svoje korenine v buržoazni ideologiji, saj so »univerzalne« pravice pravzaprav pravice belega srednjerazrednega zahodnega moškega. Kajti kljub predpostavljenemu enačaju med Evropo, demokracijo in človekovimi pravicami nam izbrisani govorijo povsem drugo zgodbo. Demokratični standardi in človekove pravice so lahko le horizont, težje pa postanejo politična praksa. Z terminologijo Laclaua bi lahko dejali, da na tem mestu ideja demokratične Evrope deluje kot mit. Torej kot prostor reprezentacije, kot načelo razumevanja dane situacije, katere značilnosti so zunanje tega, kar je mogoče reprezentirati v prostoru, ki ga oblikuje dana struktura. Objektivni pogoj za nastanek mita je dislokacija obstoječe strukture, ki se v Sloveniji nedvomno zgodi v trenutku odcepitve od Jugoslavije. V takrat nepredvidljivo in povsem kontingentno dislocirano strukturo je kmalu prodrl mit demokratizacije. Njegova »analoga« je bila, da z oblikovanjem novega prostora reprezentacije ta dislocirani prostor prešije. To se navadno zgodi prav s konstruiranjem univerzalnih idej, s katerimi se pravzaprav izvaja hegemonška operacija.

4.2 Drugačenje »Balkana«

Sočasno z mitologizacijo »Evrope« in demokracije se je vršilo tudi drugačenje »Balkana«. Oba procesa sta pravzaprav dve plati istega kovanca, in njuna razmejitev je tu zgolj analitična. Ko se v poosamosvojitvenem obdobju demokracija in človekove pravice oblikujejo v temeljni vrednoti nove Slovenije, te nastopijo kot ideje, ki naj bi se najbolj oddaljevale od t. i. »balkanskega barbarskega etosa«. Todorova (1997: 3) meni, da je v 20. stoletju »Evropa« ustvarila svojega Drugega, in to je bil »Balkan«. Posledično se na Balkan ni gledalo več samo kot na geografsko regijo, temveč je postal sinonim za plemenskost, nazadnjaštvo, primitivizem in barbarizem. Na drugi strani se je »Evropa« kazala kot demokratični ideal in hkrati kot vse tisto, kar »Balkan« ni. Kot razlika do iracionalnega poganskega in surovega Balkana se je Sloveniji Evropa kazala kot etnična sinergija civiliziranih narodov, kot demokratično stabilna in kot zaščitnica vseh tistih človekovih pravic, ki so bile v devetdesetih letih na Balkanu in v jugoslovanskem režimu sistematično kršene. Izgradnja enačaja med pojmi demokracija, človekove pravice in Evropa ter konstruiranje teh pojmov kot praznega označevalca se utemeljuje na jasnem razločevanju evropskega in »balkanskega« etosa.

Naslednji primer nazorno prikazuje dualizem evropskih demokratičnih vrednot in balkanskega barbarizma. »Najprej so trdili, da se kaj takega, kot je izbris 30.000 ljudi /.../, v družbi, ki se ne sramuje svojih demokratičnih vrednot, ne more zgoditi. To bi vendarle bil padeč v barbarstvo, ki ga prakticirajo tam čez na Balkanu« (Večer 1. 3. 2003: 34). Pomenljivo je predvsem metaforično ubesedenje nazadovanja kot »padca v barbarstvo« in pa konotacija besedne zveze »tam čez na Balkanu«, v kateri je Balkan reprezentiran kot geografsko ločen. Geografska ločnica, ki naj bi obstajala med Evropo in Balkanom, je namreč konstrukt, nastal v obdobju tranzicije, ko se na ravni diskurza vzpostavi jasna terminološka ločitev med »Evropo«, torej staro Evropo oz. prvotno

EZ, geografsko evropskimi državami, ki pa še niso povsem evropske – tu so mišljene države, ki so se EU pridružile leta 2004, in »Balkanom« (glej Petrović 2009).

Tudi naslednji primer ustvarja stereotipne označevalce »Balkana«, ki je nacionalističen, nestrpen, enostranski, ksenofoben itd. Ti označevalci seveda igrajo pomembno vlogo pri ohranjanju dualizma balkanskosti vs. evropskosti in s tem »Balkan« konstruirajo kot Drugega.

Ustavno sodišče je torej ponudilo preprosto rešitev problema izbrisanih, a se ga je slovenska politika tik pred vstopom v Evropsko unijo lotila po balkansko. Z veliko mero nestrpnosti, enostranskih razlag in tudi ksenofobije. (Delo 3. 2. 2004: 1.)

Na tem mestu želimo pri zagovorniškem diskurzu izpostaviti paradoksalnost dihotomije med evropskostjo in balkanskostjo, kajti temeljna zahteva zagovorniškega diskurza je vezana ravno na spoštovanje demokratičnih standardov in človekovih pravic ter egalitarističnega zavzemanja za pravice izbrisanih. Četudi se zgoraj navedene izjave zdijo enakopravne, saj zagovarjajo pravice izbrisanih, jih gre na konotativni ravni brati kot implicitne predpostavke, iz katerih razberemo konstruiranje dihotomije med »Evropo« in »Balkanom«, kar je v osnovi značilno za nacionalistični diskurz zatiralnega režima (glej Vezovnik 2009). Zagovorniški diskurz torej reproducira podobne stereotipne predstave, ki so podlaga za drugačenje »Balkana« s posledico konstruiranja balkanizma kot izraza za nekritično in predpostavljeno pripisovanje negativnih značilnosti Balkanu. Podobno kot pri Saidovem orientalizmu gre tu za prevzemanje zahodnega pogleda na Balkan kot na imaginarni prostor, pri čemer sta posploševanje in poenostavljanje utemeljena na kulturnih, verskih in etničnih predsodkih (Todorova 1997).

Kot priča naslednji primer, je poleg kulturnih in etničnih predsodkov argument drugačenja »Balkana« vezan tudi na njegovo komunistično preteklost. »V večjem delu 20. stoletja je centralni Drugi za Evropo postal komunistični drugi« (Petrović 2009: 20). Zato se poleg izpostavljanja slovenske nove demokratičnosti v odnosu do označevalcev, kot so »Bog, Partija ali Narod«, torej do preteklih režimov – monarhije in komunizma, človekove pravice, demokracija in pravna država izgrajujejo kot univerzalni etos, na katerem se utemeljuje zagovorniški diskurz.

/V/saj načeloma lahko človeške družbe obstanejo in delujejo le, če se strukturirajo okoli nekaterih skupnih vrednot, ki so v svojem bistvu tako temeljne, da jih ni dovoljeno kršiti ali spoštovati le deloma. Te skupne vrednote pa so v sodobnih družbah utelešene v človekovih pravicah, v pravni državi in tržnem gospodarstvu, ne pa v Bogu, Partiji ali Narodu. Okoli človekovih pravic in pravne države namreč kratkomalo ne more biti barantanja.« (Dnevnik 3. 1. 2004: 8.)

Tako kot za nacionalistični je torej tudi za zagovorniški diskurz pomembno, da se poleg razlikovanja do »Balkana« vzpostavi in zariše razlika tudi med starim totalitarnim komunističnim režimom, v katerem je bilo nedemokratično kršenje človekovih pravic kontekstualizirano v okvir totalitarnega sistema, in novim slovenskim demokratičnim etosom, ki se ne sklada z nikakršno kršitvijo človekovih pravic.

4.3 Viktimizacija izbrisanih

Pokazali smo, da se zagovorniški diskurz utemeljuje na univerzalnih postavkah človekovih pravic in demokratičnih standardih, v nadaljevanju pa bomo pokazali, da na ravni diskurza uporablja retoriko t. i. »človeške zgodbe«. Ta v prvi vrsti deluje tako, da skuša v bralcu vzbuditi čustva in sočutje do izbrisanih. Temeljna operacija, ki jo taka retorika izvaja, je, da problematiko izbrisanih s politične ravni prestavi na raven eksistence vsakdanjega življenja. Ta operacija najpogosteje poteka s pomočjo naracije življenjskih zgodb izbrisanih.¹ V osnovi gre za podoben način, kot je tisti, ki ga po mnenju Langerja (1998) uporabljajo »other news« in je značilen predvsem za tabloide. Seveda v našem primeru ne trdimo, da je diskurz, s katerim se srečujemo, tabloidni, menimo pa, da vsebuje nekatere elemente t. i. »other news«, predvsem zaradi prisvojitve retorike tipa »človeška zgodba« kot načina pripovedovanja oz. podajanja problematike izbrisanih. Taka retorika interpelira občinstvo tako, da se sklicuje na vsakdanje življenje vseh nas, torej na vse ljudi, neodvisno od njihove etnične ali razredne pripadnosti. Vsakdanje življenje je skupna in temeljna značilnost našega obstoja, in interpelacija občinstva se na tej ravni zdi stalnica, na kateri se izgrajuje pomen »other news«. Langer (1998: 35) pravi, da je osrednja pozornost teh tipov zgodb namenjena posameznikom, ujetim v nesrečne in neugodne okoliščine, ki znatno zaznamujejo njihovo vsakdanjo življenjsko rutino. Poudarek teh zgodb je ponavadi osredotočenje na dokaj dobro definirane ljudi in njihove osebne tragedije. Npr. na požar, ki se vedno zgodi običajni družini, na vodo, ki vedno poplavi običajno četrt, na eksplozijo, ki se vedno zgodi v običajni bolnišnici itd. Na ta način občinstvo povezuje s predmetom poročanja. Ta operacija je ravno nasprotna od razlikovalne operacije, ki jo najdemo pri nacionalističnem diskurzu. Zato so »other news« vedno točka identifikacije občinstva s problematiko, saj temeljijo na ideji, da smo lahko vsi mi nekega dne njihov predmet poročanja. Pri tem »other news« ne ponavljajo zgolj parametrov »človeških zgodb«, ki povečujejo človeško trpljenje in so značilne predvsem za tabloidne žanre, ampak vključujejo tudi značilnosti »trdih novic« (Langer 1998: 30–34). Kar v tem primeru taka retorika naredi, je, da se od politične retorike o izbrisanih prestavi na raven vsakdanjega zasebnega življenja in s tem predmet iztrga iz konteksta, v katerem je sedimentiran. Poglejmo primer take naracije.

Kaj naj reče dekle, ki si je fanta našlo prav v tistih balkansko razdružitvenih časih in se ni oziralo na takratno republiško mejo? Ta ji je domala tekla pod oknom, dva ali tri metre od hiše, fant pa je k njej prihajal z druge, slovenske strani, niti streljaj stran. Vzela sta se in danes živi na njegovi kmetiji na slovenski strani v Halozah, kjer je na domačijo tako neznansko težko dobiti mlado žensko. Čeprav je ostala praktično doma, v svojem kraju, pa je morala novo državo prositi za slovensko državljanstvo. To se ji je sicer zdelo smešno, saj je hodila v slovensko osnovno šolo, v slovensko srednjo šolo, nikoli se ni učila hrvaško in danes se v novoreku s pravimi Hrvati skoraj ne bi znala sporazumevati. In nezaslišano je, da je medtem (v obdobju čakanja na odobritev prošnje za državljanstvo) rodila dva otroke, za katera seveda ni dobila nobene porodniške. Na kmetiji dela

1. Enako retoriko najdemo tudi pri zadnji večji kampanji v podporo izbrisanim. Glej <http://www.izbrisan17let.si/?id=0&zgodba=0>.

in kakšnega pol milijona tolarjev je izgubila pri dveh otrocih denarne pomoči le zato, ker ji državljanstva slovenski birokrati še niso podpisali. Kdor ne živi v Halozah, ta ne more vedeti, kaj nam pomeni dva milijona. (Delo 13. 3. 1996: 4.)

Izjava izbrisano osebo najprej konstituira na temelju njene etnične pripadnosti, prikazuje jo namreč kot Slovenko, nato pa primer nazorno kaže, kako se retorika spremeni v t. i. »človeško zgodbo«. Naracija naslika življenjsko zgodbo posameznikovega vsakdanjega življenja in jo prestavi na raven eksistencialnega. O tem priča predvsem navajanje vsakdanjika preprostega vaškega človeka, ki so mu vse prej kot politični aganžma pomembni partnerstvo, poroka, družina, šolanje, finančno stanje, torej segmenti, s katerimi se zlahka identificira povprečen bralec. S tem so izbrisani odstranjeni z mesta političnega akterja. Njihovo delovanje je omejeno na zasebnost, tako da se ni bati za javno in angažirano politično agitacijo. Zato v zagovorniškem diskurzu poleg uveljavljenega termina »izbrisani« najdemo tudi naslavljanja izbrisanih kot »množice neukih ljudi s socialnega dna« (Mladina 12. 5. 2003: 32) in »pretežno preprostih, vsekakor pa pravno neukih ljudi« (Mladina 13. 5. 2002: 33). To poudarja nekompetenco izbrisanih pri artikuliranju ustrezne politične zahteve in artikulacije ljudstva. Ustvarja namreč razlikovanje med dvema sferama, med zasebnostjo vsakdanjega življenja preprostega neukega človeka in javno politiko, ki se kaže kot domena politične elite ter predstavnikov izbrisanih. Kajti »gre za ljudi, ki praktično nimajo ničesar več in ki so imeli malo in bolj ali manj bedne službe že pred izbrisom. O njih govorijo ljudje v dragih oblekah z dobrimi plačami« (Delo 16. 7. 2005: 5).

Podobno se tudi naslednja izjava utemeljuje na eksistenčnih problemih navadnega delovnega človeka, torej enega »izmed nas« (»problemi peka iz tukajšnjega Žita«, »ljudi, ki jim je pomembna družina« itd.). Poleg že omenjenega zarisovanja meje med zasebnim in javnim je v tem primeru v retoriki »človeških zgodb« govor dramatiziran s ponavljajočo se rabo besede »izbris« in klicajem za njo.

Poznam npr. Albanca, tu v Žitu zaposlenega peka, ki je bil ves kritični čas hudo bolan v psihiatrični bolnišnici – ko je prišel ven, izbris! Poznam romsko družino, ki se ji je na obisku pri sorodnikih v Nemčiji rodil otrok in mu težke poporodne obolenosti niso pozdravili celo leto – ko so se vrnili domov v Ljubljano, izbris! Poznam nezakonito izgnanega oficirja, ki so ga konec julija 1991 šle v Srbijo obiskat žena in dve mladotletni hčeri – in nikoli več niso smele priti prebivat nazaj na svoj rodni dom v Brežice, izbrisane tudi one! Poznam ... vsega kakšnih sto primerov. Take – in še hujše, samo prezapletene za kratek prikaz. Še dobro, da ne poznam vseh 18.305 – najbrž bi znorel. (Mladina 12. 5. 2003: 32.)

Dramatičnost se dosega tudi s t. i. eksplicitno intertekstualnostjo. Spodnja izjava namreč poleg naracije vsakdanjega dogodka vsebuje tudi premi govor med Alenko in birokratko. Kot točka bralčeve emocionalne identifikacije z gospo Alenko K. nastopi predvsem njena izjava »Zakonov nisem poznala, vedela in čutila sem samo, da spadamo skupaj in da drugega doma nimamo«, k čemur pripomore tudi raba njenega lastnega imena in opis njenih čustev. Fairclough (1992) meni, da se s pripovedjo v 1. osebi ednine ustvarja vtis, da je izjava pomembna, daje ji verodostojnost in dramatičnost. Dramatičnost se dosega tudi na ravni besedišča oz. rabe določenih besed, kot sta besedna zveza »nepopisna groza« ali metafora v stavku »hladno je dejala«.

Tako je na primer Alenka K. opisala, kako so 17. decembra 1992 ob preverjanju dohodnine na ljubljanski občini želeli videti tudi osebno izkaznico njenega soproga. »Delavka na šalterju je pogledala v računalnik, me prosila za moževo osebno izkaznico in jo, ko sem ji jo izročila, na mojo nepopisno grozo – preluknjala in uničila. Nisem mogla verjeti svojim očem, ona pa mi je samo hladno dejala: »Vaš mož ne prebiva več tukaj.« Začela sem jokati. Zakonov nisem poznala, vedela in čutila sem samo, da spadamo skupaj in da drugega doma nimamo,« je opisala svojo zgodbo. (Dnevnik 24. 2. 2005: 3.)

Cilj take retorike je, da občinstvu približa problematiko izbrisanih in ga vanjo čustveno vplete. »Za izbrisane ni sočutja« (Mladina 26. 1. 2004: 2). To ima lahko dvojne posledice – po eni strani se lahko občinstvo lažje poistoveti s problematiko, na drugi strani pa taka retorika izbrisane potisne v zasebnost ter s tem izbrše njihovo politično zahtevo in delovanje, ki je za konstituiranje političnega subjekta temeljno.

S tega vidika se zdi posebej nazorna jezikovna izgradnja izbrisanih kot žrtev.² V izjavi »če bo Ropova vlada tem ubogim človeškim param priznala pravico do obstoja« (Mladina 10. 11. 2003: 31) so izbrisani poimenovani »uboge človeške pare«, torej ljudje, ki vzbujajo usmiljenje in katerih obstoj lahko prizna le odločitev politične elite. »Prizadetih in izbrisanih ljudi niso niti obvestili, da so tudi v lastnih stanovanjih ali hišah izgubili stalno prebivališče in se torej morajo izseliti ali pa poklekniti na državni prag in prositi za državljanstvo« (Delo 4. 5. 2002: 5). Tudi ta izjava je deterministična, ker poudarja nemoč kakršnegakoli delovanja izbrisanih v primerjavi z vsemogočno oblastjo. Ta interpelacija v ponižnost pred sistemom naj bi izhajala iz njihovega nepolitičnega delovanja; izbrisani so torej najprej »prizadeti«, nato pa morajo »klečati« in »prostiti« suverena, da jim povrne status. Zanimivo je, da se izbrisanih nikoli ne poziva k političnemu aktivizmu, temveč se njihov pasivni položaj privzema kot dan in nespremenljiv. Tudi ko je društvo izbrisanih DIPS s Todorovičem na čelu dejavno delovalo na javnem političnem prizorišču, v analiziranih komentarjih skoraj ne najdemo omembe DIPS-a in Todoroviča kot političnega subjekta. V primerih, ko je društvu pripisano delovanje, so izbrisani reprezentirani kot politični sovražnik države: »Društvo izbrisanih ima zelo jasno politično strategijo. Prav nič čudno ne bi bilo, če bi prav to društvo postalo zametek nove politične stranke« (Primorske novice 27. 2. 2007: 2). V okviru zagovorniškega diskurza pa se v komentarjih politično delovanje pripisuje le politični eliti. Poudarjanje nemoči izbrisanih nasproti sistemu najdemo še v nekaterih primerih zagovorniškega diskurza: »Zgodbe, /.../ kako so prenašali svoje lastno izginotje, so srhljive, naphane s človeško nemočjo in vsemočjo Sistema, ki nas po neki svoji logiki preprosto odpokliče iz življenja« (Večer 1. 3. 2003: 34); »mnogim v vsakdanjem življenju ni za barantanje, saj so od tiste kapljice črnila življenjsko odvisni« (Delo 13. 3. 1996: 4). To pomeni, da je za vrnitev državljanstva izbrisanim potrebna razmeroma enostavna birokratska operacija, ki pa jo mora odobriti kapljica črnila, metafora za suverenov podpis. Gre za metonimično redukcijo konkretnega političnega akterja, krivega za izbris, na abstrakten organ, izražen s pojmom »sistem«. Posledično so konkretni akterji potisnjeni v semantično ozadje. Podobne učinke ima tudi naslednja

2. Pri tem ne želimo zanikati krivic, ki so bile prizadejane izbrisanim, želimo zgolj pokazati retorične strategije zagovorniškega diskurza.

izjava: »Na začetku zgodbe ni mogoče identificirati pravega krivca, proces je stekel skorajda spontano in brez nadzora. Kot dokazujejo dokumenti iz začetka devetdesetih, je izbris povzročila prej ne-dejavnost, ne-odgovornost kot pa kakšna odločitev« (Večer 26. 2. 2003: 5).

4.4 Popredmetenje izbrisanih

Zadnja jezikovna operacija, ki jo na tem mestu želimo poudariti, je popredmetenje akterja. Osredotočili smo se na izjave, v katerih so bili izbrisani glavno jabolko spora med politično pozicijo in opozicijo. Opozicija je takrat izsilila t. i. tehnični referendum o izbrisanih, zato je bil to čas najintenzivnejših javnih debat na temo izbrisanih. Izbrisani so postali vozlišče (*point de capiton*), okrog katerega so se artikulirala stališča obeh antagonističnih taborov. Kategorija izbrisanih postane v tistem obdobju s pomeni naddoločena do te mere, da se njen pomen pravzaprav izprazni. Zanimiva operacija se takrat zgodi na ravni jezika, kjer imamo predvsem opraviti s popredmetenjem izbrisanih, jezikovnim pojavom, ko procesi in lastnosti prevzemajo status stvari (Fowler 1991: 80). Popredmetenje izbrisanih nastopi kot metonimična zamenjava ali primerjava pojma izbrisanih z raznimi drugimi pojmi, ki imajo lastnosti predmetov. Izbrisani so tako imenovani »drobiž političnih iger« (Večer 3. 11. 2007: 5), torej najmanj vreden denar; kot tisti, »za katere bi bilo pričakovati, da so kot jed, ki bo izginila s političnega jedilnika« (Delo 27. 12. 2003: 1), torej kot hrana na dnevnem jedilniku; so tudi tisti, ki »delijo slovensko politiko skoraj na polovico« (Slovenske novice 22. 1. 2004: 5); metaforično so pojmovani kot »vlak, ki je že nekaj časa na drugem tiru« ali »kategorija t. i. izbrisanih, (ki) vse bolj narašča ter izvaja notranji in mednarodni politični pritisk« (Delo 8. 11. 2003: 5). Podobno bodo izbrisani »odlična tema za predvolilna obračunavanja« (Delo 20. 1. 2004: 2) ali tudi »izvrstno predvolilno vprašanje« (Dnevnik 29. 10. 2003: 3).

Redukcijo izbrisanih na objekt ponazarja tudi naslednji primer, iz katerega je razvidno, da so izbrisani povsem pasivni akter, saj nikoli ne nastopajo kot vršilec dejanja: »z izbrisanimi je še vedno mogoče delati politične interpretacije in kalkulacije«, »potegnejo jih na plano«, »izrabili jih bodo kot *sredstvo* za sesuvanje vlade« itd.

Z izbrisanimi je še vedno mogoče delati najrazličnejše politične interpretacije in kalkulacije, sedanji vladajoči »desni« bodo rekli, da izbrisane vsake toliko časa potegnejo na plano nekdanji vladajoči »levi«, ki so jih spet naščuvali in izrabili kot sredstvo za sesuvanje vlade; »levi« bodo rekli, da sedanja »desna« vlada preračunljivo ohranja nerešeni položaj izbrisanih zato, ker s tem gradi podobo zaščitnice samostojne države ter ohranja kohezivnost svoje volilne baze. (Delo 16. 7. 2005: 5)

Izbrisani so torej prikazani kot objekt, zaradi katerega se vse zgodi (delijo slovensko politiko na pol), hkrati pa mu ni pripisano nikakršno politično delovanje. Je neke vrste MacGuffinov objekt. Torej *objet petit a*, manko, izvzrček Realnega, ki spravlja v zagon simbolno gibanje interpretacije, je luknja v središču simbolnega reda. Je tudi nič, prazno mesto, pretekst, ki poganja dejanja. Sestavljen je iz dejstva, da ima določen pomen za druge, za glavne akterje politične zgodbe (Žižek 1989), sam zase pa nima pomena. Posledično je tudi »odločba v zvezi z 'izbrisanimi' /.../ samo dokaz sposobnosti zagovornikov izbrisa« (Demokracija 24. 4. 2003: 65), ne pa izbrisanih samih.

Sedaj ko smo pokazali na nekatere značilnosti zagovorniškega diskurza o izbrisanih, se bomo posvetili predvsem praznemu označevalcu, ki ga omenjeni zagovorniški diskurz producira. Kritično bomo predstavili implikacije, ki jih ima predpostavljane univerzalnosti pojma demokracije in človekovih pravic za politično subjektivacijo izbrisanih.

5 Demokracija in človekove pravice kot prazni označevalec

V nadaljevanju problematiziramo konstruiranje pojmov demokracija in človekove pravice kot praznega označevalca ekvivalenčne verige zagovorniškega diskurza. Prvi problem, ki se kaže na ravni analiziranih diskurzov, je, da zagovorniški diskurz predpostavlja enoznačno povezavo med demokracijo in človekovimi pravicami. Kot smo pokazali, se demokracija najprej povezuje z zahodno Evropo, nato pa predpostavlja, da vstop v demokratično EU neposredno implicira spoštovanje človekovih pravic, kot kaže naslednji primer. »Pa pravzaprav sploh ni šlo za to, niti za človekove pravice, s katerimi v deželi, ki se ima za demokratično, nikakor ne bi smeli trgovati, kot se je tokrat zgodilo pri nas, ne« (Dolenjski list 8. 4. 2004: 21). Predpostavka, da z demokracijo avtomatično pride tudi spoštovanje človekovih pravic, je seveda izjemno problematična.

Najprej velja izpostaviti spornost razumevanja človekovih pravic kot univerzalnih, nato pa velja problematizirati tudi pojem človekovih pravic kot takih. Jalušič (2003: 13) kritizira predpostavko, na podlagi katere se zdi, da kršitev človekovih pravic v Sloveniji (najbrž) ni oz. jih ne bi smelo biti. Predpostavka temelji na pravkar ugotovljeni veri v avtomatizma »razvoja« in »civilizacije«. Kot smo pokazali tudi sami, obstaja namreč substancialna vera v to, da novonastala Slovenija temelji na človekovih pravicah in jih posledično tudi avtomatično izvaja. Kot smo pokazali, je ta predpostavka na neki način lastna tako nacionalističnemu kot tudi zagovorniškemu diskurzu o izbrisanih. Vendar pa nista sporna zgolj (ne)razumevanje in neimplementacija človekovih pravic. Če razpravo prestavimo na primarnejšo raven, je nujno pokazati paradoksalnost pojma samega. Agamben (2004: 144) poudarja, da so človekove pravice imele smisel samo kot predpostavka državljskih pravic, ki prvotno temeljijo na nacionalni državi. Tokovi beguncev v 20. stoletju pa osvetljujejo nov okvir, v katerem nacionalnost ni več podlaga za zagotavljanje človekovih pravic. Danes je prav to problem, saj so človekove pravice ločene od državljanstva in se implementirajo zunaj njegovega konteksta za doseganje domnevnega cilja predstavljanja in varstva človeka. Kot smo pokazali v analizi, posledično s tem človekove pravice izgubijo politično in privzamejo humanitarno misijo (prej smo pokazali, da na ravni jezika lahko govorimo o popredmetenju izbrisanih, na ravni diskurza o viktimizaciji, na ravni retorične strategije pa o retoriki »človeških zgodb«). Potekajoča razločitev med humanitarnim in političnim je po Agambenovem mnenju najbolj skrajna faza razločitve med človekovimi pravicami in državljskimi pravicami. Predstavniški diskurz, ki se sklicuje na predpostavljeno demokracijo in človekove pravice, ni politični, temveč socialni in humanitarni. Odsotnost političnega v analiziranih diskurzih se kaže predvsem v spodletelem vzratnem konstituiranju zahteve izbrisanih kot politične zahteve oz. političnega subjekta, ki bi neposredno ali

posredno vstopil v antagonistično razmerje z zatiralnim režimom. Kot smo že poudarili, pa je ravno antagonistično razmerje pogoj vsakršnega konstruiranja populizma v Laclauovem (2008) pomenu besede. Vznik »ljudstva« je po njegovem mnenju namreč odvisen od ekvivalenčnih razmerij, ki jih predstavljajo hegemonski prazni označevalci, od premeščanja notranjih meja do konstitutivne heterogenosti, ki onemogoča dialektične preobrate in politični artikulaciji pripisuje osrednji pomen. Problem humanitarnega (v našem primeru je to do neke mere problem zagovorniškega) diskurza je, da človeško življenje lahko razume le v podobi agambenovskega golega življenja, torej življenja kot zmožno biti ubito in nezmožno biti žrtvovano³ (glej Agamben 2004) in je zato sebi navkljub solidaren s silami, proti katerim se deklarativno bojuje. Kajti le tako življenje je lahko objekt nekega »zagovora« ali »varstva«. V teh okvirih tudi Ranciere (2004: 297–298) ugotavlja, da so človekove pravice postale pravice tistih brez pravic, ljudi, ki so jih pregnali z njihovih domov in jih ustražovali z etničnimi čistkami. Zato so človekove pravice vse bolj postajale pravice žrtev, pravice tistih, ki se niso bili zmožni postaviti zase, govoriti v svojem imenu, tako da so morali njihove pravice predstavljati drugi za ceno razdora instituta mednarodnih pravic v imenu nove pravice »humanitarnega posredovanja«, ki se je lahko navsezadnje izrodilo v pravico do posega. To ambivalenco lepo ponazarja naslednja izjava: »Kdo, če ne priseljenci, lepo prosim, bo naredil otroke, ki bodo jutri delali za naše pokojnine in plačevali davke za naš skupni standard? Čeprav je tole malo sprevrženo. V tolerantnost do drugačnosti nas bo pravzaprav prisilila želja po ohranjanju lagodja. Egoizem torej« (Nedelo 11. 1. 2004: 3).

Strinjamo se torej z Agambenom (2004: 145), ki pravi, da je treba begunca ali izbrisanege jemati kot to, kar je, torej mejni pojem, ki postavlja v krizo temeljne kategorije nacionalne države, naroda in državljana ter tako omogoča očiščenje polja in kategorialno prenavo, ki se je več ne da prelagati, z vizijo politike, v kateri golo življenje ni več ločeno in izključeno v državni ureditvi niti s človekovimi pravicami.

6 Sklep

Pokazali smo, da je celoten diskurz o človekovih pravicah problematičen, ker onemogoča politiko, saj ustvarja vtis, da je objekt želje že posedovan. Če predpostavljamo, da vstop v »demokratsko« EU avtomatično prinese spoštovanje človekovih pravic, potem tudi predpostavljamo, da že imamo objekt naše želje (Salecl 1993: 90). Ker pa je želja konstitutivna za subjekt, je predpostavljeno imetje objekta želje problematično in se pravzaprav izgrajuje zgolj kot fantazma. Diskurz o univerzalnih človekovih pravicah

3. Če na izbrisane pogledamo z agambenovskega vidika, lahko rečemo, da ta kategorija ljudi pravzaprav ustreza Agambenovim muslimanom (*homines sacri*), torej tistim, ki so lahko umorjeni, ne pa tudi žrtvovani. Muslimani ne morejo biti žrtvovani, kajti žrtev je vedno že figura, ki jo je mogoče reprezentirati znotraj pravnega reda mesta. »Prav zato, ker so bili skoraj brez vseh pravic in pričakovanj, ki jih ponavadi pripisujemo človekovi eksistenci, in so bili kljub temu biološko še vedno živi, so bili postavljeni v mejno področje med življenjem in smrtjo, med zunanostjo in notranostjo, na katerem niso bili nič več kot zgolj golo življenje« (Agamben 2004: 172–173).

je zgolj fantazma, v kateri sta posameznik in družba dojeta kot celota. Družba naj bi bila po idealu človekovih pravic potemtakem organizirana kot nekonfliktna skupnost. Ranciere (1995: 65) opozarja, da je edina univerzalna politika politika enakosti. Vendar enakost ni vrednota, ki je del bistva humanosti in razuma. Enakost obstaja le do mere, do katere je prakticirana. Ni vrednota, na katero se sklicujemo, temveč je univerzalna verjetnost, ki mora biti verificirana in prikazana v vsakem posameznem primeru.

Skladno s to tezo se poraja vprašanje, čemu sploh služijo človekove pravice. Kot pravi Ranciere (2004: 307), te pravice naposled ostanejo izpraznjene in se zdijo neuporabne. In če je neka stvar neuporabna, potem z njo naredimo to, kar naredijo dobrodelneži s svojimi oblačili – dajo jih revnim. Te na zahodu neuporabne pravice so izvožene drugam, skupaj z medicinsko pomočjo in oblekami; dali smo jih ljudem, ki nimajo zdravstvene pomoči, oblek in pravic. Na ta način pravice človeka postanejo pravice tistih, ki pravic nimajo, pravice golega življenja, podvrženega nehumani represiji in slabim eksistenčnim razmeram. Postanejo humanitarne pravice, pravice tistih, ki jih ne morejo udejanjiti, žrtve absolutnega zanikanja pravic. Takšna depolitizacija človekovih pravic se izrodi v žrtvah, ki jim je odtegnjena vsakršna politična subjektivacija. In tu se že gibljemo v Agambenovem »ontološkem« paradoksu. Agamben namreč izredno stanje, v katerem je edini možni obstoj človeka golo življenje, ki ga zaznamuje izključitev iz politične skupnosti, pretvori v antropološko oz. ontološko usodo, ki problem zvedeta na neizsledljivo permutacijo človeške živali. Ranciere zato poudarja, da je človeško žival treba pustiti ob strani, če želimo razumeti, kdo je subjekt človekovih pravic, in na novo premisliti današnjo politiko. Subjekt je zanj tisto vmes: med različnimi imeni, statusi in identitetami, med humanostjo in nehumanostjo, državljanstvom in njegovim zanikanjem. Politična subjektivacija je udejanjenje enakosti. Je križanje identitet, bivajočega in nebivajočega ali ne-še-bivajočega (Ranciere 1995: 67). To, kar se pravzaprav zgodi v prikazanem primeru predstavnštva izbrisanih, manifestiranega v praznem označevalcu demokracije in človekovih pravic, ni nič drugega kot prevladanje univerzalnega, ki se odraža v popolnem izpraznjenju označevalca in ima za posledico zgolj ohranjanje forme tiste prvotno demokratične zahteve, naslovljene na zatiralni režim. Ker se v celoti ukinja partikularnost, se izprazni tudi vsebina zahteve.

Kako naj se torej partikularna *zahteva* izbrisanih sploh vpisuje v diskurzivno in kako preprečiti, da bi zagovorniški diskurz deloval kot agambenovski »ontološki« paradoks? Ena izmed poti je ta, da zahtevo pojmuje kot vpis diskurza v neki drugi diskurz, pri tem pa je diskurz oz. diskurzivna formacija, če sledimo Foucaultu, sestavljena iz korelata več izjav. Kako in ali si lahko izbrisani sploh prisvajajo diskurz ali, bolje, kako se prek artikulacije javnega diskurza konstituirajo kot politični subjekt? Todorović v enem izmed intervjujev subjektivacijo pojmuje ravno skozi javno in kolektivno izraženo zahtevo:

Ne glede na takšne ali drugačne rezultate je bilo najpomembnejše to, da se ljudje skozi boj učlovečijo. Kajti mi smo bili popolnoma razčlovečeni, ne samo na uradni ravni, tudi kot osebe v zasebnem življenju, v odnosih s prijatelji, sorodniki. Zdi se mi, da ravno ta boj, to izpostavljanje, javno deklariranje izbrisanih, to kljubovanje večinskim stereotipom

ravno prinaša neko učlovečenje. /.../ Sam si resnično želim, da bi to dosegli v večjem številu, saj smo aktivisti in potrebujemo ljudi, potrebujemo telesa. (Bezнец 2007: 45.)

Tako se kot ena od možnosti kaže subjektivacija skozi jezik, skozi zahtevo na ravni jezikovnih izjav in s tem na ravni diskurza. Če razmišljamo o tem, da je zahteva del nekega diskurzivnega reda in je sestavljena iz izjav, potem gre na najbolj osnovni ravni za jezikovno izjavo. Jezikovno gledano ima vsak jezik kazalnike izjavljanja, to so zaimki tipa »jaz«, »ti«, »mi« itd., ki posamezniku omogočajo prisvajanje jezika, in ker nimajo leksikalnega označenja, lahko določajo svoj pomen samo z napotitvijo na instanco diskurza, ki jih vsebuje. »Jaz« in »ti« se torej nanašata na »govorno realnost«. Pri Benvenistu (1988: 284) se le v govorici človek vzpostavi kot subjekt. Subjektivnost, o kateri govorimo, je torej govorceva zmožnost, da se vzpostavi kot subjekt v instanci govora, kjer ga označuje »jaz«, in si s tem prisvoji mesto v diskurzivnem. Individuum lahko jezik aktivira samo pod pogojem, da se identificira v dogodku izrekanja, in ne v tem, kar je v njem izrečeno.

Zaključujemo z mislijo, da je politična zahteva za subjekt konstitutivna, ker pa vedno nastane v logiki poimenovanja, torej v dvosmernem procesu, ki teče od predstavnika k predstavljenemu in obratno, konstitucija zahteve in identitete predstavljenega nikoli ne more biti neodvisna od tistega, ki zahtevo predstavlja. Funkcija tistega, ki zahtevo predstavlja, torej nikdar ni neposreden proces predstavljanja volje predstavljenega, saj predstavljalec ni pasivni agent, temveč predstavljeno zahtevo vedno umesti zunaj konteksta, v katerem je bila ta zahteva prvotno konstituirana. Ta suplement se naposled izraža v identiteti predstavljenega in njegova identiteta se spremeni v procesu predstavnštva. Primer izbrisanih nazorno kaže, kako je lahko prvotno heterogena oz. partikularna zahteva homogenizirana oz. vključena v hegemonski in univerzalni red, ki naposled ne vodi k izpolnitvi te zahteve, temveč jo izprazni njenega političnega naboja.

Literatura

- Agamben, Giorgio (2004): *Homo sacer: suverena oblast in golo življenje*. Ljubljana: Študentska založba.
- Benveniste, Émile (1988): *Problemi splošne lingvistike I*. Ljubljana: Škuc.
- Bezнец, Barbara (2007): Nemoгоče je mogoče. Intervju z Aleksandrom Todorovićem. *Časopis za kritiko znanosti*, 35 (228): 34–45.
- Čuček, Tina (2006): Slovenski poslanci o izbrisanih: analiza parlamentarnih razprav. V S. Autor in R. Kuhar (ur.): *Poročilo skupine za spremljanje nestrpnosti*: 190–211. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Dedić, Jasminka, in dr. (2003): *Izbrisani: organizirana nedolžnost in politike izključevanja*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Dijk, van A. Teun (1998): *Opinions and Ideologies in the Press*. V A. Bell in P. Garrett (ur.): *Approaches to Media Discourse*: 21–63. London: Blackwell.
- Fairclough, Norman (1992): *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Foucault, Michael (2001): *Arheologija vednosti*. Ljubljana: Studia humanitatis.

- Fowler, Roger (1991): *Language in the News: Discourse and Ideology in the Press*. London: Routledge.
- Glynos, Jason, in Howarth, David (2007): *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*. London: Routledge.
- Jalušič, Vlasta, in Dedić, Jasminka (2007): *The Erasure: Mass Human Rights Violation and Denial of Responsibility: the Case of Independent Slovenia*. *Human Rights Review*. [Spletna izd.]. Dostopno prek: <http://www.springerlink.com/content/n42x236005513141/?p=77d4e2600f3141dc96098c1d93694911π=1> (3. avgust 2009).
- Kovačič, Tanja (2006): *Izbrisani: utrjevanje slovenske nacionalne identitete skozi diskurzivno prakso balkanizma na primeru televizijskih oddaj Tarča in Trenja*. *Časopis za kritiko znanosti*, 34 (226): 82–91.
- Laclau, Ernesto (2008): *O populističnem umu*. Ljubljana: Sophia.
- Langer, John (1998): *Tabloid Television. Popular Journalism and the 'other news'*. London in New York: Routledge.
- Petrović, Tanja (2009): *Dolga pot domov: reprezentacije zahodnega Balkana v političnem in medijskem diskurzu*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Pistotnik, Sara (2007): *Kronologija izbrisa 1990–2007*. *Časopis za kritiko znanosti*, 35 (228): 204–237.
- Ranciere, Jaques (1995): *Politics, Identification, and Subjectivization*. V J. Rajchman (ur.): *The Identity in Question*: 63–72. New York in London: Routledge.
- (2004): *Who is the Subject of the Rights of Man? The South Atlantic Quarterly*, 103 (2/3): 297–310.
- (2005): *Nerazumevanje: Politika in filozofija*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Salecl, Renata (1993): *Zakaj ubogamo oblast?* Ljubljana: DZS.
- Todorova, Maria (1997): *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press.
- Žižek, Slavoj (1981–1982): *Kako so Slovenci postali pridni in kako bodo to, če bodo pridni, tudi ostali*. *Problemi razprave*, 11–1: 85–97.
- (1989): *The Sublime Object of Ideology*. London: Verso.
- (2005): *Against Human Rights*. *New Left Review*, 34 (julij/avgust): 115–133.
- Vezovnik, Andreja (2009): *Diskurz*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Zorn, Jelka (2003): *Etnografija vsakdanjega življenja ljudi brez slovenskega državljanstva: doktorska disertacija*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- (2009): *A Case for Slovene Nationalism: Initial Citizenship Rules and the Erasure*. *Nations and nationalism*, 15 (2): 280–298.
- Zorn, Jelka, in Lipovec Čebren, Uršula (2008) (ur.): *Once Upon an Erasure: from Citizens to Illegal Residents in Republic of Slovenia*. Ljubljana: Študentska založba.

Sekundarna literatura

- Delo (1996): 13. marec, 4. Franc Milošič, *Je naš(a) oziroma čigava?*
- Dnevnik (1996): 4. junij, 2. Milena Ule, *Na državni natezovalnici*.
- Delo (2002): 4. maj, 5. Franc Milošič, *Kdo vse bo še klečal na državnem pragu?*
- Mladina (2002): 13. maj, 33. Matevž Krivic, *»Izbrisani« – škandal brez primere*.
- Večer (2003): 26. februar, 5. Borut Mekina, *Izbrisani: Eichmann v Sloveniji*.

- Večer (2003): 1. marec, 34. Dragica Korade, Sobotaža.
- Svobodna misel (2003): 14. marec, 6. Vladimir Kavčič, Slovensko državljanstvo kot problem.
- Demokracija (2003): 24. april, 65. Franc Majcen, Posledice odločbe ustavnega sodišča.
- Mladina (2003): 12. maj, 32. Matevž Krivic, Mračne paralele ob izbrisanih: primerjava s Heiderjevo gonjo proti Slovencem, s povojnimi poboji – ali kar z neandertalci?
- Dnevnik (2003): 29. oktober, 3. Mojca Lorenčič, Jara kača o izbrisanih.
- Delo (2003): 8. november, 5. Janez Janša, LSD in ZLSD kupujeta nove volivce na račun vseh davkoplačevalcev.
- Mladina (2003): 10. november, 31. Jani Sver, Koliko stanejo človekove pravice.
- Delo (2003): 27. december, 1. Jana Taškar, O šoku, ki ga ni bilo.
- Dnevnik (2004): 3. januar, 8. Miha Kovač, Prvi levo zgoraj.
- Delo (2004): 3. februar, 1. Veso Stojanov, Glas razuma.
- Dnevnik (2004): 7. februar, 5. Miha Kovač, Halo, gospod predsednik!
- Nedelo (2004): 11. januar, 3. Brane Piano, Ubrisani.
- Dnevnik (2004): 15. januar, 5. Mile Šetinc, Ostanek ob izpolnitvi sanj.
- Delo (2004): 20. januar, 2. Mateja Babič, Politični spektakel za javnost.
- Slovenske novice (2004): 22. januar, 5. Boštjan Tadel, Poračunati s prihodnostjo.
- Mladina (2004): 26. januar, 2. Jani Sever, Slovenski žid.
- Večer (2004): 30. marec, 2. Peter Jančič, Ko Bohinc prikriva.
- Dolenjski list (2004): 8. april, 21. Igor Vidmar, Za kaj že gre pri izbrisanih?
- Dnevnik (2005): 24. februar, 3. Igor Mekina, Dno politike.
- Delo (2005): 16. julij, 5. Dejan Pušenjak, Po čem je danes smrt?
- Primorske novice (2007): 27. februar, 2. Tino Mamić, Vrnitev odpisanih.
- Večer (2007): 3. november, 5. Zoran Potič, Izbrisani – drobiž političnih iger.

Naslov avtorice:

asist. dr. Andreja Vezovnik

Fakulteta za družbene vede

Kardeljeva ploščad 5

1000 Ljubljana

tel: 041/322-683

e-mail: andreja.vezovnik@fdv.uni-lj.si

Melita Poler Kovačič, Karmen Erjavec

Podobe preiskovalnega novinarstva v slovenskem dnevnem tisku

POVZETEK: Slovenski novinarji so privzeli določene strategije, s katerimi ustvarjajo podobe preiskovalnega novinarstva v (kakovostnem) dnevnem tisku. Vendar pa nekatere prispevke o institucionalnih škandalih lahko označimo le kot polpreiskovalne. Tekstovna analiza je izpostavila strategije faktizma, sklicevanja na uradne in/ali anonimne vire ter na splošno vedenje in zdrav razum. Novinarji so razloge za to prakso v poglobljenih intervjujih pripisali tržni usmerjenosti medijev; izrazili so prepričanje, da so prisiljeni vztrajati v tej situaciji, ki je ni možno spremeniti ali pa je celo pojmovana kot nekaj normalnega. Namesto da bi opravljali vlogo psov čuvajev, polpreiskovalni novinarji tako dopuščajo uradnim virom – pogosto skritim za tančico anonimnosti –, da postavljajo medijske predmetnike.

KLJUČNE BESEDE: institucionalni škandali, preiskovalno novinarstvo, novinarske strategije, viri informacij, novinarska etika

1 Uvod

Preiskovalno novinarstvo je ključnega pomena za demokratično družbo, saj razkriva protizakonita in/ali neetična ravnanja nosilcev družbene moči in oblasti, od katerih državljani pričakujemo ravnanje v javnem interesu (gl. npr. Anderson in Benjaminson 1976; De Burgh 2000; Randall 2000). Študije o preiskovalnem novinarstvu so se doslej osredotočale predvsem na različne omejitve, izhajajoče iz ekonomskih in/ali političnih pritiskov, ki ovirajo preiskovalno novinarstvo v različnih delih Evrope (gl. Marron 1995; Barnett 2004; Chalaby 2004; Nord 2007; Merljak Zdovc in Poler Kovačič 2007), Severne Amerike (gl. Just in dr. 2002; Berkowitz 2007), Afrike (gl. Mudhai 2007), Avstralije (gl. Beecher 2009) in Azije (gl. Zhao 2000; Tong 2007; Tong in Sparks 2009). Te študije ponazarjajo razširjeno prepričanje medijskih in akademskih krogov, da sta tako kakovost kot količina preiskovalnega novinarstva v upadu (gl. Franklin in dr. 2005; Cordell 2009). Večina študij se ukvarja z omejitvami preiskovalnega novinarstva, njegovim pomanjkljivim uresničevanjem ali celo izginjanjem. Nekaj jih nakazuje, da lahko komercializacija spodbuja preiskovalno novinarstvo (npr. Rolland 2006), da je lahko preiskovalno novinarstvo za medije celo dobra poslovna priložnost (npr. Boardman 2008) ter da preiskovalno novinarstvo vpliva na javno mnenje in družbeno odločanje (npr. Protes in dr. 1987;

Raphael in dr. 2004). Le redko je raziskovalce zanimalo, kaj o preiskovalnem novinarstvu menijo novinarji sami (gl. Marron 1995; De Burgh 2003). Ne obstajajo pa študije, ki bi raziskovale, kako se novinarji spoprijemajo z omejitvami pri izvajanju preiskovalnega novinarstva in ali so morda razvili kakšne strategije, s katerimi premagujejo pritiske na svoje delo ter pomanjkanje osebja in finančnih sredstev. S to študijo skušamo zapolniti to raziskovalno vrzel.

V zadnjih nekaj letih smo v Sloveniji ugotovili pojav t. i. polpreiskovalnega novinarstva (gl. Poler Kovačič 2009), za katerega je značilno, da novinarji zgolj ustvarjajo videz preiskovalnega novinarstva, ne da bi tako novinarstvo dejansko izvajali. Preiskovalno novinarstvo je običajno dolgotrajno in drago (De Burgh 2000: 7); novinarske preiskave kljub trudu včasih zaidejo v slepo ulico in ne prinesejo nič takega, kar bi bilo vredno objave (Franklin in dr. 2005: 122). V obdobju ekonomske recesije si mediji še posebej prizadevajo, da bi zmanjšali produkcijske stroške, saj se srečujejo z upadom oglaševanja (gl. npr. Picard 2001; Setinšek in Božič Marolt 2009) in zmanjševanjem naklade (gl. Valicon 2010), po drugi strani pa je vsaj za tiste medije, ki imajo ambicijo izkazovati status kakovostnejšega tiska, nujno ohranjanje vtisa, kot da še vedno ustvarjajo preiskovalne novinarske prispevke, kajti preiskovalno novinarstvo običajno povezujemo s kakovostnim novinarstvom, katerega poslanstvo je nadzor oblasti in razkrivanje zlorab oblasti s strani tistih, ki v imenu državljanov upravljajo z denarjem davkoplačevalcev (Tong in Sparks 2009).

Ta spoznanja porajajo številna vprašanja o sedanjosti in prihodnosti preiskovalnega novinarstva, na primer: Kako novinarji ustvarjajo podobo, da so njihove zgodbe rezultat preiskovalnega novinarstva, četudi niso? Katere strategije uporabljajo pri izvajanju polpreiskovalnega novinarstva? Kako interpretirajo svoje polpreiskovalne novinarske prakse?

Glavni cilj tega članka je identificirati strategije polpreiskovalnega novinarstva in ugotoviti, kako jih interpretirajo in upravičujejo novinarji sami. Za predmet raziskave bomo vzeli slovenski kakovostn(ejš)i tisk, ker od njega pričakujemo preiskovalno novinarstvo v najboljši izvedbi. Kritično diskurzivno analizo polpreiskovalnih novinarskih prispevkov bomo kombinirali z etnografsko metodo poglobljenih intervjujev z novinarji in uredniki, kar nam bo omogočilo vpogled v novinarske interpretacije, ki iz samih besedil niso razvidne in zato bralcu niso dostopne.

V prvem poglavju bomo na kratko opisali slovensko novinarsko prizorišče, pri čemer bomo izpostavili nekatere vzroke za pojav polpreiskovalnega novinarstva. Sledil bo pregled relevantne literature oziroma teoretsko ogrodje, iz katerega bomo izpeljali raziskovalna vprašanja. Po opisu metod in podatkov bomo predstavili rezultate tekstovne in etnografske analize, ki jih bomo na koncu interpretirali v luči širšega konteksta slovenskega novinarstva in družbe.

2 Razvoj preiskovalnega novinarstva v Sloveniji

Novinarji so bili do vzpostavitve novega družbenega reda v Sloveniji leta 1991 v glavnem odgovorni socialistični državi in njenim voditeljem. Drugačna mnenja so bila zatirana s preventivno cenzuro in represivno kazensko zakonodajo. V takih okoliščinah od novinarjev ni bilo mogoče pričakovati, da bodo nadzirali nosilce oblasti; nasprotno, od novinarjev se je pričakovalo, da bodo delovali kot družbenopolitični delavci (gl. npr. Poler 1996). Kljub svobodnemu novinarstvu nenaklonjenim razmeram pa so nekateri mediji ob koncu 80. let prejšnjega stoletja kritizirali vlado (Amon 2004: 66); še posebej tednik Mladina je uporabljal preiskovalnonovinarske pristope pri razkrivanju afer (gl. Šuen 1994). Tako se je kratek čas zdelo, da je porajajoča se demokracija vnesla svež veter v slovenske medije in novinarstvo. Toda od začetka 90. let naprej se uveljavlja drugačna podoba slovenskega novinarstva. Raziskave (gl. npr. Košir 1993; Poler Kovačič 2003; Kalin Golob in Poler Kovačič 2005) so v obdobju demokratizacije in komercializacije medijev razkrile porast neetičnega poročanja o škandalih, ki je izšel tudi iz napačnega razumevanja demokracije in na novo pridobljene svobode izražanja kot absolutnih pravic brez dolžnosti – kot da svoboda ne pomeni tudi odgovornosti.

Devetdeseta leta so tako prinesla nekaj različnih pojavov na področju razvoja preiskovalnega novinarstva, med njimi vzpon t. i. *kvazipreiskovalnega novinarstva* (gl. Poler Kovačič 2003), zlasti v političnih in ekonomskih rubrikah resnejšega tiska. Njegova glavna značilnost je bila, da je izbiral teme, vredne preiskovanja, vendar tako preiskovanje kot poročanje nista bila skladna s profesionalnimi novinarskimi standardi, objave pa niso vodile k razpletom afer. Veliko kvazipreiskovalnega novinarstva je temeljilo na informacijah tajnih virov, katerih zahteve po zaupnosti niso bile upravičene (več o tem, kdaj je anonimnost upravičena, gl. npr. v Day 2000), anonimnih pismih, poslanih uredništvom in objavljenih brez nadaljnje preiskave, ali celo govoricah. Kljub temu so novinarji take zgodbe predstavljali kot preiskovalne, češ da so razkrile nekatere (domnevne, četudi nedokazane) nepravilnosti, ki jih je nekdo (običajno javna oseba) poskušal skriti.

Tipično za drugi pojav je izenačevanje *senzacionalizma* s preiskovalnim novinarstvom, predvsem v slovenskih tabloidih (gl. Kalin Golob in Poler Kovačič 2005). Gotovo razkrivanje škandalov včasih sovпада z zahtevami prodornega preiskovalnega novinarstva (Lull in Hinerman 1997: 28). Vendar je bil potencial poročanja o škandalih, da bi služilo kot forum zavedanja in razprave javnosti o relevantnih vprašanjih ter bilo namenjeno določenim spremembam, v slovenskem novinarstvu po osamosvojitvi države uresničen le redko. Nekateri tabloidni pisci so se celo razglašali za preiskovalne novinarje, čeprav so bili njihovi prispevki pogosto zelo oddaljeni od resnicoljubnosti in drugih profesionalnih zahtev (gl. npr. Kalin Golob in Poler Kovačič 2005). Izbrana tematika kot tudi vprašljiva verodostojnost dokazov in/ali metod pridobivanja informacij utemeljujeta zaključek, da je označevanje takih zgodb kot preiskovalnonovinarskih zloraba poimenovanja »preiskovalno novinarstvo«.

Pojav t. i. *mobi novinarstva* v letu 2007 (gl. Poler Kovačič in Erjavec 2008) je prav tako spodbudil nove premisleke o razvoju preiskovalnega novinarstva. Mobi novi-

narstvo so mediji označevali kot *državljsko novinarstvo*, pri katerem ljudje svoje zgodbe pošiljajo po telefonu neposredno v uredništva. Državljsko novinarstvo naj bi se ukvarjalo s pomembnimi temami (več o tem gl. v Nip 2006). Informacije, ki jih pošiljajo člani občinstva, bi lahko služile kot koristno izhodišče za nadaljnje novinarske preiskave, zato bi od medijev, ki so na svojih straneh in v svojih programih spodbujali državljansko novinarstvo, pričakovali, da bodo na temelju možnosti, ki jih (lahko) prinese nov kanal pridobivanja relevantnih informacij, uvedli nekatere nove pristope k preiskovalnemu novinarstvu. Toda raziskava, ki sva jo opravili Erjavec in Poler Kovačič (2009), je pokazala, da se je domnevno državljansko novinarstvo spreverglo v vohunsko-ovaduško prakso, ki izkorišča nove medijske tehnologije za komercialne namene, ne da bi obsegalo preiskave in razkrivanje nepravilnosti v družbi.

Obstaja le malo raziskav, ki bi dokazovale obstoj »pravega« preiskovalnega novinarstva. Od Šuenove knjige iz leta 1994, v kateri je opisal primere kakovostnega preiskovalnega novinarstva s konca 80. let prejšnjega stoletja, je le malo študij o preiskovalnem novinarstvu, in še te se večinoma ukvarjajo z odkloni od tega, kar običajno razumemo kot pravo preiskovalno novinarstvo (gl. npr. Merljak Zdovc in Poler Kovačič 2007; Poler Kovačič 2003). Colarič (2003) je analizirala novinarstvo Mira Petka, katerega prispevke iz poznih 90. let prejšnjega in z začetka novega stoletja bi lahko označili za preiskovalno novinarstvo. Vendar »primer Petek« literatura večinoma obravnava le v luči nasilnega ravnanja z novinarjem in omejevanja svobode izražanja, ne da bi njegova dela analizirala na tekstovni ravni. Zadnja raziskava (gl. Poler Kovačič 2009) je opozorila na nov pojav, t. i. polprofesionalno novinarstvo v kakovostnem dnevnem časniku, ki se oklicuje za preiskovalno novinarstvo.

3 Pregled literature in raziskovalna vprašanja

Širši pogled na vlogo preiskovalnega novinarstva v družbi se osredotoča na (re) produkcijo ideologij in zagovarja prepričanje, da preiskovalno novinarstvo z razkrivanjem nepravilnosti v gospodarstvu in politiki utrjuje (neo)liberalni kapitalistični red; z izpostavljanjem izjem ustvarja pomen, da sistem kot celota deluje dobro (gl. Gitlin 1980). Ožji pogled pa se v glavnem ukvarja s praksami preiskovalnonovinarskega procesa; preiskovalno novinarstvo priznava kot ključno za demokratično družbo, saj opozarja na »neuspehe v regulacijskih sistemih družbe in na načine, kako lahko bogati, močni in pokvarjeni te sisteme preslepijo« (De Burgh 2000: 3). V tem članku pritrjujemo prvemu pogledu, vendar naš namen ni razkritje ideoloških elementov, ampak identifikacija strategij, ki jih novinarji uporabljajo pri ustvarjanju vtisa preiskovalnega novinarstva. Zato temeljimo na drugem pogledu, ki nam omogoča vzpostaviti razlikovanje med preiskovalnimi in polpreiskovalnimi novinarskimi prispevki.

Anderson in Benjaminson (1976: 5) opredeljujeta preiskovalno novinarstvo kot »sporočanje skritih informacij« o dejavnostih javnih uradnikov. Njegov namen je postaviti korupcijo, hipokrizijo in kršenje zakonov v središče javne pozornosti. Ukvarja se z zadevami, ki jih je težko odkriti, dokazati in razkriti (Kieran 2000: 156). Tveganja so običajno velika in nekdo poskuša informacijo prikriti. Do idej za predmete novinarskih

preiskav je možno priti z namigi informatorjev, po naključju, na podlagi navidezno rutinskih zgodb, ki se kasneje izkažejo za pomembnejše, na temelju novinarjevega lastnega opazovanja itd. (Randall 2000: 101); vedno pa mora novinarjevo delo temeljiti na vnaprejšnjem premisleku in pripravi, opozarjata Anderson in Benjaminson (1976: 25). Visoko aktivno odkrivanje informacij od novinarja zahteva, da vzpostavlja stike z viri zunaj novinarskega uredništva, da opravlja preiskave (McManus 1994: 98). Razkritje informacij tako poteka na podlagi »novinarjevega izvirnega, dolgotrajnega ‘izkopavanja’ informacij« (Aucoin 2005: 91) in s ciljem, da bodo razkritju sledile reforme.

Profesionalni standardi preiskovalnega novinarstva niso bistveno drugačni kot pri »tradicionalnem« novinarstvu. Novinarski diskurz na splošno temelji na zahtevah po resnicoljubnosti in točnosti (McNair 1998: 5). Naloga preiskovalnega novinarja je »odkriti resnico in identificirati odmikanja od nje« (De Burgh 2000: 9). Argumentacija je pomembna za novinarstvo na splošno, za preiskovalno novinarstvo pa še posebej, in sicer zaradi občutljive narave preiskovanih in razkritih tematik. Zlonamerno podtikanje, obrekovanje, klevetanje, žaljenje in neutemeljene obtožbe so hude profesionalne kršitve (gl. npr. *Deklaracija o temeljih novinarske etike*, ki so jo sprejele številne novinarske skupnosti v okviru Mednarodne federacije novinarjev IFJ (1954/1986), tudi slovenski novinarji). Profesionalne zahteve, da mora novinar preverjati točnost zbranih informacij, popravljati svoje napake, navajati vire in v primeru hudih obtožb pridobiti odziv obtoženega, obsega tudi *Kodeks novinarjev Slovenije* (Društvo novinarjev Slovenije 2002). Torej so dokazi za preiskovalnega novinarja nepogrešljivi.

Pregled študij o preiskovalnem novinarstvu (Barnett 2004; Beecher 2009; Berkowitz 2007; Boardman 2008; Chalaby 2004; Cordell 2009; De Burgh 2003; Franklin in dr. 2005; Just in dr. 2002; Marron 1995; Merljak Zdovec in Poler Kovačič 2007; Mudhai 2007; Nord 2007; Protess in dr. 1987; Raphael in dr. 2004; Rolland 2006; Tong 2007; Tong in Sparks 2009; Zhao 2000) razkriva pomanjkanje raziskav o strategijah, ki jih novinarji uporabljajo z namenom, da bi ustvarili vtis preiskovalnega novinarstva. Izraz »strategija« se nanaša na bolj ali manj natančen in nameren načrt praks (vključno z diskurzivnimi praksami), privzet z namenom, da bi dosegli določen družbeni, politični, psihološki ali jezikovni cilj (Wodak 2003: 139), v našem primeru produkcijo novinarskih prispevkov, ki bi jih na tekstovni ravni lahko prepoznali kot preiskovalne. Naše prvo raziskovalno vprašanje se glasi:

Katere diskurzivne strategije uporabljajo novinarji pri ustvarjanju polpreiskovalnega novinarstva?

Ker je novinarski diskurz vedno »reprezentacija z določenega gledišča« (Fowler 1991: 209), nas bodo v nadaljevanju zanimala interpretacije novinarjev. Na produkcijo novinarskih prispevkov neizogibno vplivajo osebna in profesionalna ozadja, drže, vrednote in prepričanja novinarjev (Shoemaker in Reese 1996: 64). Tako so strategije novinarjev v veliki meri odvisne od njihovih lastnih interpretacij, kaj tvori (pol) preiskovalno novinarstvo. Zato so njihove interpretacije zelo pomembne, vendar niso prepoznavne na tekstovni ravni njihovih prispevkov. Da bi razkrili tisto, kar nam bo tekstovna analiza prikrla, postavljamo drugo raziskovalno vprašanje:

Kako novinarji interpretirajo polpreiskovalno novinarstvo?

4 Metodologija

Da bi odgovorili na prvo raziskovalno vprašanje, bomo izvedli tekstovno analizo novinarskega diskurza. Uporabili bomo kritično diskurzivno analizo (gl. Fairclough 1995; Van Dijk 1988). Tekstovna analiza bo izvedena na treh ravneh, tj. analiza propozicij, analiza ključnih besed in analiza virov. Ker kritična diskurzivna analiza proučuje prisotne in manjkajoče prvine (Richardson 2007: 38), bomo tudi mi analizirali prisotne in manjkajoče makro- in mikropomene ter vire v novinarskih prispevkih.

Po Van Dijk (1980: 32) so makropropozicije »najbolj ključni pomeni nekega teksta, izpeljani iz pomenov posameznih besed in povedi po makropravilih, kot so brisanje nepomembnih pomenov, posploševanje in oblikovanje pomena na abstraktni ravni«. Ta pravila izpuščajo nepomembne posameznosti, posplošujejo in povezujejo bistvo sporočenega na višjo raven abstraktnega pomena ali oblikujejo nov koherenten pomen. V tej študiji makropropozicijo razumemo kot idejno enoto povedi, različnih povedi, odstavka in celotnega teksta, odvisno od pomenske raznolikosti in koherentnosti. Analiza makropropozicij je torej makrosemantična analiza, ki vključuje celovite pomene in omogoča »prepoznavanje najpomembnejših informacij določenega diskurza« (Van Dijk 1988: 122). Na podlagi makropropozicij je Van Dijk preučeval tudi t. i. »teme«, ki jih je opredelil kot »posplošene makropropozicije« (1988: 63). V tej študiji bodo najpomembnejši pomeni tekstov določeni po prej omenjenih makropravilih, prepoznane bodo prisotne in manjkajoče makropropozicije o škandalih, objavljenih v slovenskih dnevnikih.

Študija vključuje tudi analizo ključnih besed, ki konstituirajo določen diskurz, saj je »analiza ključnih besed ali analiza 'lokalnih' pomenov na ravni besed najbolj uporabna za razkritje ideologij in diskurzov« (Van Dijk 1980: 78). Prva in osnovna naloga raziskovalca je, da v preučevanem diskurzu prepozna termine, ki usmerjajo diskurzivno pozornost na določen del družbenega sveta (Fowler 1991: 82). Vsaka družbena raba besed vključuje izbiro besed ali – z drugimi besedami – »izbor ene besede namesto druge ima vedno kontekstualen vzrok« (Van Dijk 2000: 39). Z analizo ključnih besed želimo prepoznati, katero besedišče so uporabili novinarji, ko so pisali o institucionalnih škandalih.

Uporabili bomo tudi analizo novinarskih virov informacij. Sigal (1973: 69) je ugotovil, da »večina novic ne govori o tem, kaj se je zgodilo, ampak o tem, kaj je nekdo povedal, da se je zgodilo«. To pomeni, da je analiza virov ključna v analizi novinarskega diskurza. Takšna analiza omogoča refleksijo procesa prednostnega tematiziranja (Weaver in Elliott 1985) in odgovarja na vprašanje, kdo določa primarno interpretacijo dogodka oz. situacije, torej okvir sporočanja (Hall in dr. 1999: 254–255). Na temelju analize virov bomo lahko odgovorili na vprašanje, ali so institucionalni škandali nastali kot rezultat novinarskega preiskovanja.

Ker je kritična diskurzivna analiza predvsem tekstovna, jo bomo kombinirali s poglobljenimi intervjuji, da bi odgovorili na drugo raziskovalno vprašanje ter dobili vpogled v novinarjevo pojmovanje, razumevanje in razlago lastne novinarske prakse. Najboljši pristop k razumevanju procesa produkcije in interpretacije je etnografija

(Hansen in dr. 1998), ki skuša razkriti raznolike vidike prakse in tako zagotavlja neprecenljiv kontekst za oceno analizirane prakse. Uporabili smo polstrukturirani intervju, ki smo ga oblikovali na podlagi ključnega vprašanja: *Kako razumete polpreiskovalno novinarstvo in kako ga upravičujete?* Raziskovalno vprašanje smo preoblikovali glede na odzivnost posameznih intervjuvancev. Poglobljeni intervjuji so bili za naš namen ustrezni, ker omogočajo pogled v globino, odkrivanje novih smernic, odpirajo nove razsežnosti problemov ter omogočajo dostop do jasnih in točnih mnenj, ki izhajajo iz osebnih izkušenj (Burgess 1982). Za intervjuvance smo izbrali novinarje, ki so avtorji analiziranih prispevkov. Intervjuji so trajali od dvajset minut do ene ure. Bili so posneti in kasneje zapisani. Avtorici sva skupaj analizirali vsak intervju.

5 Podatki

Analiza vključuje vseh 56 prispevkov, ki so pokrivali institucionalne škandale v izbranih slovenskih dnevnikih med januarjem 2006 in koncem decembra 2009. Izbrali smo prispevke, ki so v naslovu, nadnaslovu, vodilu ali preostalem besedilu označevali, da gre za preiskovalno novinarstvo, ali pa je bilo iz konteksta teh prispevkov ali naslednjih novinarskih objav o istem škandalu posredno razvidno, da so novinarji prispevke interpretirali kot preiskovalne, na primer s poudarjanjem, da so bili prvi, ki so pridobili informacije in zgodbo razkrili. Kot institucionalne škandale smo opredelili tiste, v katerih dejanja, ki osramotijo ali užalijo idealizirano prevladujočo moralo družbene skupnosti ali zakonodajo, izvedejo posamezniki, ki delajo v družbenih institucijah. Njihova dejanja postanejo škandalozna, ker ne predstavljajo zgolj sebe, ampak tudi institucije, v katerih delajo (Lull in Hinerman 1997: 20).

V analizo smo vključili vse slovenske kakovostne(jše) dnevnike (*Delo, Večer, Dnevnik, Primorske novice, Finance*). Naša predpostavka je bila, da bi med različnimi mediji ravno ti dnevniki (še vedno) morali izvajati preiskovalno novinarstvo; kot kakovostni tisk naj bi poročali o relevantnih temah, delovali v javnem interesu in spoštovali profesionalne standarde. V kakovostnem tisku pričakujemo uresničevanje ožje in strožje pojmovanega novinarstva, tj. sporočanje t. i. tehtnih novic, ki zadevajo za javnost pomembne dogodke (gl. npr. Tuchman 1978: 47–48), torej tudi upovedovanje preiskovalnonovinarskih tem. Nadalje, kot kažejo ugotovitve iz tujine (gl. npr. Berkowitz 2007: 551), večino preiskovalnega novinarstva izvajajo v večjih časnikih z nacionalno ali vsaj regionalno pokritostjo, ki imajo na voljo tudi več sredstev za običajno dolgotrajne in drage preiskovalnonovinarske postopke; večja pokritost namreč pomeni večje število bralcev in več oglaševalskega denarja, s tem pa tudi potencialno manjšo odvisnost od posameznih močnih in vplivnih družbenih akterjev, ki bi v skladu s svojimi interesi preiskovalno novinarstvo želeli utišati.

Poglobljene intervjuje smo izvedli z desetimi novinarji, ki so pisali (pol)preiskovalne prispevke med letoma 2006 in 2009 v časnikih, katerih besedila obravnavamo s tekstovno analizo. Intervjuvanci so bili stari med 28 in 45 let, vsi razen dveh so bili moškega spola. Na prošnjo intervjuvancev bomo v predstavitvi rezultatov zakrili njihova imena oziroma jih nadomestili z naključno izbranimi črkami. Pri označbi ustvarjalca novinarskega sporočila bomo uporabili izraz »novinar«, ki pa velja za oba spola. Ob tem poudarjamo, da ob

veliki raznolikosti odgovorov v poglavje o rezultatih niso vključeni vsi, ampak le tipični odgovori, ki niso nujno odgovori tistih intervjuvancev, katerih besedila so predstavljena kot tipični zgledi uporabe posameznih strategij.

6 Tekstovna analiza polpreiskovalnih prispevkov

Tekstovna analiza prispevkov je razkrila štiri diskurzivne strategije ustvarjanja videza preiskovalnega novinarstva, uporabljene v večini analiziranih sporočil. Pri predstavitvi strategij bomo vsako ponazorili s tipičnim primerom, kot je značilno za predstavitve rezultatov v kritični diskurzivni analizi (gl. Fairclough 2003). Da bi zagotovili anonimnost avtorjev, bomo podatke o sicer javni objavi izbranih prispevkov na izrecno željo intervjuvancev izpustili. Ob tem želimo poudariti, da tekstovna analiza, katere rezultate predstavljamo v nadaljevanju, izključuje vrednostne sodbe o (ne)krivdi akterjev posameznih škandalov; namen znanstvene analize ni ugotavljanje resničnosti ali upravičenosti ravnanj, ki so jim bila očitana, ampak želimo na teh primerih razkriti strategije, ki so jih uporabili novinarji, da bi zakrili neuresničevanje prvin preiskovalnega novinarstva.

6.1 Strategija faktizma

Analiza je pokazala, da so novinarji v svoja besedila vključili obilico zelo podrobnih informacij. Predstavitev prekomernih in skrajno podrobnih podatkov je strateški novinarski ritual, imenovan »faktizem« (gl. Johnson-Cartee 2005: 133). Kot poudarja Johnson-Cartee (2005: 133), je pogosto videti, kot da so novinarji »obsedeni z razkrivanjem, odkrivanjem in zbiranjem podatkov, kajti ustvarjanje 'dejstev' v njihovih zgodbah legitimira sporočilo in vzpostavlja njegovo objektivnost«. Cilj te strategije je prepričati bralca, da je bila preiskava, ki jo je novinar izvedel, temeljita, saj je razkrila številne informacije, ki so bralcu zdaj predstavljene kot dokazi. Dokazi so v preiskovalnem novinarstvu ključnega pomena, saj novinarjevim trditvam podeljujejo verodostojnost; po Tolsonu (1996: 29–32) so najvišja raven dokazov podatki, ki izvirajo iz sprejemljive metode zbiranja dejstev. Strategijo faktizma ponazarjamo z naslednjim tipičnim primerom:

V povezavi s škandalom smo raziskali, kdo bo v primeru daljše odsotnosti vodilnih prevzel vodenje gradbeniškega trojčka /.../.

Po naših podatkih je samo lani vrednost poslov, pri katerih je sodeloval SCT, znašala kar 337,6 milijona evrov, v Primorju 297,8 milijona in Vegradu 143,4 milijona evrov /.../.

Matična podjetja SCT, Primorje in Vegrad so konec leta 2006 zaposlovala skupno več kot 4300 ljudi, ustvarila so več kot 800 milijonov evrov prihodkov, imela 793 milijonov evrov sredstev /.../.

Najmanj zadolženo med njimi je Primorje s 64,2-odstotnim deležem dolgov v financiranju, medtem ko je v Vegradu ta delež 82,7-odstoten.

V tem prispevku je novinar poročal o velikem škandalu, ko so bili vodilni treh gradbenih podjetij osumljeni korupcije; z besedno zvezo »v povezavi s škandalom smo raziskali« je ustvaril vtis, da je škandal preiskoval sam. Toda analiza makropropozicij

je pokazala, da v besedilu manjkajo nove in/ali bolj poglobljene informacije o obtožbah, dokazi ali njihov ekonomski in družbeni pomen. Tako bralec v prispevku izve zgolj tri nove ključne informacije: 1. če bodo direktorje spoznali za krive, njihove obsodbe ne bodo imele ekonomskih posledic za njihova podjetja; 2. opisan je širok razpon poslovnih dejavnosti teh podjetij; 3. navedeni so nekateri ekonomski parametri teh podjetij. Zadnji dve makropropoziciji zavzemata večino prispevka, vendar se njuna vsebina ne nanaša na prvi del sporočila, tj. informacijo o škandalu, saj ne razkrivata informacij iz ozadja oziroma ne ponujata interpretacij škandala. Analiza besed je pokazala, da je novinar prekomerno in podrobno navajal podatke o obsegu poslovnih dejavnosti teh podjetij, njihovi rasti in neuspehih, številu zaposlenih, višini dolga in podobno. Te informacije bralcem, ki niso podrobno seznanjeni z ekonomsko situacijo poslovnega sveta v gradbeništvu, ne povedo veliko. Tako uporaba faktizma služi kot pretvarjanje, da je bila izvedena novinarska preiskava. Toda novinar je informacije o prihodnjem delovanju podjetij v primeru obsodb direktorjev v resnici prejel od njihovih predstavnikov za odnose z javnostmi, medtem ko je ekonomske podatke o podjetjih prepisal z njihovih spletnih strani, kjer so dostopne vsakomur.

6.2 Strategija obsežnega navajanja avtoritativnih uradnih virov

Škandali večinoma niso bili razkriti na temelju izvirne novinarske preiskave, izvedene na novinarjevo/urednikovo pobudo. Tak je primer novinarskega prispevka, v katerem novinar razkriva, da so kriminalisti pri prisluškovanju predsednici uprave Vegrada ujeli nekdanjega tajnika iz kabineta predsednika vlade; iz prisluhov naj bi bilo razvidno, da sta se omenjena še pred zaključkom razpisa za gradnjo letališkega kontrolnega stolpa srečala in dogovarjala o razpisu (poševni tisk dodan):

To informacijo nam je v minulih dneh potrdilo več virov, posredno tudi Borut Petek, ki je včeraj za [ime časnika] povedal, da sta /.../.

Iz dostopnih posnetkov telefonskih pogovorov je namreč razvidno, da /.../.

Njun pogovor naj bi namreč prestregli tudi kriminalisti, ki so po naših podatkih že nekaj dni prej, torej 22. januarja, od tožilstva dobili nalog za nadziranje elektronskih komunikacij Tovšakovce.

V tem prispevku novinar ne razkriva domnevno spornega dogovarjanja o gradnji kontrolnega stolpa, do česar bi se dokopal z lastno preiskavo, ampak javnost zgolj obvešča o tem, da so domnevno dogovarjanje v prisluhih ujeli kriminalisti. Plod novinarske akcije torej ni bilo razkritje nepravilnosti, kar bi lahko šteli za preiskovalno novinarstvo, ampak zgolj razkritje ugotovitev kriminalistov o nepravilnostih. Da novinar kljub temu prispevek označuje za preiskovalno novinarstvo, je razvidno iz objav, ki so sledile.

Na uradnih virih (četudi včasih nerazvidno upovedenih) pa niso temeljili le prispevki o razkritjih s strani uradnih institucij, ampak tudi tisti, ki so vsaj deloma izšli iz novinarske pobude (četudi kot posledica namiga kakega uslužbenca); v teh prispevkih so novinarji pred javnostjo razkrili informacije, do katerih so prišli sami in z uporabo preiskovalnonovinarskih metod, in sicer še pred začetkom morebitne kriminalistične preiskave. Vendar je bilo poročanje tudi v takih primerih običajno že dan po razkritju preusmerjeno od pričakovanih podrobnejših pojasnil, morebiti podprtih z novimi

informacijami, k vzpostavljanju normalizacije stanja, in sicer z obsežnim navajanjem informacij in mnenj uradnih virov. Poglejmo tipičen primer (poševni tisk dodan):

Ljubljana – Kot smo poročali včeraj, so nam nekateri vladni uslužbenci zaupali, da se žena ministra Rupla Meta Rupel brez ministrove navzočnosti pogosto vozi s službenim avtomobilom ministrstva /.../.

Na ministrstvu so potrdili, da je toyota prius, s katero se je peljala Ruplova žena, v lasti ministrstva in da jo je vozil službeni voznik /.../.

Izjava, ki smo jo dobili iz kabineta predsednika vlade, je do ravnanja Ruplove soproge prizanesljiva, čeprav naj bi po naših informacijah premier vendarle nameraval opozoriti ministra na nesprejemljivost takšnih poti in pričakuje, da do njih ne bo več prihajalo. /.../ *nam je sporočil tiskovni predstavnik vlade Valentin Hajdinjak*. /.../ Žena ministra za pravosodje Lovra Šturma službenega avtomobila ministrstva ne uporablja, *so nam zagotovili na ministrstvu za pravosodje*. »Moja žena ima lasten avto in se sama pelje po takšnih poteh. Še na morje gremo z lastnim avtomobilom.« *nam je povedal obrambni minister Karl Erjavec*. *Tudi v kabinetu predsednika vlade Janeza Janše so zagotovili*, da se Urška Bačovnik z vladnim službenim avtom ne vozi.

Bennett (1996: 39–41) normalizacijo stanja označuje za »informacijsko pristranskost«; uradni glasovi bralca pomirjajo, češ da domnevni prekršek ni splošna praksa, pa tudi v konkretnem primeru – če se bo izkazal za prekršek – bo pravici zadoščeno, kar pomeni, da »sistem deluje« in mu je mogoče zaupati. Tako so uradni viri informacij postavljali medijski predmetnik – včasih že z razkritjem samih dogodkov, drugič z usmerjanjem nadaljnjega poročanja, katerega ključni viri so bili, četudi včasih nerazvidno navedeni. Novinarji so ob prostoru, ki so ga namenjali uradnim virom, zgolj ponavljali že znano in morda dodajali drobce novih informacij, vendar takih, katerih pomembnost za zgodbo je bila majhna ali celo nikakršna. V vseh analiziranih prispevkih je bilo močno poudarjeno »iskanje komentarjev pomembnih udeležencev ali prominentnih političnih voditeljev« (Van Dijk 1988: 54), kot so predstavniki Generalne policijske uprave, Komisije za preprečevanje korupcije, predsedniki, ministri, župani, različni predstavniki za odnose z javnostmi ipd. Kot piše McNair (1998: 68), je veljavnost novinarskih trditev prikazana s sklicevanji na avtoritativne druge. Uradni viri so običajno pojmovani kot tisti, ki »bolje vedo«. Viri na uradnih položajih so domnevno bolj zaupanja vredni; so bolj prepričljivi, ker so njihova dejstva in mnenja uradna (Gans 1979/1999: 246–247).

Novinar, ki uporablja to strategijo, bralcu sporoča, da lahko njegovemu prispevku zaupa, saj je bila spoštovana norma preverjanja informacij pri (številnih) zaupanja vrednih virih. Ta strategija pa ima še dodaten cilj: ko zgodba postane kontroverzna – kar je pri poročanju o škandalih pogosto –, se novinar lahko (o)brani, da je njegova zgodba temeljila na uradnih virih.

6.3 Strategija opiranja na anonimne (skrivne) vire

Ob uradnih virih na visokih položajih, ki so v prispevkih razvidni oziroma imenovani, je analiza opozorila tudi na številna sklicevanja na anonimne vire. Analiza besed je pokazala, da v nekaterih primerih dejansko gre za uradni vir, ki se skriva za oznako anonimnosti. V naslednjem tipičnem primeru je »vladni predstavnik« neimenovani uradni vir:

Ljubljana – Ob težavah ministrstva za zunanje zadeve zaradi (pre)majhnega voznega parka, ženo zunanjega ministra Rupla prevaža sofer z avtom zunanjega ministrstva celo po zasebnih poteh, na primer po nakupih, nam je nedolgo tega zaupal vladni predstavnik.

Ob tem pa ni pozabil izpostaviti visokih etičnih meril, ki si jih je ob nastopu mandata postavila Janševa vlada in s katerimi to ravnanje ministra in njegove žene ni ravno v sozvočju. Odločili smo se, da te navedbe preverimo ...

Analiza je tudi pokazala, da v večini analiziranih prispevkov ni bilo niti najmanjšega namiga, katere vrste vir (uradni, neuradni) stoji za oznako anonimnosti, kar ponazarjamo z naslednjim tipičnim primerom:

V tem času smo izvedeli še nekaj podrobnosti, kako je potekal notranji boj v policiji pred zaustavitvijo preiskave v zadevi Marjetica Rupel. Po naših podatkih je bil tožilec /.../ na začetku preiskave /.../ izredno zavzet, da se zadeva razišče. /.../ Ugotovitve nadzora nad policijo /.../ so lahko tudi usodne za kariero šefa kriminalistov /.../, [vendar] bo krivdo v policiji težko »subjektivizirati«, pravijo dobro obveščeni /.../.

Fraze kot »po naših podatkih«, »smo izvedeli neuradno« in »pravijo dobro obveščeni« konotirajo pomen, da je novinar aktivno preiskal škandal, tj. da je aktivno iskal informacije in vzdrževal stike s pomembnimi viri, vendar razlogi za uporabo skrivnih virov niso predstavljeni.

Uporaba neimenovanih virov je upravičena, ko ima vir legitimen razlog, da prosi za zaupnost; vendar bi novinarji morali premisliti virove motive in verodostojnost, preden ugodijo njegovi zahtevi po anonimnosti (Smith 1999: 127–130). *Kodeks novinarjev Slovenije* (Društvo novinarjev Slovenije 2002) v 4. členu določa, da mora novinar – kadar je le mogoče – navesti vir: »Javnost ima pravico poznati vir, da bi lahko ocenila njen pomen in verodostojnost. Če sicer ni mogoče pridobiti informacije, se novinar lahko dogovori o anonimnosti vira.« Ko novinar navaja informacije neidentificiranega vira, je občinstvo prikrajšano za možnost, da samo presodi verodostojnost informacije (Seib in Fitzpatrick 1997: 104–105). Zato v nekaterih tujih časnikih od novinarjev zahtevajo obrazložitve, zakaj so svojim virom priznali anonimnost, kar bralcem omogoča premislek o verodostojnosti teh virov (Smith 1999: 131). Na podlagi analize makropropozicij ugotavljamo, da novinarji niso predstavili razlogov za uporabo zaupnih virov. Tako cilj te strategije ni objava informacij, ki so ključnega pomena, vendar jih ni bilo možno dobiti drugače; nasprotno, ta strategija služi ustvarjanju podobe preiskovalnega novinarstva, četudi legitimni razlogi za uporabo skrivnih virov niso razvidni. Namesto da bi bila sredstvo, ki ga novinarji smejo uporabljati zgolj v izjemnih okoliščinah – ko javni interes ne more biti dovolj uresničen le z uporabo razvidnih virov –, uporaba skrivnih virov postane »cilj po sebi«, ki naj služi kot dokaz, da se je zgodila novinarska preiskava. Nadalje, obstoj »preiskave« v taki ali drugačni obliki, z relevantnimi rezultati ali brez njih, v povezavi s škandalom ali ne, nakazuje, da smemo govoriti o preiskovalnem novinarstvu.

6.4 Strategija sklicevanja na splošno védenje in zdrav razum

Na podlagi analize besed ugotavljamo, da so se novinarji pri utemeljevanju opravljene preiskave sklicevali na *splošno védenje*, tj. tisto, kar na splošno velja za resnično, vendar je to najnižja raven dokazovanja v argumentaciji (gl. Tolson 1996: 29–32). V novinarstvu velja pravilo, da naj bi novinarji vedno pripisali vire, če nečesa niso vi-

deli na lastne oči, razen če gre za splošno védenje (Mencher 2000: 49). Vendar lahko sklicevanje na splošno védenje opravlja dodatno vlogo: pri pomanjkanju višjih ravni dokazovanja lahko služi kot zadosten dokaz resničnosti, še posebej, če je združeno s sklicevanjem na *zdrav razum*, tj. argumentacijskim sredstvom, ki je pogosto uporabljeno v tabloidnem novinarstvu. Sklicevanje na domnevno združujočo silo zdravega razuma vzpostavlja stik med avtorjem in bralcem (gl. Mautner 2008: 43). To strategijo lahko razkrijemo v naslednjem tipičnem primeru:

Šofer je kar precej časa čakal, preden je dvajset minut čez enajsto uro iz hiše prišla ministrova soproga Meta Rupel. Šofer ji je vljudno odprl vrata in Ruplova žena je sedla v okolju prijazno vozilo. Minili sta slabi dve uri, ko sta se vrnila s kupom vrečk in drugih nakupljenih stvari. Začelo se je iztovarjanje avtomobila: ministrova žena je odnesla sirkovo metlo in smetišnico, prašek ariel in zavitek papirnatih brisač, šofer pa zaboj mleka in več vreč, na katerih je bil napis ljubljanske blagovnice Maximarket. .../

V preteklosti se je že nekajkrat izkazalo, da ravnanje ministra Rupla ni ravno zgled varčnosti. Tako je na primer v Bruslju prenočeval v hotelu za skoraj tisoč evrov ali kar trikrat dražje, kot je stala nočitev premiera Janeza Janše, so mu pa bile v luksuzni sobi, v kateri je prenočeval, med drugim na voljo pernice iz gosjega perja in posteljina iz stoodstotnega egipčanskega bombaža.

Analiza makropropozicij v zgornjem tipičnem primeru kaže, da je novinar navajal podrobne podatke brez interpretacije. Namreč, ko je ministrova žena uporabila službeni avto in šoferja z ministrstva za nakupe, je obstajala možnost, da so bili kupljeni predmeti namenjeni uradnim diplomatskim priložnostim, npr. sprejemom. Vendar podroben seznam kupljenih proizvodov služi kot dokaz, da je šlo za neupravičeno uporabo, kajti navedeni proizvodi niso take vrste, da bi jih lahko uporabljali ob uradnih diplomatskih priložnostih. V tem primeru novinar kombinira strategijo faktizma z implicitnim sklicevanjem na splošno védenje in zdrav razum, ki nam narekuje, da taki proizvodi niso namenjeni uradni, ampak zasebni rabi.

Cilj te strategije je zakriti vrzeli v novinarjevi argumentaciji. Na primer, čeprav bi morda lahko dejali, da je novinar ponudil dovoljšen dokaz kršitve, ki jo je storila ministrova žena (in minister), se je odločil za vključitev dodatnih prvin v argumentaciji, in sicer za opisovanje dogodka v Bruslju. Dogodek, ko je ministrova žena uporabila službeni avto in šoferja za zasebne zadeve, in dogodek, ki naj bi služil kot dokaz ministrove lastne zapravljivosti, se medsebojno podpirata kot argumenta, znova implicitno sklicujoč se na zdrav razum: *Minister je že znan kot zapravljalec davkoplačevalskega denarja, potemtakem kaj drugega od njegove žene niti ne moremo pričakovati!* In obratno: *Ministrovo ženo so ujeli, kako zapravlja davkoplačevalski denar, kar je zgolj nadaljnji dokaz tega, kako minister zlorablja svoj uradni položaj!*

7 Novinarske interpretacije polpreiskovalnega novinarstva

Novinarji, ki uporabljajo opisane strategije, so ponudili tri vrste odgovorov na vprašanje, kako razumejo in upravičujejo polpreiskovalno novinarstvo. Ti odgovori ponazarjajo njihove poglede na (pol)preiskovalno novinarstvo kot tudi na splošne razmere v (slovenskem) novinarstvu in medijih.

Trije intervjuvanci so jasno izrazili nezadovoljstvo nad svojim delom; priznali so, da se že leta ne ukvarjajo več s »pravim« preiskovalnim novinarstvom. Vendar pa zaradi zahtev svojih urednikov uporabljajo strategije, s katerimi poskušajo prikazati, da so njihove prakse preiskovalnonovinarske: »Pred leti smo delali pravo preiskovalno novinarstvo, zdaj pa počnemo le to, kar delajo navadni novinarji. To je nedopustno /.../, ampak če hočem plačo, moram ustvarjati vtis preiskovanja, saj urednik to zahteva.« (Novinar A.) Intervjuvanci so preiskovalno novinarstvo opredelili kot razkrivanje informacij, ki jih vplivne elite želijo prikriti: »Pri pravem preiskovalnem novinarstvu gre za razkrivanje informacij, ki jih tisti, ki imajo moč, poskušajo na vsak način skriti.« (Novinar B.) Krivdo za izvajanje (zgolj) polpreiskovalnega novinarstva pripisujejo urednikom, ki dajejo prednost dobičku: »Uredniki so krivi za to, saj so se prodali lastnikom, zato nas vidijo le kot strošek /.../; preiskovalno novinarstvo vzame veliko časa, zato je zanje izguba denarja.« (Novinar C.) Trije novinarji so dejali, da krivijo tudi sebe, saj bi se morali upreti zahtevam urednikov. Vendar se ne, ker vedo, da bi bili pri tem neuspešni: »Del krivde vzamem nase, ker delam tisto, kar od mene zahtevajo, namesto da bi se uprl. Ampak že zdaj vem, da ne bi ničesar dosegel, razen tega, da bi izgubil delo, kajti moji kolegi me ne bi podprli.« (Novinar A.)

Več kot polovica intervjuvancev se je s polpreiskovalnim novinarstvom sprijaznila; upravičujejo ga s splošnimi spremembami novinarskih praks: »Počnem samo to, kar je v dani situaciji mogoče. Danes pač imamo drugačno novinarstvo.« (Novinar D.) Tako so krivdo pripisali imaginarnemu »sodobnemu novinarstvu« ali »drugačnemu novinarstvu«. Sodobno novinarstvo so opisali kot prakso, ki v ospredje postavlja kratkost, nezapletenost, preprostost, hitrost ter prilagoditev okusu in navadam bralcev: »To počnem zaradi sodobnih trendov v novinarstvu, ki ne marajo kompleksnosti, ampak raje spodbujajo preprostost, ker je za to potrebno manj časa, obenem pa je bolj brano s strani občinstva.« (Novinar E.) Ti intervjuvanci so preiskovalno novinarstvo opredelili tako, da so izpostavili določene elemente preiskovanja; omenili so uporabo obstoječih podatkov in vzdrževanje stikov s pomembnimi viri, zlasti uradnimi: »Zakaj me to sprašujete? Seveda preiskujem; kako pa mislite, da dobim vroče informacije? Ja od svojih virov. Ali ni to bistvo preiskovalnega novinarstva?« (Novinar F.) Na vprašanje, zakaj navajajo anonimne vire, ne da bi predstavili razloge za anonimnost ali motive virov, so odgovorili, da zaradi nezanimanja bralcev: »Zakaj bi moral to pisati? Bralcev to pač ne zanima.« (Novinar F.)

Eden od intervjuvanih novinarjev je celo trdil, da njegovo delo, ki temelji na reprodukciji uradne agende, izboljšuje preiskovalno novinarstvo, saj imajo njegovi prispevki večji družbeni učinek: »Preiskovalno novinarstvo doslej ni dosegalo kakršnihkoli sprememb, bilo je le zelo drago. Po drugi strani pa je to, kar jaz počnem, zelo brano in povzroča spremembe! Ko uporabim informacije uradnih virov, da naredim kratko in preprosto zgodbo, ljudje o njej govorijo in zahtevajo odstop. In za to porabim le malo denarja.« (Novinar J.)

8 Razprava in zaključek

Tekstovna analiza in poglobljeni intervjuji z novinarji so razkrili štiri strategije ustvarjanja podobe, da je bila v novinarskem sporočanju izvedena novinarska preiskava. Najpogosteje – v vseh analiziranih prispevkih – je bila uporabljena strategija obsežnega navajanja uradnih virov. Razkrivanje škandala pogosto ni izviralo iz novinarske preiskave, ampak so ga novinarji začeli preiskovati takrat, ko so ga pred oči javnosti že postavili uradni viri; tako so ti viri postavljali medijski predmetnik, medtem ko so novinarji zgolj poročali o tistem, kar je že bilo razkrito, in si razkritje kasneje prisvojili kot rezultat preiskovalnega novinarstva. Proces »postavljanja tem« (*agenda building*), njihovega uokvirjanja in usmerjanja v nadaljnjem poročanju je temeljil na uradnih virih informacij. Analiza je opozorila na pomanjkljivosti pri delu novinarjev ne glede na to, kdo so bili viri razkritja škandala in kakšne metode je novinar uporabil. Feldstein (2007: 500–501) trdi, da je ključna prвина preiskovalnega novinarstva *izvirnost*. Za razliko ob »običajnih« novinarjev, ki svoje delo opravljajo v razmerah vsakodnevnih rokov oddaje prispevkov, od preiskovalnih novinarjev pričakujemo, da bodo aktivnejši, da bodo preiskovali pod površjem, brskali za izvirnimi informacijami, in ne zgolj delovali kot megafoni predmetnikov, ki jih postavljajo drugi. Zanašanje na uradne institucije in vire ter navajanje javno dostopnih dokumentov in poročil drugih medijev ne tvorita novinarske preiskave. Kot poudarja Randall (2000: 10), preiskovalno novinarstvo »ni povzetek sestavljanja spoznanj in podatkov drugih«.

V analiziranih besedilih je bila podoba preiskovalnega novinarstva ustvarjena tudi s sklicevanjem na skrivne vire, nujnost njihove uporabe pa ni bila razložena in tudi ne vsaj implicitno razvidna iz vsebine besedil. Vendar pa obstajajo dvomi o verodostojnosti, motivih in celo obstoju teh virov, deloma tudi zato, ker smo v besedilih naleteli na nedoslednosti pri ponavljanju tega, kar so domnevno povedali. Polpreiskovalno novinarstvo je podobno temu, kar Feldstein (2007: 503–505) opisuje kot model razkrinkavanja na podlagi informatorjev, ki »govorijo iz trebuha«. Za ta model je značilno, da predmetnik postavljajo viri, ki novinarja oskrbujejo z informacijami. Njihovi motivi so lahko zelo različni: maščevanje, politična ideologija, osebne ali profesionalne ambicije idr. Na primer, vire na srednjih ravneh javnega sektorja lahko motivira ogorčenje zaradi nepravilnosti v njihovih organizacijah, zato informacije sporočijo novinarjem; nekateri pa informacije sporočajo, da bi uveljavili svoje zasebne interese (Flynn 2006: 264).

Novinarji so uporabili tudi strategijo faktizma, tj. navajanja prekomernih in skrajno podrobnih podatkov, ki zaradi pomanjkanja interpretacij in informacij iz ozadja bralcu ne nudijo smiselnega pomena. Bistvo preiskovalnega novinarstva je predstavitev razkritih informacij v specifičnem družbenem kontekstu in okvirih družbenih odnosov v družbi. Če take predstavitve ni, bralci informacij ne razumejo (gl. Johnson-Cartee 2005) ter ne dobijo jasnega sporočila o družbenem pomenu in učinkih razkritih informacij.

Uporaba strategije sklicevanja na splošno védenje in zdrav razum opozarja na neaktivnost, nesposobnost ali celo lenobo novinarjev pri zbiranju dokazov, istočasno pa opravlja močno ideološko funkcijo, saj naturalizira določeno interpretacijo dogodka ali situacije kot prevladujočo in edino veljavno (gl. Hartley 1996).

V izbranih medijih nismo našli »čistega« preiskovalnega novinarstva. Kot smo dejali že uvodoma, lahko glavne razloge za tako stanje pripišemo tržni usmerjenosti medijskih lastnikov, menedžerjev in tudi urednikov, ki na eni strani poskušajo zmanjševati stroške novinarske produkcije, na drugi pa ohranjati podobo preiskovalnega novinarstva, ker je to ključnega pomena za kakovostno novinarstvo. Poglobljeni intervjuji so razkrili dodaten razlog: novinarji sprejemajo razmere v svojem poklicu kot samoumeven kontekst, na katerega nimajo vpliva, zato ga niti ne poskušajo spremeniti. Enega od razlogov pa ugotavljamo tudi na podlagi novinarskih pogledov na preiskovalno novinarstvo: večina ga je opisovala zgolj v smislu ohranjanja mreže pomembnih uradnih virov in zbiranja lahko dostopnih podatkov. Novinarji so svoje sodelovanje v polpreiskovalni novinarski praksi poskušali upravičiti na različne načine. Zelo konformistično so sprejeli izgovor o »sodobnem novinarstvu«, v katerem je novinarstvo pač podrejeno ekonomiji, kar pomeni, da je preiskovalno novinarstvo predrago. Pri upravičevanju svojega ravnanja so se zatekli tudi k imaginarnim okusom in željam svojih občinstev. Nekateri pa so del krivde prevzeli nase, vendar so pri tem izpostavili prepričanje, da spremembe niso možne, saj se ne morejo upreti ukazom urednikov, ki – pod pritiski uprave po zmanjšanju stroškov – zahtevajo uresničevanje polpreiskovalnega novinarstva.

Polpreiskovalnega novinarstva ne smemo enačiti s kvazipreiskovalnim novinarstvom ali celo senzacionalizmom, saj za razliko od njiju vsaj deloma upošteva javni interes in spoštuje profesionalne norme novinarskega sporočanja. Čeprav tej, po rezultatih sodeč že precej ustaljeni praksi ne moremo priznati statusa »pravega« preiskovalnega novinarstva, ga po drugi strani tudi ne moremo šteti med »običajno«, tj. nepreiskovalno novinarstvo, predvsem pa ga ne moremo opustiti kot novinarstvo nizke kakovosti in povsem dvomljive profesionalnosti. Ta praksa v mnogih značilnostih ustreza zahtevam preiskovalnega novinarstva, kot je prevladujoče razumljeno v novinarskih študijah: izbira in izpostavlja ustrezne teme, ki jih deloma preiskuje, in pri tem uporablja za preiskovalno novinarstvo značilne metode. Vendar to počne pomanjkljivo, pomanjkljivosti pa zakriva s strategijami, ki ustvarjajo vtis, da je bilo pogojem za uvrstitev v ta zahteven način novinarskega sporočanja (v celoti) zadoščeno.

Vendar naša razprava ne sme ostati zgolj na ravni opisa (ne)izpolnjevanja postavk preiskovalnega novinarstva in (ne)spoštovanja profesionalnih novinarskih načel. Pomemben je premislek o družbenih učinkih te prakse, ki so problematični. Novinarji ne razkrivajo pomanjkljivosti in nepravilnosti v družbenih sistemih regulacije, ampak dejansko stabilizirajo odnose moči v družbi. In ker to počnejo prikrito, z uporabo strategij, ki ustvarjajo vtis kakovostnega preiskovalnega novinarstva, bralca napeljujejo, naj odvrže obrambne mehanizme kritične razdalje do upovedanega, k vzpostavljanju katerih bi ga morebiti spodbujal očitneje problematičen novinarski diskurz, in naj brez dvomov zaupa temu, kar mu sporoča »kakovostni tisk« kot najvišji in najbolj zaupanja vreden nadzornik uporabe in zlorabe družbene oblasti. Torej je ta praksa za bralce škodljiva, saj pod krinko preiskovalnega novinarstva sprejemajo predmetnike in okvire uradnih virov.

Literatura

- Amon, Smilja (2004): Obdobja razvoja slovenskega novinarstva. V M. Poler Kovačič in M. Kalin Golob (ur.): Poti slovenskega novinarstva: 53–68. Ljubljana: FDV.
- Anderson, David, in Benjaminson, Peter (1976): Investigative Reporting. Bloomington, London: Indiana University Press.
- Aucoin, James L. (2005): The Evolution of American Investigative Journalism. Columbia: University of Missouri Press.
- Barnett, Steven (2004): Media Ownership Policies. *Pacific Journalism Review*, 10 (2): 8–19.
- Beecher, Eric (2009): Democracy and the Near-Death of Public Trust Journalism. 8. april. Dostopno prek: <http://Www.Crikey.Com.Au/2009/04/08/Democracy-And-The-Near-Death-Of-Public-Trust-Journalism/> (26. 2. 2010).
- Bennett, W. Lance (1996): News. White Plains: Longman Publishers.
- Berkowitz, Dan (2007): Professional Views, Community News. *Journalism*, 8 (5): 551–558.
- Boardman, David (2008): Making Firm a Newspaper's Focus on Investigative Reporting. *Nieman Reports*, jesen: 5–6.
- Burgess, Robert G. (1982): The Unstructured Interview as a Conversation. V R. G. Burgess (ur.): *Field Research*: 107–110. London: Routledge.
- Chalaby, Jean K. (2004): Scandal and the Rise of Investigative Reporting in France. *American Behavioral Scientist*, 47 (9): 1194–1207.
- Colarič, Helena (2003): Preiskovalno novinarstvo v Sloveniji. Ljubljana: FDV.
- Cordell, Marni (2009): What is Happening to Investigative Journalism? *Pacific Journalism Review*, 15 (2): 118–131.
- Day, Louis A. (2000): Ethics in Media Communications. Belmont: Wadsworth Publishing Company.
- De Burgh, Hugo (2000): Introduction. V H. De Burgh (ur.): *Investigative Journalism*: 3–25. London: Routledge.
- De Burgh, Hugo (2003): Kings without Crowns? *Media, Culture & Society*, 25 (6): 801–820.
- Društvo novinarjev Slovenije (2002): Kodeks novinarjev Slovenije. Dostopno prek: www.novinar.com (26. 2. 2010).
- Erjavec, Karmen, in Poler Kovačič, Melita (2009): A Discursive Approach to Genre. *European Journal of Communication*, 24 (2): 147–164.
- Fairclough, Norman (1995): *Critical Discourse Analysis*. London, New York: Longman.
- Fairclough, Norman (2003): *Analysing Discourse*. London, New York: Routledge.
- Feldstein, Mark (2007): Dummies and Ventriloquists. *Journalism*, 8 (5): 499–509.
- Flynn, Kathryn (2006): Covert Disclosures. *Journalism Studies*, 7 (2): 256–273.
- Fowler, Roger (1991): *Language in the News*. London, New York: Routledge.
- Franklin, Bob, in dr. (2005): *Key Concepts in Journalism Studies*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.

- Gans, Herbert J. (1979/1999): *Deciding what's News*. V H. Tumber (ur.): *News*: 235–248. Oxford: Oxford University Press.
- Gitlin, Todd (1980): *The Whole World Is Watching*. Berkeley: University of California Press.
- Hall, Stuart, in dr. (1999): *Policing the Crisis*. V H. Tumber (ur.): *News*: 249–256. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Hansen, Anders, in dr. (1998): *Mass Communication Research Methods*. London: Macmillan Press.
- Hartley, John (1996): *Popular Reality*. London: Arnold.
- Johnson-Cartee, Karen S. (2005): *News Narratives and News Framing*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Just, Marion, in dr. (2002): *Investigative Journalism despite the Odds*. *Columbia Journalism Review*, 41 (4): 102–103.
- Kalin Golob, Monika, in Poler Kovačič, Melita (2005): *Med novinarskim stilom in etiko*. *Družboslovne razprave*, 21 (49/50): 289–393.
- Kieran, Matthew (2000): *The Regulatory and Ethical Framework for Investigative Journalism*. V: H. De Burgh (ur.): *Investigative Journalism*: 156–176. London: Routledge.
- Košir, Manca (1993): *Slovenski dnevnik v luči Kodeksa novinarjev RS*. *Teorija in praksa*, 30 (11–12): 1233–1241.
- Lull, James, in Hinerman, Stephen (1997): *The Search for Scandal*. V J. Lull in S. Hinerman (ur.): *Media Scandals*: 1–33. Cambridge: Polity Press.
- Marron, Maria (1995): *How Irish Journalists View Investigative Reporting*. *Newspaper Research Journal*, 16 (4): 87–102.
- Mautner, Gerlinde (2008): *Analyzing Newspapers, Magazines and Other Print Media*. V R. Wodak in M. Krzyzanowski (ur.): *Qualitative Discourse Analysis in the Social Sciences*: 30–53. New York: Palgrave Macmillan.
- McManus, John H. (1994): *Market-Driven Journalism*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- McNair, Brian (1998): *The Sociology of Journalism*. London: Arnold.
- Mednarodna federacija novinarjev IFJ (1954/1986): *Deklaracija o temeljnih novinarske etike*. Dostopno prek: http://Sindikar.Novinar.Com/?M=3&Id_Clanek=51 (21. 2. 2010).
- Mencher, Melvin (2000): *News Reporting and Writing*. Boston: McGraw Hill.
- Merljak Zdovc, Sonja, in Poler Kovačič, Melita (2007): *Investigative Journalism during Socialism and Democracy*. *Journalism*, 8 (5): 522–529.
- Mudhai, Okoth Fred (2007): *Light at the End of the Tunnel?* *Journalism*, 8 (5): 536–544.
- Nip, Joyce Y. M. (2006): *Exploring the Second Phase of Public Journalism*. *Journalism Studies*, 7 (2): 212–236.
- Nord, Lars W. (2007): *Investigative Journalism in Sweden*. *Journalism*, 8 (5): 517–521.
- Picard, Robert G. (2001): *Effects of Recessions on Advertising Expenditures*. *The Journal of Media Economics*, 14 (1): 1–14.
- Poler Kovačič, Melita (1996): *Ethics and Professionalisation of Slovenian Journalism*. *Javnost/The Public*, 3 (4): 107–121.
- Poler Kovačič, Melita (2003): *Preiskovalno novinarstvo, ustvarjanje škandalov in novinarska etika*. *Teorija in praksa*, 40 (2): 207–228.
- Poler Kovačič, Melita (2009): *Semi-Investigative Journalism in Slovenia*. *Medijska istraživanja/Media Research*, 15 (1): 95–119.

- Poler Kovačič, Melita, in Erjavec, Karmen (2008): *Mobi Journalism in Slovenia*. *Journalism Studies*, 9 (6): 874–890.
- Proess, David L., in dr. (1987): *The Impact of Investigative Reporting on Public Opinion and Policymaking*. *Public Opinion Quarterly*, 51 (2): 166–185.
- Randall, David (2000): *The Universal Journalist*. London: Pluto.
- Raphael, Chad, in dr. (2004): *Who Is the Real Target?* *Journalism Studies*, 5 (2): 165–178.
- Richardson, John E. (2007): *Analysing Newspapers*. New York: Palgrave Macmillan.
- Rolland, Asle (2006): *Commercial News Criteria and Investigative Journalism*. *Journalism Studies*, 7 (6): 940–963.
- Seib, Philip, in Fitzpatrick, Kathy (1997): *Journalism Ethics*. Forth Worth: Harcourt Brace College Publishers.
- Setinšek, Irena, in Božič Marolt, Janja (2009): *Kaj se dogaja z oglaševanjem v začetku leta 2009*. *Mediana*, 22. april. Dostopno prek: <http://www.dmslo.si/media/fokusl.ibo2.pdf> (26. 2. 2010).
- Shoemaker, Pamela, in Reese, Stephen D. (1996): *Mediating the Message*. White Plains: Longman.
- Sigal, Leon V. (1973): *Journalists and Officials*. Lexington: D. C. Heath And Company.
- Smith, Ron F. (1999): *Groping for Ethics in Journalism*. Ames: Iowa State University Press.
- Šuen, Matjaž (1994): *Preiskovalno novinarstvo*. Ljubljana: FDV.
- Tolson, Andrew (1996): *Mediations*. London: Arnold.
- Tong, Jingrong (2007): *Guerrilla Tactics of Investigative Journalists in China*. *Journalism*, 8 (5): 530–535.
- Tong, Jingrong, in Sparks, Colin (2009): *Investigative Journalism in China Today*. *Journalism Studies*, 10 (3): 337–352.
- Tuchman, Gaye (1978): *Making News*. New York: Free Press.
- Valicon (2010): *Nacionalna raziskava branosti 2010*. Dostopno prek: <http://www.nrb.info/podatki/index.html> (26. 2. 2010).
- Van Dijk, Teun A. (1980): *Macrostructures*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum.
- Van Dijk, Teun A. (1988): *News as Discourse*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum.
- Van Dijk, Teun A. (2000): *New(s) Racism*. V S. Cottle (ur.): *Ethnic Minorities and the Media*: 33–59. Buckingham: Open University Press.
- Weaver, David, in Elliot, Swanzy Nimley (1985): *Who Sets the Agenda for the Media?* *Journalism Quarterly*, 62 (1): 87–94.
- Wodak, Ruth (2003): *Populist Discourses*. *Document Design*, 4 (2): 132–148.
- Zhao, Yuezhi (2000): *Watchdogs on Party Leashes?* *Journalism Studies*, 1 (2): 577–597.

Naslov avtoric:

izr. prof. dr. Melita Poler Kovačič

tel: + 386 1 5805252

e-mail: melita.poler-kovacic@fdv.uni-lj.si

izr. prof. dr. Karmen Erjavec

tel: + 386 1 5805264

e-mail: karmen.erjavec@fdv.uni-lj.si

Živa Humer, Metka Kuhar

Domače in skrbstveno delo ter odnosi med spoloma: stare zgodbe v novih preoblekah?

POVZETEK: Članek problematizira domače in skrbstveno delo v zasebni sferi kot področje neenakosti med spoloma tako v Sloveniji kot Evropski uniji. Avtorici izhajata iz izraze neenakosti med spoloma pri delitvi domačega in skrbstvenega dela v Sloveniji, ki obstaja kljub večdesetletni zgodovini participacije žensk v javni sferi. Osredotočata se na percepciranje odgovornosti za domače in skrbstveno delo, doživljanje napetosti in konfliktov, ki nastajajo med partnerjema zaradi delitve dela, ter na strategije, ki jih pari uporabljajo za izogibanje napetosti in konfliktom oz. njihovo reševanje.

KLJUČNE BESEDE: domače in skrbstveno delo, spol, družina, konflikti

1 Uvod

Spremembe glede položaja spolov so v zahodnih družbah v zadnjih nekaj desetletjih intenzivne in raznolike; odvijajo se tako v zasebnosti vsakdanjega življenja posameznic in posameznikov kot tudi v javni sferi, predvsem na področju politik, izobraževanja in zaposlovanja. Med največje spremembe v evropskem merilu, povezane s spolnimi vlogami, lahko v zadnjih nekaj desetletjih gotovo uvrstimo trend postopnega naraščanja zaposlovanja žensk. Toda v Sloveniji ta trend ni novost, saj imamo več kot 60-letno zgodovino zaposlovanja žensk za polni delovni čas (Jogan 2004). V državah Evropske unije je bilo tako leta 2005 v povprečju zaposlenih 70,8 % moških in 56,0 % žensk, medtem ko je bilo v Sloveniji zaposlenih 70,4 % moških in 61,3 % žensk (Eurostat 2008).

Strukturne spremembe na področju plačanega dela gredo za oba spola v smeri intenzifikacije dela in delovnih pogojev, zlasti fleksibilnih in manj trajnih oblik zaposlitve. T. i. podzaposlenost mladih (delo s prekinitvami (občasno delo), delo s krajšim delovnim časom, začasno delo, delo za nizko plačo po lokalnih standardih) postaja globalen pojav, kar gre pripisati predvsem splošnim pogojem (vse bolj globaliziranega) trga dela (Roberts 2009: 196). Iz težnje po zagotovitvi čim boljših začetnih pogojev za vstop na trg dela ali zaradi prelaganja težavnega iskanja zaposlitve je izobraženost mladih, predvsem žensk, vse višja. Še več: ženske kot socialna skupina v Evropi celo presegajo izobraženost moških. V Sloveniji je bil odstotek žensk med študirajočimi

rahlo višji od polovice že pred tranzicijo. Leta 2005 je bil v Sloveniji odstotek študirajočih žensk od odstotka študirajočih moških višji za približno 18 %, medtem ko je bil leta 2006 v vsej Evropski uniji odstotek žensk v povprečju višji za 23 % (leta 1998 pa je razlika v EU znašala »samo« 12 %) (Comission of the European Communities 2009).

Na področju zasebnosti prihaja od 1950. let naprej do intenziviranja in širitve trendov, kot so: individualizacija življenjskih izbir (Beck in Beck-Gernsheim 2002), pluralizacija družinskih oblik in družinskega življenja, »novo očetovstvo«, protektivno in odgovorno starševstvo (Ule in Kuhar 2003; Švab 2006; Zaviršek 2009). Skratka, prihaja do trendov, ki načeloma dajejo večji poudarek osebni avtonomiji in izbiri. Toda izbira je vedno del določenega družbenega konteksta, v katerem so posameznice in posamezniki v vsakdanjem življenju vključeni v moralne in odnosne zavezanosti. Konkretno to pomeni, da so v vsakdanjih situacijah »spolno obeležene moralne racionalnosti« tiste, ki vplivajo na »prave odločitve v danih situacijah«, npr. pri usklajevanju poklicnih in družinskih obveznosti ter skrbi za otroke (Duncan 2003: 11–12).

Na področju politik, če se omejuje le na družinsko politiko in politiko enakosti spolov, je v koraku z naštetimi spremembami zaznati večji poudarek na vlogi moških v družinskem življenju, kar se kaže zgolj oz. bolj ali manj z različnimi shemami starševskega in očetovskega dopusta. Njihov namen je doseganje večje vključenosti moških v družinsko življenje, zlasti v skrb za otroka, vendar večjih sprememb v distribuciji domačega in skrbstvenega dela med spoloma zaradi uvedbe očetovskega dopusta ni pričakovati. Delitev domačega in skrbstvenega dela ostaja po očetovskem dopustu ustaljeno asimetrična in se asimetrično nadaljuje tudi, ko se ženske po končanem porodniškem dopustu ter dopustu za nego in varstvo otroka vrnejo nazaj na trg dela (Rener in dr. 2005; 2008). Očetovski dopust je prekratek, da bi imel večji vpliv na delitev domačega in skrbstvenega dela.

Na tradicionalno delitev vlog v slovenskih družinah različne raziskave opozarjajo že od sedemdesetih let 20. stoletja. Na primer M. Ule je leta 1977 z raziskavo na reprezentativnem vzorcu za Slovenijo ugotovila, da je razporeditev vlog v družinski skupnosti precej tradicionalna: ženske so bile v veliki meri nosilke gospodinjskih opravil (razen manjših popravil v hiši); v vzgojo otrok so se sicer vključevali tudi moški, vendar predvsem pri prijetnejših opravilih, kot so sprehodi in igranje; odločanje o vsakdanjih in tudi pomembnejših rečeh je bilo razporejeno med oba oz. vse družinske člane in članice (Ule 1977). Tako tradicionalno razdelitev opravil so potrdile tudi kasnejše raziskave v Sloveniji (npr. Ule in dr. 2003; Rener in dr. 2006; Sedmak in Medarič 2007), nedavno pa tudi Eurostatova raziskava (Eurostat 2008), ki je pokazala še, da Slovenke (in Litvanke) primerjalno z drugimi Evropejkami delajo največ ur dnevno in imajo najmanj prostega časa (Eurostat 2008). Eurostatova raziskava je opozorila, da v 75–80 % primerov ženske same opravijo večino gospodinjskega dela in skrbijo za otroke. Zanimivo je, da se tradicionalna delitev domačega dela med partnerjema ohranja tudi pri brezposelnosti moških in zaposlenosti žensk (Jamieson 1998; Robertson 1996: 89).

Neenaka obremenitev (polno zaposlenih) žensk v primerjavi z moškimi ne vpliva zgolj na večjo ali manjšo kakovost njihovega življenja, temveč tudi na nižanje rodnosti

(Černič - Istenič 1997; 1998). Raziskave namreč kažejo, da delitev dela med partnerjema neposredno vpliva na odločitev za drugega otroka (Olah 2003). Pri nas sta Černigoj Sadar in Kanjuo Mrčela (2007) opozorili, da na odločitev za prvega in nadaljnega otroka pomembno vpliva zadovoljstvo z usklajevanjem plačanega dela in družinskega življenja. Ule in Kuhar (2008) pa sta poudarili pomen enakopravnosti med partnerjema in celo dojemanje enakopravnosti med spoloma *per se* kot dejavnika, ki spodbuja oz. zavira že odločitev za prvega otroka. Njuna kvalitativna raziskava je pokazala, da večina mladih žensk ne želi in ne namerava posnemati materinskega modela dvojno zaposlenih žensk, poleg tega pa večinoma pričakujejo, da si s partnerjem razdelita vsa gospodinjska opravila (prim. Beck in Beck-Gernsheim 2002). Kljub temu da podatki po drugi strani opozarjajo na vzpostavitev ali povečanje asimetrije po rojstvu prvega otroka (Ule in dr. 2003), je videti, da mlade ženske ne sprejemajo več slovenske tradicije dvojno obremenjenih žensk.

Namen pričujočega članka je ugotoviti, kako partnerji in partnerke v Sloveniji zaznavajo odgovornost za domače in skrbstveno delo, pravičnost porazdelitve tega dela ter (morebitne) napetosti in konflikte zaradi neenake delitve. Članek prinaša tudi pregled strategij, ki jih pari uporabljajo za reševanje napetosti in konfliktov oz. izogibanje le-tem. Ugotovitve temeljijo na izsledkih dveh raziskav: raziskave Slovensko javno mnenje 2003/2 (Mednarodna raziskava o družini in narodni identiteti; v nadaljevanju SJM 2003/2) – zadnje dostopne kvantitativne študije, ki je razmeroma obsežno pokrila tematiko delitve dela med spoloma,¹ in kvalitativne študije 60 intervjujev s ključnimi akterji in akterkami domačega in skrbstvenega dela v zasebnosti.² V kvalitativni raziskavi je sodelovalo 36 staršev s predšolskimi otroki, med njimi 20 žensk in 16 moških večinoma srednjega sloja in s povprečno starostjo 31,2 leta, 12 starih staršev, ki dnevno

1. SJM 2003/2 je poleg vprašanja o delitvi posameznih opravil vključila vprašanja o percepciji pravičnosti obstoječe delitve in pogostosti konfliktov v zvezi z delitvijo opravil. Za namen članka sva analizirali podatke podvozorca respondentov, starih med 18 in 55 let, z vsaj enim otrokom, ki živijo v partnerski zvezi. Najin podvzorec obsega 401 enoto. Sicer so podatki raziskav Slovenskega javnega mnenja reprezentativni glede pomembnih socialno-demografskih spremenljivk, kot so spol, starost, regionalna zastopanost, izobrazba itd.
2. Doktorska disertacija: Ž. Humer z naslovom *Etika skrbi, spol in družina: procesi relokacije skrbi med zasebno in javno sfero* (2009). Intervjuji so bili izvedeni med januarjem in junijem 2008. Imena intervjuvanih ter imena krajev in družinskih članic in članov, ki jih intervjuvane osebe navajajo, so zaradi zagotavljanja anonimnosti intervjuvanih spremenjena. Povprečna starost intervjuvanih staršev je bila 31,2 leta. 34 staršev je bilo v času intervjuja zaposlenih, dve osebi pa sta bili brezposelni, obe ženski. Po izobrazbi prevladujejo starši s končano visoko šolo, fakulteto ali akademijo, ki jih je 15, sledi osem intervjuvanih s končano 4-letno srednjo šolo in pet intervjuvanih s končano 2- ali 3-letno strokovno šolo. Tako višjo 2- ali 3-letno šolo kot magistririj ali doktorat znanosti imajo po tri intervjuvane osebe. Ena oseba je zaključila osnovno šolo, ena pa ima nedokončano osnovno šolo. Slabi dve tretjini intervjuvanih staršev (21 oseb), natančneje 58,3 %, zasluži med 600 in 1200 evrov na mesec, medtem ko 11,1 % (4 intervjuvane osebe) intervjuvanih zasluži manj kot 600 evrov mesečno (izmed teh so tri intervjuvane osebe, katerih prihodki so nižji od 400 evrov). Povprečno število družinskih članov in članic, ki živijo v skupnem gospodinjstvu, je 3,45, pri čemer največje gospodinjstvo šteje šest oseb (partnerja, starši enega od partnerjev

ali občasno varujejo vnuke, ter 11 varuš in 1 varuh otrok, ki opravljajo plačano otroško varstvo. V članku je poudarek na intervjujih s starši predšolskih otrok.

Koncept domače in skrbstveno delo uporablja skladno z razlikovanjem med koncepti gospodinjsko, družinsko in domače delo (Renner 2000: 285).³ Domače delo je širši pojem, obsega širši vidik zasebnosti in neplačanega dela v zasebnosti kot pojmovanji gospodinjskega in družinskega dela (prav tam). Predstavlja številčni nabor pogosto medsebojno povezanih aktivnosti, ki omogočajo in zagotavljajo »vsakodnevno funkcioniranje družine« (Hrženjak in Humer 2009: 181). Domače in skrbstveno delo vključuje gospodinjska opravila, ki »zagotavljajo materialno preživetje in obnavljanje delovne sile« (Renner 2000: 285), vzdrževalna in tehnična dela, finančna in upravna dela (npr. plačevanje računov), potrošniško delo (kot je nakupovanje), skrb, nego in vzgojo otrok, emotivno in odnosno delo, sorodniško delo, negovalno delo ipd. (Delphy in Leonard 1992; Finch in Mason 1993; Švab 2001).

V nadaljevanju se najprej podrobno ukvarjava s tematizacijo porabe časa za domača in skrbstvena opravila glede na spol, kjer poleg količine časa izpostavlja predvsem odgovornost za to, da je posamezno delo opravljeno. V tem delu se osredotočava tudi na zaznavo pravičnosti obstoječe delitve dela. Nadaljujeva s predstavitvijo pogostosti konfliktov in z obravnavo konfliktnih situacij, ki nastajajo zaradi neenake delitve domačega in skrbstvenega dela med partnerjema. Navajava še različne načine reševanja teh konfliktov oz. izogibanja konfliktom. Zaključiva z razpravo o dejavnikih, ki so prispevali k dejstvu, da v Sloveniji kljub večdesetletni zgodovini zaposlenosti žensk za polni delovni čas ni prišlo tudi do večje delitve dela med spoloma v zasebni sferi.

2 Poraba časa in odgovornost za domače in skrbstveno delo po spolu

Kot že omenjeno, so razlike med spoloma pri delitvi domačega dela tako v količini opravljenega dela kot v vsebini del. Ker že obstaja veliko študij o tem, kdo dela kaj v gospodinjstvu in koliko časa za to porabi ter kako poteka delitev domačega dela med partnerjema, najprej zgolj na kratko predstavlja rezultate slovenskega vzorca raziskave SJM 2003/2, izračunanega za starostno skupino 18–55 let, ki so bili v času izvedbe ankete v partnerski zvezi in so imeli vsaj enega svojega otroka.

Tudi ti rezultati kažejo, da so opravila, ki so bila tradicionalno zelo vezana predvsem na ženske, še vedno pretežno v njihovi domeni. Ženske v bistveno večji meri kot moški

in dva otroka). Dve tretjini intervjuvanih živi v klasični dvostarševski družini, pri čemer bi jih lahko vsaj osem izmed njih uvrstili tudi v razpršeno reorganizirano družino. Slednji živijo na različnih lokacijah, vendar so izjemno povezani med seboj, zlasti v nudenju pomoči pri varstvu otrok, finančni ter drugi materialni pomoči in podpori.

3. Domače in skrbstveno delo lahko potekata sočasno in se med seboj pogosto prepletata, pri čemer pa cilj poimenovanja ni v iskanju razlik in podobnosti med domačim in skrbstvenim delom, temveč v tem, da se čim bolj celostno zajame vsebina del, ki potekajo doma in predstavljajo reproduktivno delo. Skladno s to opredelitvijo v članku uporabljava tudi pojem gospodinjsko delo, zlasti pri analizi in interpretaciji podatkov iz SJM 2003/2.

opravljajo naslednja opravila: pranje perila (v več kot 90 % so vedno ali običajno ženske tiste, ki opravijo to opravilo), pospravljanje in čiščenje po hiši (v več kot 60 % to vedno ali običajno počnejo ženske, pri približno tretjini parov to počneta oba enako) ali stanovanju, pripravljanje hrane in kuhanje (pri dveh tretjinah parov to vedno ali običajno počnejo ženske, v približno četrtini to počneta oba enako) – pri teh opravilih so izjemno redko izključno moški tisti, ki največkrat opravijo posamezno opravilo (in tudi če ga opravljajo, ni nujno, da so zanj *odgovorni*⁴). Moški pogosteje kot ženske opravljajo manjša popravila v hiši (v približno treh četrtinah primerov). Skrb za bolne družinske člane in nakupovanje hrane je pri približno polovici parov delo, ki si ga partnerja delita, pri preostali polovici parov pa obe opravili večinoma opravljajo ženske.

Zanimivo je, da se ocene žensk, v kolikšni meri same opravljajo posamezna dela, v kolikšni meri pa jih opravlja partner, razlikujejo od ocen moških. Če vzamemo za merilo ocene moških, je videti, da ženske rahlo precenjujejo svoj vložek; če pa za merilo vzamemo ocene žensk, se zdi, da moški navajajo deleže, ki so nekoliko višji od dejanskih.

Pri tem vprašanju se kažejo statistično značilne razlike glede izobrazbene ravni ($p < 0,01$). Višje izobraženi so za večino opravil bistveno pogosteje navajali, da oba partnerja v enaki meri opravljata posamezna opravila. Zanimiva je ugotovitev, da večino družinskih opravil opravljata partnerja sama, brez zunanje pomoči. Za nobeno opravilo ni več kot 5 % anketiranih izjavilo, da bi ga opravljal nekdo drug, pri čemer so najemnice plačane gospodinjske pomoči bolj ali manj izobražene ženske višjega in srednjega sloja, kot ugotavljata tudi Hrženjak (2007) in Šadl (2006).⁵

O neenaki delitvi opravil med spoloma priča tudi v isti raziskavi naveden podatek o številu ur, porabljenih za gospodinjsko delo na teden. Pri seštevanju števila ur anketirani niso upoštevali časa, ki ga posvečajo skrbi za otroke. Pri oceni porabljenih ur je prav tako prišlo do rahlih razhajanj v odgovorih moških in žensk. Moški med 18 in 55 leti, ki imajo vsaj enega otroka, po svoji oceni za gospodinjstvo v povprečju porabijo 8 ur na teden, ženske pa po njihovi oceni dobrih 21. Po oceni žensk moški za gospodinjsko delo v povprečju porabijo 7 ur tedensko, ženske pa 21. Poraba časa za gospodinjstvo je povezana s stopnjo izobrazbe anketirank ($p < 0,01$), ne pa tudi anketirancev. Višje izobražene ženske za gospodinjstvo v povprečju porabijo precej manj ur od nižje izobraženih ($p < 0,01$).

Če so podatki o razlikah v količini in vsebini opravljenega domačega dela pomemben vir pri obravnavi poteka relokacije skrbstvenega dela med spoloma, pa statistični

4. Anketa SJM 2003/2 ne prinaša podatka o odgovornosti za posamezno opravilo.

5. Tako nizek zadnji odstotek namiguje, da je plačana gospodinjska pomoč nekaj, kar se skriva, ker poteka na črno. Tudi pri reprezentativni telefonski anketi v raziskavi, ki je leta 2009 potekala v okviru temeljnega projekta Neformalno reproduktivno delo – trendi v Sloveniji in EU, se je pokazalo, da je le približno 5 % slovenskih gospodinjstev uporabljalo to storitev, od tega 81 % za gospodinjska dela in čiščenje, 10 % za varstvo otrok in 23 % za oskrbo ostarelih (Hrženjak 2010: 162–163). Neformalne ocene pogostosti uporabe te pomoči so precej višje. Ker sta po zakonu za delo na črno kaznovani obe strani, se zdi, da anketirani raje ne povedo po resnici.

podatki ne vključujejo odgovornosti do domačega dela. Čas, ki ga nekdo porabi za določeno domače opravilo, sam po sebi ne pomeni nujno odgovornosti za opravljeno delo. Količina časa, ki ga moški porabijo za domača opravila, je lahko zgolj rezultat prošnje ali zahteve partnerk, da opravijo določeno opravilo (van Dongen in dr. 1995). Zato je nujno proučevati odnos in odgovornost za tako delo, ne pa zgolj neposrednega vključevanja moških v domača in skrbstvena opravila. Skratka, moški največkrat sodelujejo kot pomočniki, pri čemer ne percepirajo odgovornosti za domače in skrbstveno delo. Na ta način se ohranjata vloga in odgovornost ženske kot skrbnice doma (Duncan 2003; Renner in dr. 2008); gospodinjenje ostaja ekskluzivno ženska domena in integralni del materinstva.

Ko grem v službo, naročim možu, prosim na nek način, da obesi perilo, če je perilo oprano. Za skuhat ga ne prosim, skuha si že sam, ampak tako, da rečem »deej, fajn bi bilo, če boš imel čas, če boš posesal«, v tem smislu, malo se je pa že navadil ... Malo se je že navadil, ker sem bila včasih huda, ko sem prišla domov, da je bil raztur, in mu povedala, da ko on pride iz službe, ni džumbus, ni raztur, da je urejeno, in da prosim, da je fer in da je urejeno tudi takrat, ko jaz pridem (Nataša, 31 let).

Intervjuvanke so izražale tudi stalno protislovje med zavedanjem prevelikega lastnega angažmaja in nadzorom nad potekom dogodkov ter nujnostjo oz. željo, da bi več dela in odgovornosti prepustile partnerjem, s tem da bi se odrekle nadzoru nad domačim in skrbstvenim delom. Prevladujoča delitev dela se pogosto upravičuje z žensko večšostjo in hitrostjo opravljanja domačih del. Številne intervjuvanke so navajale, da je hitreje, če delo opravijo same, brez koordinacije in usklajevanja s partnerjem.

To, da bi mi ne bilo treba toliko razmišljati, da bi tudi on kaj organiziral, utrujena sem od te organizacije. Malo se zavedam, da sem veliko sama kriva, ker mu mogoče ne dam možnosti, da sam izpelje do konca. Že prej izgubim živce, ker nimam časa preko dneva, tedna in meseca, da se ustavim pri stvareh in dam možnost, ker ne more biti kar naenkrat super. Tako mi zmanjkuje časa. Vem, da sem sama kriva, če se kdaj spričkava. Vzame mi manj energije in časa, če sama naredim, kot pa da razlagam in čakam (Andreja, 31).

Potreba po večji vključenosti moških je bilo redko izražena, in še ta, kot ponazarja spodnji citat, odraža predvsem večji količinski angažma. Razmišljanje Roka (31) o tem, da bi se bolj aktivno vključil v opravljanje domačih del, temelji na prevpraševanju refleksije lastne želje oz. želje po zadovoljevanju partnerkinih pričakovanj glede enake delitve domačega dela. Njegov angažma v neplačanem domačem in skrbstvenem delu ni vezan na plačano delo, kot pojasnjuje, vendar deluje v funkciji opravičila za to, da se ne vključuje v bolj aktivno opravljanje domačih del.

Ja, spremenil bi mogoče to, da bi jaz še kakšno stvar več naredil. Samo zato, ker sem se pač že razvadil, je potem težko rit premaknit na boljše. Ali pa jaz nočem. Zmeraj se zgovarjam na to, da sem utrujen od dela, pa potem pride kakšen teden, ko jaz nisem čisto nič utrujen, pa lahko vse normalno naredim (Rok, 31).

3 (Ne)konfliktnost asimetrične delitve domačega in skrbstvenega dela

Domače delo je potencialni vir napetosti in konfliktov med partnerjema, saj ženske niso več pripravljene sprejeti neenake delitve domačega in skrbstvenega dela kot samoumevne (Beck in Beck-Gernsheim 2002). Pričakovanja mladih žensk o enakosti in pravičnosti med moškimi in ženskami so večja v primerjavi s prejšnjimi generacijami, saj je plačano delo postalo del življenjskih projektov žensk, obenem pa so ponotranjile vrednote neodvisnosti in avtonomije (prav tam). »Zavlačevana revolucija« (Hochschild 1997), ki označuje časovno nesovpadanje množičnega vstopanja žensk na trg dela z vstopom moških v družinsko življenje (ki še vedno poteka), vključuje tudi večja pričakovanja žensk glede enakosti v zasebni sferi. Hochschild (1997) je pokazala, da lahko pomanjkanje moškega deleža v domačem delu celo destabilizira zakonsko zvezo oz. partnerski odnos. Razočaranje žensk zaradi nedelitve dela s partnerji in željo po njihovi večji aktivni vključitvi povzroča konflikte, pri čemer Jamieson (1998: 148) jedro nezadovoljstva prepoznava v pomanjkanju čustvene bližine. Zlasti z zaposlenostjo žensk se pričakovanja o enakosti v sferi doma, predvsem pri domačih in skrbstvenih opravilih, povečajo.

Področje domačega dela je lahko vir konfliktov tudi zaradi različnih percepcij žensk in moških o tem, kaj kdo dela in kako dela – na primer zaradi različnih higienskih standardov, različnih načinov opravljanja določenega opravila in, ne nazadnje, zaradi izrazito neenakega deleža opravljenega domačega in skrbstvenega dela med partnerjema. Omenjene neenakosti lahko razumemo v kontekstu nezadovoljstva v odnosih. Namreč, neenaka delitev domačega in skrbstvenega dela predstavlja za mlajše ženske pomemben del zadovoljstva z odnosom. Diskreditacija enake delitve domačega dela je – predvsem ob pomanjkanju čustvene bližine – več kot le konflikt o tem, kaj kdo dela in koliko dela, temveč gre za vprašanje identitete, kot pravita Beck in Beck-Gernsheim (2002).

In kako je s konfliktnostjo zaradi neenakih domačih obremenitev v Sloveniji? Kljub izraženemu nezadovoljstvu žensk s pravičnostjo delitve dela in soglašanjem z mnenjem, da bi se moški morali bolj angažirati v gospodinjstvu in pri skrbi za otroke, rezultati na izbranem podvzorcju kažejo, da do nesoglasij o delitvi dela v gospodinjstvu ne prihaja ravno pogosto. Na vprašanje v SJM 2003/2, kako pogosti so ti konflikti, približno dve tretjini vprašanih odgovarja, da nikoli ali občasno, medtem ko jih dobra četrtnina priznava, da do konfliktov prihaja. Po izjavah žensk do takih nesoglasij prihaja nekajkrat tedensko pri dobrih 7 % anketiranih, nekajkrat mesečno pri dobri desetini, nekajkrat letno pri dobri šestini, manj pogosto od naštetega pri dobri tretjini. Pri dobri četrtnini parov po ženskih izjavah do takih nesoglasij sploh ne prihaja. Po ocenah moških so konflikti o delitvi dela statistično značilno (nekoliko) redkejši kot po navedbah žensk. Izobrazba se ni izkazala kot dejavnik razlikovanja podvzorca ($p > 0,01$).

Na minimaliziranje področja in konfliktnosti kažejo tudi podatki o zaznavi pravičnosti obstoječe delitve dela iz raziskave SJM 2003/2, izračunani na vzorcu partnerjev v partnerski zvezi, starih od 18 do 55 let, ki imata vsaj enega otroka. Dobra četrtnina anketiranih žensk iz podvzorca meni, da opravi veliko večji delež gospodinjskega dela,

kot se jim zdi primerno, slaba četrtnina pa malo večji delež, kot se jim zdi primerno. Ta podatek seveda ne govori o tem, da je količina dela, ki ga te ženske opravljajo, tudi dejansko pravična. Štiri desetine se jih strinja s trditvijo, da opravljajo tolikšen delež, kot se jim zdi primerno. Glede na podatke o neenakomerni obremenjenosti spolov gre prej za ponotranjenje neenakopravnosti in nerefektirano pristajanje na vlogo gospodinje, neredko na račun lastne poklicne in prostčasne afirmacije. Zelo zgovoren je rezultat, da se polovica moških iz analiziranega podvzorca strinja, da opravijo nekaj manjši ali veliko manjši delež gospodinjkega dela, kot se jim zdi primerno. Ob štirih desetinah moških, ki ocenjujejo, da opravljajo pravičen delež gospodinjkega dela, pa skupaj osem odstotkov moških meni, da opravijo malo ali veliko večji delež gospodinjkega dela, kot se jim zdi primerno. Rezultati SJM 2003/2 na izbranem podvzorcu še kažejo, da se dve tretjini žensk in polovica moških strinja, da bi moški morali opravljati več gospodinskih del, kot jih opravljajo sedaj. Kar 70 % moških in tri četrtine žensk meni, da bi moški morali več časa posvetiti skrbi za otroke.

Kvalitativna študija (Humer 2009) je dala globlji vpogled v dojemanje in pojavnost konfliktov. Pokazala je, da se konflikti, napetosti in nesoglasja med partnerjema zaradi domačega dela pojavljajo neredko, čeprav je večina intervjuvanih na začetku intervjuja zatrjevala, da konfliktov ni. Namreč, ko je bilo vprašanje preoblikovano in je besedo konflikt nadomestila besedna zveza *manjše nesoglasje*, so intervjuvane ženske in moški izpostavili »prepirčke« in »pregovarjanja« med partnerjema. To na eni strani kaže na dojemanje pojma konflikt kot nečesa velikega, resnega in ogrožujočega v primerjavi s percepcijo pojmov pregovarjanje, prepir; po drugi strani pa vrednotenje domačega dela kot področja vsakdanjega življenja, ki je dojeto kot samoumevno, in tudi zaradi statusa »nevidnosti« pravzaprav ni področje konfliktov. Le manjšina intervjuvanih je izpostavila, da se konflikti med partnerjema pojavljajo – ali zaradi delitve domačega dela ali načina opravljanja domačega dela ali pričakovanj o delitvi med partnerjema.

Tako tisti, ki minimalizirajo konflikte, kot tisti, ki so jih omenili, uporabljajo različne strategije, s pomočjo katerih skušajo po eni strani preprečiti, da bi se iz »komaj omembe« vrednih trenj razvili veliki konflikti, po drugi strani pa z njimi blažijo in rešujejo konflikte zaradi neenake delitve domačega dela med ženskami in moškimi. Konflikti in napetosti med partnerjema zaradi domačega dela najpogosteje nastanejo zaradi (Humer 2009):

- neenake delitve domačega dela

Ja, glede teh majhnih konfliktov, tu imava midva kar dosti te debate, ker se skozi malo prerekava, ne. Ampak to samo zaradi tega, ker pač ne moreš glih tisti trenutek, ko nekomu zapaše, tisto narest. /.../ konkretni primer, normalno, recimo, ona meni zmeraj pravi zvečer, »pejt mi pomagat peril obest«. Jaz pač gledam televizijo takrat in glih pač tisti trenut'k ne morm glih »ruknt«. Ampak, u redu, sčasoma sem se zdaj tudi to navadil, da pač vstanem, pomagam za tiste tri minute /.../ (Rok, 31).

- neizpolnjenih pričakovanj partnerke ali partnerja glede domačih opravil, pri čemer se pokaže razlika med spoloma. Skoraj izključno ženske so tiste, ki pričakujejo večji angažma partnerjev ter nadzirajo in spremljajo njihov delež, intervjuvani moški pa

večinoma izpostavljajo zadovoljstvo z obstoječo delitvijo in zavedanje o nadzoru njihovih partnerk.

Ja, kaj pa vem, je on posejal, pa sem hodila okoli, pa tam ni dobro, pa je vrgel sesalec in je rekel »prav, če si tako sitna, pa daj sama«. In od takrat redko, da je še sesalec prijel, ker sem jaz presitna za to (Lana, 30).

- načina opravljanja določenega dela – glede na to, kaj kdo dela, zlasti kako opravlja in opravi določeno delo. Ženske so v vlogi primarnih skrbnic in menedžerk doma, moški v vlogi pomočnikov.

./../jaz v trgovino hodim zelo malo, razen da je treba samo sadje kupit, ker se težko zmotiš, ker imamo tam trgovino, ki je specializirana za to, to grem, več pa je velika verjetnost, da narobe prinesem. Ali pa za otroke kupit, kakšne obleke, meni to ni tako pomembno, kakšna je, ali ji paše, kupim po naročilu, mi da koordinate, ampak tudi tukaj sem že, nisem tako strikten. Tisto, kar jaz rečem ali pa je moja naloga, pa da jo ona naredi, pa da ni tako, kot jaz želim, mi je vseeno, čim pa da je obratno, pa je dostikrat to, da moram iti v trgovino zamenjat. Včasih grem s fotoaparatom, pa ji pošljem po mms, če je v redu (smeh, op. Ž. H.) (Borut, 40).

Poleg tega so pogoste različne percepcije o tem, kdaj naj bi bilo določeno delo opravljeno, kar je spet povezano s pričakovanji, ki jih ima eden od partnerjev, ponavadi partnerka, o delu, ki ga opravlja drugi partner, in z vlogo moških kot pomočnikov. Pogosto so partnerke tiste, ki nastopajo kot ovira pri vključevanju moških, in sicer v smislu nadzora nad domačimi opravili in načina opravljanja posameznih del, kar je odraz dolge tradicije domačega dela kot ženskega. Standardi čistoče in reda (pospravljenosti, urejenosti), kot se zdi, so pri moških in ženskah različni, kar vključuje tudi tolerančni prag, kdaj je treba pospraviti, počistiti itn.

4 Strategije reševanja konfliktnih situacij

Konflikti in napetosti zaradi (ne)delitve domačega dela med spoloma se pojavljajo pogosteje, kot se zdi na prvi pogled. Kako pari rešujejo nastale konfliktno situacije? Beck in Beck-Gernsheim (2002: 109–113) navajata naslednje strategije upravljanja s konflikti med partnerjema glede domačega dela, zaposlitve in spolnih vlog:

- objektivne preventivne strategije → izbira partnerja s podobnimi pogledi na delitev domačega dela, zaposlitev, spolne vloge itn.;
- intersubjektivne preventivne strategije → partnerja skušata izločiti morebitne zastavke konfliktov s pogovori in pogajanjem, npr. predporočne pogodbe;
- subjektivne preventivne strategije → zmanjševanje konfliktov s potlačitvijo nezadovoljstva, ignoriranjem konflikta;
- objektivne akutne strategije → zmanjšanje plačanega dela in zmanjšanje domačega dela. Zelo malo verjetno je, da bi moški zmanjšali količino ur in dela v službi zaradi domačega dela, razen v primeru skrbstvenega dela, povezanega z otroki, ko so na primer očetje na očetovskem dopustu (kar je kratkotrajna odsotnost s plačanega dela). Zmanjšanje domačega dela se lahko udejanja v zmanjševanju higienskih standardov doma in v preložitvi domačega dela na tretjo osebo (plačana gospodinjska oz. domača pomoč);

- intersubjektivne akutne strategije → pogajanja in pogovarjanja, ko konflikti že nastopijo;
- subjektivne akutne strategije → zanihanje obstoječe situacije, ko na primer tako partner kot partnerka zagovarjata idejo, da si domače delo enakomerno delita, čeprav realnost kaže, da je delitev vse prej kot enaka (npr. ženska opravi dve tretjini vsega domačega dela, moški eno tretjino).

V intervjujih, ki jih tukaj predstavljamo (Humer 2009), se pojavljajo naslednje strategije, ki bi jih po klasifikaciji Beck in Beck-Gernsheim (2002: 109–113) opredelili kot subjektivne preventivne strategije (potlačitev nezadovoljstva), intersubjektivne akutne strategije (pogajanja, dogovarjanja) in subjektivne akutne strategije (zanihanje obstoječe situacije v smislu »tako, kot je, je dobro«):

1. *»naj dela tisti, ki bolje naredi«* – nekonfliktnost in navidezni konsenz

Nekonfliktnost nastopa predvsem kot pragmatično (čeprav dojeto kot nepravilno) prepuščanje ustaljenim vzorcem vsakdanjega življenja ali, z drugimi besedami, »naj dela tisti, ki naredi bolje« (veščost opravljanja), kar ohranja in reproducira obstoječo neenako delitev domačega dela in vzdrževanje prevzemanja odgovornosti za domačo sfero na ženske. Ženske v intervjujih pogosto uporabijo strategijo navideznega konsenza s tem, da ne komentirajo ali ocenjujejo partnerja, s čimer ne zmanjšujejo partnerjeve vključenosti v domačo sfero, ki je že tako nizka.

.../ meni osebno, kar koli že naredi, nič ne rečem, tudi če je slabo narejeno. Kaj čem reči, recimo, če slabo pomije, kaj čem težiti s tem, potem bo še s tem nehal. To mu nikoli ne, mi ne pade na kraj pameti .../ (Manca, 30).

2. *»jaz ne kompliciram«* – sprejemanje danih situacij neenake delitve dela s ciljem izogibanja konfliktom

Naslednja pogosta strategija, ki jo uporabljajo ženske, je sprijaznitev z obstoječo situacijo. To strategijo uporabljajo tudi intervjuvani moški, in sicer v smislu »jaz ne kompliciram«. Če je pri ženskah pogostejše razmišljanje, da same hitreje in bolje opravijo domače delo, kot če bi za to ali prosile partnerja ali si pri njem to izpogajale, je pri moških prevladujoča strategija nevmešavanja v partnerkino domeno.

Kaj pa vem, enkrat smo se kar k temu vdali, saj ne vem, včasih mi tudi malo pregori, ali bi lahko kakšen drug, načeloma pa ne. Imam en takšen hiter ritem, pa je hitreje, vse sama, .../ saj stanovanje je majhno, si hitro naokoli (Lana, 30).

3. *vključevanje otrok, zlasti hčera*

Če glede partnerjevega angažmaja obstaja status quo in zadovoljstvo že ob minimalni vključitvi, je ena od ženskih strategij tudi vključevanje otrok, zlasti hčera, v domače delo. Slednje le reproducira spolno obeleženost domačega dela; gospodinjska opravila ostajajo v domeni žensk, in vzdržuje ne vključevanje sinov (Chodorow 1978: 91).

.../ pojemo kosilo in on pospravi, to se tu in tam zgodi, ma dobro, mi že kar paše, da to naredi. Pa včasih on posesa, ponavadi jaz, ma kadar tisto, mi je v redu, paše in se ne sporečeva. .../ Jaz sem čisto zadovoljna, samo še čakam, da bodo otroci še malo zrasli, da mi bodo kaj pomagali. Zdaj fant, ne vem, ma dobro tudi on, samo punca bo verjetno bolj meni pomagala, kar se tiče gospodinjstva (Vanja, 36).

4. plačana gospodinjska pomoč

Ena pogostih strategij, ki zagotavlja, da partnersko razmerje in družinska harmonija ostajata »nedotaknjena« kljub kupom neopranega perila, umazaniam tlam in kopalnici ipd., je plačana gospodinjska pomoč. Kot ugotavljajo tudi druge študije (Williams 2005), nekateri, zlasti premožnejši pari, potencialne konflikte zaradi asimetrične delitve domačega dela rešijo s tem, da najamejo plačane gospodinjske delavke.

Imela sva včasih skoz »fajte« okrog pospravljanja, pač ta klasika, meni se je zdelo, da skozi jaz pospravljam, pa mene je motilo, če ni pospravljeno, Sandi itak ni opazil. To se je zdaj nehalo, odkar imava gospodinjsko pomočnico. Na 14 dni imava zdaj čistilko, zdaj, odkar je hčerka. Na 14 dni pride komplet stanovanje pospraviti, sicer je pa, kar se tiče pospravljanja, večino jaz, bi rekla. No, saj na 14 dni itak čistilka pride, 3 ure je tukaj, je zelo brzinska, in takrat pač vse pospravi. Vse presesa, pobriše, kuhinjo, tla, kopalnico pomije, da je komplet stanovanje pospravljeno. /.../ Tako da zdaj tisti teden vmes jaz enkrat pospravim, če utegnem. Če imam čas, potem jaz to naredim kompletno, drugače pa pač stanovanje ni pospravljeno 14 dni (Ula, 30).

Navedene strategije reševanja trenj in konfliktov zaradi domačega dela rešujejo zgolj površinske, trenutne situacije, pri čemer delitev, dinamika, organizacija in odgovornost do domačega dela ostajajo v domeni žensk. Na ta način, se ohranjata in vzdržujeta spolna obeleženost domačega dela ter neenakost spolov. Odgovornost, načrtovanje, organizacija (ne)plačanega domačega in skrbstvenega dela, pogosto pa tudi izvedba ostajajo v domeni žensk. Nezadostno vključevanje moških v domača opravila lahko rezultira tudi v komodifikaciji domačega dela, ki ga opravljajo gospodinjske delavke.

Zelo pogosti strategiji sta subjektivna preventivna strategija potlačitve nezadovoljstva in napetosti zavoljo družinskega in partnerskega miru ter sprijaznjenje žensk z deležem domačega dela njihovih partnerjev v smislu »bolje nekaj kot nič«, in intersubjektivne akutne strategije, ki vključujejo pogajanja med partnerjema. To pa pogosto zajema ekonomijo hvaležnosti (Hochschild 1997), kjer ženske izražajo zadovoljstvo in spoštovanje do partnerja že ob njihovem minimalnem angažmaju pri domačih opravilih in skrbi za otroke. Pogoste subjektivne akutne strategije ali družinski mit o enaki delitvi domačega dela temeljijo na percepciji žensk kot emancipiranih, modernih žensk, ki si s partnerjem enako delijo domače delo, pravi Hochschild (1997). Kljub temu je ideja enakosti spolov postala tudi trendovska, popularna nocija zaželenega družbenega delovanja heteroseksualnih parov, ni skladna z dejanskimi, realnimi situacijami vsakdanjega življenja, kjer spolne vloge ter delitev domačega in skrbstvenega dela še vedno potekajo v asimetričnih okvirih.

5 Razprava

Tako kvantitativni kot kvalitativni podatki kažejo, da na področju delitve domačega in skrbstvenega dela v Sloveniji ni opaznejših znamenj spolne enakosti med partnerjema (ki imata vsaj enega odvisnega otroka). Delitev domačega in skrbstvenega dela ostaja spolno specifična skozi desetletja raziskovanj (prim. Ule 1977), in to kljub socialističnemu poudarku na (javni) enakopravnosti žensk in potranzijski modernizaciji, ki se

v Sloveniji odraža na ravni razmeroma egalitarističnih vrednot (Kuhar 2009). Toda socialistična modernizacija je šla odlično v korak s tradicionalistično, patriarhalno obremenitvijo žensk v zasebni sferi, poleg tega so bile ženske množično zaposlene na slabše vrednotenih in slabše plačanih delovnih mestih. Tudi ugodna politika porodniških dopustov in javno otroško varstvo sta omogočila po eni strani zaposlovanje žensk za polni delovni čas, po drugi strani pa je prišlo do »potuhe« moškim, saj so zunanje institucije poskrbele za del družinskih skrbi za otroke (starševski dopust, dnevno varstvo), kar se je ohranilo tudi po spremembi političnega in gospodarskega sistema. Obrat od socializma v demokracijo v Sloveniji, kot zagovarja Jalušič (1999), ni vključeval transformacije tradicionalnih spolnih vlog, družinskih odnosov in vsakodnevnih spolno obeleženih praks. Kapitalistična modernizacija je že v izhodišču temeljila na spolni segregaciji sfer in *per se* ni spolno enakopravna. Večina svetovnih družb še ni dosegla stopnje družbeno-ekonomskega razvoja, kjer bi zares prišlo do enakosti spolov – niti »samo« na trgu dela (Inglehart in Norris 2003: 5).

Tako ženske pri nas in drugod po svetu opravijo večji delež domačih in skrbstvenih opravil. Dinamika delitve dela ponavadi poteka glede na preference, vsečnost posameznih opravil, čas, ki ga oseba porabi za določeno opravilo, in veččnost opravljanja določenega dela. Čas, veččnost in preference glede posameznih opravil utrujejo podobo gospodinjskega dela kot ženske domene. Vendar pa podatki za Slovenijo z dolgo tradicijo dvojne obremenjenosti žensk kažejo, da se večini žensk to ne zdi pravično. Celo polovica moških priznava, da doma opravijo manj dela, kot se jim zdi pravično. Oba spola se močno strinjata, da bi moški morali več časa posvetiti domačim opravilom in skrbi za otroke. A kljub izraženemu nezadovoljstvu žensk s pravičnostjo delitve dela ter soglašanjem z mnenjem, da bi se moški morali bolj angažirati pri domačih opravilih in skrbi za otroke, na praktični ravni še ni prišlo do izrazitih premikov k večji enakosti.

Kvantitativni podatki kažejo, da pri večini parov ne prihaja pogosto do nesoglasij o delitvi dela v gospodinjstvu. Ženske očitno skušajo opraviti gospodinjsko delo po najboljših močeh, in to kljub precejšnjim težavam pri usklajevanju različnih sfer in mnenju o nepravičnosti delitve dela v družinski skupnosti. Kvalitativni podatki pa vendarle kažejo, da od svojih partnerjev pričakujejo (čeprav le redko eksplicitno zahtevajo) večji angažma pri skrbstvenih in domačih opravilih tako glede količine opravljenega dela kot glede večjega vključevanja v organizacijo ter načrtovanje vsakodnevnih potekov in domačih obveznosti (gospodinjstvo, otroci).

Neizpolnjevanje pričakovanj o enakopravni delitvi dela v sferi doma vodi v trenja in konflikte, ki jih intervjuvane ženske rešujejo na različne načine: s strategijo nekonfliktnosti in navideznega konsenza, s sprejemanjem danih situacij neenake delitve dela, zato da se izognejo konfliktom, z vključevanjem otrok, zlasti hčera, v domače delo, in s plačano gospodinjsko pomočjo na domu. Zlasti slednja pomeni (zgolj) relokacijo skrbstvenega in domačega dela med ženskami. Plačane gospodinjske delavke in varuške prevzemajo določen del angažmaja moških oz. moškega deleža, ki ga opravljajo partnerke.

Tudi podporna neformalna, ženska sorodniška mreža lahko deluje kot ovira za večji angažma moških pri domačih in skrbstvenih opravilih. Različni podatki kažejo,

da so v Sloveniji ta omrežja pomemben vir pomoči. Na primer raziskava razvojnega partnerstva SIPA je pokazala, da stari starši nudijo pomoč pri gospodinskih opravilih v 37,5 % anketiranih gospodinjstev z majhnimi otroki in v 78,5 % pomagajo z varstvom otrok (tako partnerkini kot partnerjevi starši), pri čemer je gospodinjstva približno 16 ur na mesec, varovanja otrok pa približno 27,5 ure, kar pomeni od pol do ene ure pomoči dnevno (Razvojno partnerstvo SIPA – Sistem pomoči na domu). Tudi v tem članku sicer netematizirani rezultati iz doktorske študije Ž. Humer (2009) kažejo, da so zaposleni starši poleg varstva otrok pogosto deležni tudi delne pomoči pri gospodinjstvu (kuhanje, pospravljanje, likanje); za kakšno pomoč gre, je odvisno od tega, kje varstvo poteka, najpogosteje pa se ta pomoč kaže v obliki kuhanega kosila.

Med zunanjimi dejavniki, ki vplivajo na dinamiko delitve dela v sferi doma, izstopa sfera plačanega dela z vse bolj intenzivnimi delovnimi obvezami (fleksibilnost, mobilnost, nezanesljivost zaposlitev itd.). Kombinacija vse bolj zahtevnih delovnih pogojev in prekarnosti v kombinaciji z zakoreninjenimi spolnimi neenakostmi nikakor ni ugodna za enakomernejšo delitev domačega in skrbstvenega dela. Kljub temu da kvantitativni podatki kažejo, da je delitev enakomernejša pri bolj izobraženih parih, intervjuji (Humer 2009) napeljujejo na sklep, da je partnerjeva (in ne partnerkina) zaposlitev tista, ki prvenstveno določa partnerjev angažma doma – glede na delovni čas in obveznosti na delovnem mestu. To lahko delno razložimo s tem, da so moški v povprečju zaposleni v bolj plačanih poklicih, vendar pa ta razlaga ni povsem zadovoljiva. Pri ženskah je sfera plačanega dela prav tako pomembna identifikacijska točka, ženske so vse bolj izobražene (v povprečju celo bolj od moških), vendar se kljub temu bolj angažirajo pri domačem delu, zlasti skrbstvenem. Materinstvo je namreč še vedno družbeno konstruirano kot primarni skrbstveni odnos in je moralno bolj zavezujoč za ženske. Moški nasprotno od žensk domačih opravil najpogosteje ne percepirajo kot del starševske ali očetovske odgovornosti, temveč kot skupek del, ki so vezana na dom, kar potrjujejo tudi druge študije (Fassinger 1993; Brandth in Kvande 1998).

Glede na višjo izobraženost mladih žensk v Sloveniji v primerjavi z moškimi in glede na njihovo željo po poklicni in osebni uveljavitvi ter željo po zanje sprejemljivejši delitvi del (Ule in Kuhar 2008) lahko sklepamo, da se bodo v prihodnosti ženske vse težje sprijaznile z nepravilno dvojno obremenjenostjo. Zato se bodo, če ne bo prišlo do večje vključenosti moških v družinske obveznosti, vse težje odločale za družinsko življenje, posebej za rojevanje. Vendar pa zgolj politike, ki podpirajo oz. promovirajo enakost spolov, niso dovolj. Enakost spolov bi morala postati del celotne politične agende, predvsem pa izobraževanja in že najzgodnejše vzgoje.

Literatura

- Beck, Ulrich, in Beck-Gernsheim, Elisabeth (2002): *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Brandth, Berit, in Kvande, Elin (1998): *Masculinity and childcare: The reconstruction of fathering*. *The Sociological Review*, 46: 293–313.

- Chodorow, Nancy (1978): *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. Berkley, CA: University of California Press.
- Commission of the European Communities (2009): *Youth – Investing and Empowering*. EU youth report. Commission staff working document accompanying document to the Communication from the Commission to the Council, the European parliament, the European economic and social committee and the Committee of the regions. Brussels.
- Černič - Istenič, Majda (1997): Razlogi za nizko rodnost, motivacije za starševstvo in stališča do spremenjenih vlog žensk. *Zdravstveno varstvo*, 36 (1–2): 7–9.
- Černič - Istenič, Majda (1998): Proces oblikovanja družine v Sloveniji. *Družboslovne razprave*, 14 (27/28): 157–170.
- Černigoj Sadar, Nevenka, in Kanjuo Mrčela, Aleksandra (2007): *S partnerstvom do družini prijaznega delovnega okolja*. Ljubljana: Založba FDV.
- Delphy, Christine, in Leonard, Diana. (1992): *Familiar Exploitation: A new analysis of Marriage in Contemporary Western Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Van Dongen, Mirjam, Gerard Frinking in Menno Jacobs (ur.) (1995): *Changing Fatherhood: An Interdisciplinary Perspective*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Duncan, Simon (2003): *Mothers, care and employment: Values and theories*. CAVA (Care, Values and the Future of Welfare) working paper. Dostopno prek: <http://www.leeds.ac.uk/cava/papers/workingpapers.htm> (15. 6. 2009).
- Eurostat (2008): *The life of women and men in Europe. A statistical portrait*. Luxembourg: European Commission. Dostopno prek: <http://ec.europa.eu/eurostat> (10. 2. 2009).
- Fassinger, Pooly A. (1993): *Meanings of Housework for Single Fathers and Mothers: Insights into Gender Inequality*. V C. Hood (ur.): *Men, Work, and Family*: 195–217. Newbury park, London, New Delhi: Sage Publications.
- Finch, Janet, in Mason, Jennifer_ (1993): *Negotiating family responsibilities*. London, New York: Tavistock/Routledge.
- Hochschild, Arlie (1997): *The Second Shift*. New York: Avon Books.
- Hrženjak, Majda (2007): *Nevidno delo*. Ljubljana: Mirovni inštitut, zbirka Politike.
- Hrženjak, Majda, in Humer, Živa (2009): *Družbena delitev skrbstvenega dela – preizkusni kamen socialne pravičnosti in politik enakosti spolov*. V V. Tašner I. Lesar, M. Antić Gaber, V. Hlebec, M. Pušnik (ur.): *Brez spopada kultur, spolov, generacij*: 179–191. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- Hrženjak, Majda (2010): *(Neformalno) skrbstveno delo in družbene neenakosti*. *Teorija in praksa*, 47 (1): 156–171.
- Humer, Živa (2009): *Etika skrbi, spol in družina: procesi relokacije skrbi med zasebno in javno sfero*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Inglehart, Ronald, in Norris, Pippa (2003): *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change around the World*, New York in Cambridge: Cambridge University Press.
- Jalušič, Vlasta (1999): *Women in Post-Socialist Slovenia: Socially Adapted, Politically Marginalized*. V S. P. Ramet (ur.): *Gender politics in the Western Balkans – women and society in Yugoslavia and the Yugoslav successor states*: 109–131. University Park, Pensilvanija: The Pennsylvania State University Press.
- Jamieson, Lynn (1998): *Intimacy: Personal Relationships in Modern Societies*. Oxford, Cambridge: Polity Press.

- Jogan, Maca (2004): Spolna neenakost kot (ne)samoumevna značilnost sodobne slovenske družbe. V B. Malnar in I. Bernik (ur.): *S Slovenkami in Slovenci na štiri oči*: 265–288. Ljubljana: FDV IDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.
- Kuhar, Metka (2009): Stališča o spolnih vlogah, delitvi dela ter usklajevanju družinskega in poklicnega življenja v Sloveniji: Starostne, spolne in izobrazbene razlike. *Socialna pedagogika*, 13 (4): 311–333.
- Olah, Livia S. (2003): Gendering fertility: Second births in Sweden and Hungary. *Population Research and Policy Review*, 22 (2): 171–200.
- Razvojno partnerstvo SIPA – Sistem pomoči na domu* v okviru Pobude skupnosti EQUAL za Republiko Slovenijo 2004–2007. Mirovni inštitut, vodja projekta dr. Majda Hrženjak.
- Renner, Tanja (2000): O delu iz ljubezni. Spremnja študija. V A. Oakley: *Gospodinja*: 279–298. Ljubljana: *cf.
- Renner, Tanja, Švab, Alenka, Žakelj, Tjaša, in Humer, Živa (2005): Perspektive novega očetovstva v Sloveniji: vpliv očetovskega dopusta na aktivno očetovstvo. Končno poročilo. Ljubljana: Urad RS za enake možnosti, Fakulteta za družbene vede.
- Renner, Tanja, Sedmak, Mateja, Švab, Alenka, in Urek, Mojca (2006). *Družine in družinsko življenje v Sloveniji*. Koper: Annales.
- Renner, Tanja, Humer, Živa, Žakelj, Tjaša, Vezovnik, Andreja, in Švab, Alenka (2008): *Novo očetovstvo v Sloveniji*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Roberts, Kenneth (2009): *Youth in transition – Eastern Europe and the West*. Houndmills: Palgrave.
- Robertson, F. Elliot (1996): *Gender, family and society*. London: MacMillan.
- Sedmak, Mateja, in Medarič, Zorana (2007): Vpliv zaposlitve na družinske odločitve in družinsko življenje. V M. Sedmak in Z. Medarič (ur.): *Med javnim in zasebnim. Ženske na trgu dela*: 75–111. Koper: Annales.
- Slovensko javno mnenje 2003/2 – Mednarodna raziskava o družini in narodni identiteti in Stališča o lokalni demokraciji. Ljubljana: Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Fakulteta za družbene vede.
- Šadl, Zdenka (2006): *Plačano gospodinjsko delo v Sloveniji. Družboslovne razprave*, XXII (53): 33–54.
- Švab, Alenka (2001): *Družina – od modernosti k postmodernosti*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Švab, Alenka (2006): *Družinske spremembe*. V T. Renner, M. Sedmak, A. Švab in M. Urek (ur.): *Družine in družinsko življenje v Sloveniji*: 63–89. Koper: Annales.
- Ule, Mirjana (1977): *Družbeno uveljavljanje žensk*. Raziskovalno poročilo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Ule, Mirjana, Renner, Tanja, Žakelj, Tjaša, Hlebec, Valentina, in Kuhar, Metka (2003): *Tipi družin in socialne mreže*. Raziskovalno poročilo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Ule, Mirjana, in Kuhar, Metka (2003): *Mladi, družina, starševstvo*. Spremembe življenjskih potekov v pozni moderni. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Ule, Mirjana, in Kuhar, Metka (2008): *Orientations of young adults in Slovenia toward the family formation*. *Young*, 16 (2): 153–183.
- Williams, Fiona (2005): *Rethinking Families*. London: Calouste Gulbenkian Foundation.

Zaviršek, Darja (ur.) (2009): Socialno starševstvo. Socialno delo: časopis za teorijo in prakso 48 (1–3).

Naslov avtoric:

dr. Živa Humer

raziskovalka na Mirovnem inštitutu, Inštitutu za sodobne družbene in politične študije

Metelkova 6,

1000 Ljubljana

tel: 01 234 77 20

e-mail: ziva.humer@guest.arnes.si

doc. dr. Metka Kuhar

raziskovalka in predavateljica na Fakulteti za družbene vede in Fakulteti za socialno delo

Kardeljeva pl. 5

1000 Ljubljana

e-mail: metka.kuhar@fdv.uni-lj.si

RECENZIJE KNJIG

uredila Andreja Vezovnik

Mirjana Ule

Bogomir Mihevc: Ključ je v naših rokah! Študentska gibanja za univerzo in boljši študij. Ljubljana: Univerza, Knjižnica arhiva in muzeja Univerze, 2008. 455 strani (ISBN 978-961-6410-20-5), 40 evrov

Kaj je bistvo univerzitetnega študija? Kaj tvori univerzo? Kakšna je družbena vloga in naloga univerze? Ta vprašanja se nam praviloma zastavljajo tedaj, ko se lotevamo reform univerze ter skušamo na novo premisliti družbeno vlogo in nalogo univerze. Zanimivo je, da vsaj univerze, ki so sledile evropskim tradicijam visokošolskih študijev, nikoli niso bile nekaj samoumevnega. Tako ljudje znotraj univerz kot zunanji akterji so se vedno znova spraševali o njihovi družbeni vlogi in njihovem početju. Zato so bile in so univerze vedno znova objekt številnih preurejanj, (re)konstituiranj, reform. Univerze živijo. Če se na njih in z njimi nič ne dogaja, kadar je tam »mirno« in vse domnevno gladko teče dalje, je to običajno znak stagnacije, mrtvila in krize univerze ter njenih študijev. Postavlja se seveda vprašanje, kdo pa ustvarja produktivni nemir, ki od znotraj, ne na podlagi »zunanjih« prisil, oživlja in prenavlja univerzo. Nedvomno so to tisti akterji univerze, ki svoje sodelovanje v življenju univerz najraje povezujejo s prevpraševanjem doseženega, domnevno znanega, samega sebe in sveta okrog sebe. Morda se zdi, da so to v prvi vrsti univerzitetni učitelji, torej tisti, ki so v položaju subjektov, o katerih se predpostavlja, da kaj vedo, in ki svojo vednost predajajo drugim.

Vendar zgodovina zgodnjih evropskih, kasneje pa tudi drugih »modernih« univerz priča, da so bili pogosto še mnogo pomembnejši akterji prenavljanja univerz tisti, ki so bili v položaju onih, o katerih se predpostavlja, da ne vedo ali ne vedo dovolj in se nameravajo o čem poučiti, torej študentje. Vsaj tako izhaja iz dobro dokumentirane monografije Bogomirja Mihevca, ki se je že od časov svojega aktivnega sodelovanja v ljubljanskem študentskem gibanju od leta 1968 intenzivno posvečal prav raziskovanju študentov v oblikovanju in preoblikovanju univerz. Knjiga najprej podaja teoretska izhodišča in raziskovalni pristop k preučevanju študentskih konceptov, kritik in akcij v zvezi s študijem ter preoblikovanjem visokega šolstva nasploh. Sledi obsežen, čeprav zgoščen pregled zgodovinskega razvoja visokega šolstva, položaja in akcij študentov v Evropi in ZDA, pri čemer se je avtor najbolj posvetil študentskim dogajanjem v Sloveniji in nekdanji Jugoslaviji. Temu sledijo obsežna sintetična raziskava študentskih kritik in akcij v zvezi s študijem ter zgoščene zaključne ugotovitve.

Avtor monografije je identificiral dve glavni vlogi študentov kot akterjev spreminjanja univerz: študentje kot indikatorji (kriznega) stanja in študentje kot katalizatorji sprememb. Na ti dve glavni vlogi se vežeta še dve, ki sta z njima tesno povezani: vloga študentov kot senzorjev na stiku med ožjim in širšim okoljem, v katerem živijo in študirajo, ter vloga študentov kot senzibilizatorjev univerzitetne in civilne javnosti za pereče univerzitetne in družbene probleme. Vse skupaj je po avtorjevem mnenju v zadnjih dveh stoletjih delovalo tako, da so se študenti vsaj občasno uveljavili kot pomemben del splošne, kritične javnosti. Zaradi svojega položaja v časovnih in socialnih tokovih življenja so se študentje odločali za kritike študija, početja drugih akterjev, visokošolskih institucij in sistema. S svojimi aktivnostmi so soustvarjali za študij in univerze značilno vzdušje nemira, iskanj in prevpraševanj, pogovorov, skupnih razprav, posebne delovne in splošne kulture, destrukcije ustaljenega in konstrukcije novega, vračanja k izvorom in pogleda naprej. Tako so študentje – kljub poskusom drugih »pomembnih« akterjev, da bi študente disciplinirali, specializirali in instrumentalizirali – pomembno prispevali k ohranjanju in modernizaciji možnosti za kritično javno komuniciranje zunaj in znotraj univerz. Avtorju se zlasti ta »komunikacijska« vloga študentov pri splošnopoličnih in družbenih vprašanjih zdi skoraj nesporna. Zdi se, da je ob tej nedvomno pomembni vlogi študentov nekoliko zaostajal njihov vpliv na »notranje« visokošolsko življenje in delo.

Monografija je pomembno in dobro dokumentirano delo, ki na sintetičen in pregleden način podaja zbrano gradivo in dokumente ter jih kritično pretresa v luči nekaj izbranih izhodiščnih hipotez. Bralec bo v njej našel vrsto izjemno zanimivih podatkov, tekstov, sporočil in ugotovitev, ki nas napotujejo h kritičnemu premisleku sodobne visokošolske situacije v Sloveniji in drugod v razvitem svetu. Ta univerzitetna situacija je že nekaj časa v znaku krize industrijske moderne, ki je raztrgala domnevno nevprijetno povezavo izobraževalnega procesa/sistema z drugimi sistemi in aparati moderne družbe. Tako je na eni strani togi tradicionalni sistem šolanja in zlasti visokega izobraževanja vse manj sposoben oblikovanja fleksibilne in zelo mobilne delovne sile. Po drugi strani pa sodobna država ne potrebuje več posebnih, centraliziranih ideoloških aparatov, ki bi »interpelirali« ljudi v domnevno avtonomne subjekte, to je v politično kompetentne državljane. To nalogo danes bolj uspešno kot uniformne in hierarhične izobraževalne institucije opravljajo sodobni mediji in množična kultura. Zdi se celo, da se izgublja klasična vloga univerzitetnega študija in da lahko govorimo celo o pravi paradigmatiki krizi univerze. Paradoksalno, to se dogaja obenem s pravim omasovljenjem visokošolskega izobraževanja. Mladi, zajeti v razne oblike formalnega izobraževanja, se čutijo vedno bolj ujeti v nek sistem produkcije izobrazbenih nazivov, ki pa ima vedno manj zveze z realnim (ekonomskim) življenjem in političnim življenjem državljanov. Čisto možno je, da se bosta neuskkljenost in latentna disfunkcionalnost formalnega izobraževalnega sistema slej ko prej pokazali tudi navzven, v protestih študentov in učiteljev, na primer ob nadaljnjih poskusih »ekonomizacije« izobraževanja in podrejanja univerze pragmatičnim merilom in tržnim zakonitostim.

Franc Trček

Rudi Rizman: Globalizacija in avtonomija: prispevki za sociologijo globalizacije. Ljubljana: Filozofska fakulteta (Zbirka Razprave FF), 2008. 252 strani (ISBN 978-961-6648-23-3), 20,20 evra

Čeprav so globalizacijske teorije že več kot dve desetletji bile in še vedno so ena od prevladujočih metazgodb v družboslovnih razpravah, je v domačem družboslovnem prostoru v tem času nastalo presenetljivo malo izvirnih znanstvenih monografij, ki bi se poglobljeno, kaj šele kritično ukvarjale s tematiko globalizacijskih teorij ali pa premišljale družbeno-strukturalni procese v luči globalizacijskih procesov. Seveda obstajajo objave, ki so si v naslove dodale modni privesek globalno/globalizacijsko, a se te aktualne tematike dotikajo le površno in običajno neproblematično. Ta primanjkljaj poskuša odpravljati delo ddr. Rudija Rizmana, ki ga je objavila Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani v svoji zbirki Razprave Filozofske fakultete.

Gre za delo avtorja, ki ga poznamo po poglobljenem večplastnem odstiranju aktualnih družbenih problematik, običajno podanih tudi v stilistično dovršenem jeziku. Že uvodoma pa avtor priznava, da monografija združuje že predhodno objavljene sociološke in politološke prispevke, ki se časovno razprostirajo od začetka devetdesetih let pa vse do leta objave monografije. V delo vključeni prispevki se nanašajo tudi na njegovo uvajanje predmeta sociologija globalizacije na ustanovah, na katerih deluje, in na raziskovalno delo v okviru programske skupine Problemi avtonomije in identitete v času globalizacije.

Pri premislekih o globalizaciji se Rizman naslanja na dobro znano opombo Roberta Robertsona o globalizaciji. Ta nam poskuša predvsem razširjati fokus od homogenizirajočih, v EU bi rekli harmonizirajočih učinkov globalizacijskih procesov tudi na heterogenosti v glo-

balni družbi, vključno s pestrim naborom avtonomij sprejemanja ali zavračanj ter predvsem globalnih hibridizacij s specifičnimi lokalnimi znanji v konkretnih kulturah. Ob upoštevanju globalizacijske ponate procesov globalizacije se Rizman zateče k že preverjeni dialektiki procesov povezovanja in osamosvajanja kot tistih dveh ključnih procesov, skozi katera preučuje in podaja svoja razmišljanja o globalizaciji. Pri tem pa se v procesih globalnega odpiranja in prežemanja predvsem usmeri v razmislek o – kot nakazuje že poimenovanje raziskovalne programske skupine – vprašanih identitet. Pri tej zožitvi fokusa pa ga, kar vemo že iz njegovih publicističnih posegov v slovenskih dnevnikih, zanimajo teritorialne identitete ter med njimi zlasti nacionalne in etnične identitete v novih večkulturnih razmerah.

Izbor objav avtor v monografiji razdeli na dva obsežnejša dela. Prvi del se nanaša na razsežnosti procesov globalizacije, drugi del pa na razsežnosti avtonomije. Tako po obsegu kot po kakovosti podajanja gre za dva podobna sklopa. Ker recenzija ne omogoča širše razprave in poglobljanja v celotno lepezo prispevkov, bomo nakazali le ključne tematske usmeritve. V prvem delu se Rizman ob upoštevanju ključnih in najpogosteje citiranih avtorjev globalizacijskih teorij usmeri predvsem v problematiko nacionalnih identitet in paradoksnu situacijo (nacionalnih) držav v obdobju globalizacije. Avtor je v svojih razmislekih pogosto wallersteinovsko utopističen. Razmišlja o možnostih prehoda iz teritorialnih v transnacionalne demokracije in o potencialih, ki jih različne identitete nudijo v novonastalih situacijah. V prvem, tematsko bolj politološkem delu monografije se tako avtor giblje znotraj razprav, ki jih je v družboslovnih teorijah globalizacije začrtal predvsem Manuel Castells v devetdesetih letih prejšnjega stoletja.

Drugi del izbranih prispevkov pa se usmeri na eni strani v bolj sociološke razmisleke o demokraciji v času visoke moderne, ki jo avtor premišlja tako skozi intelektualne podstate liberalizma kot tudi skozi konceptualizacijo avtonomnosti kulturnega delovanja Georgea Simmla. V drugi polovici razmislekov o razsežnostih avtonomije pa se Rizman usmeri v analizo študij etnonacionalizma in se temeljito posveti problematiki etničnih manjšin v procesih ne le evropskih integracij. V zaključnih razmislekih drugega dela opozarja tako na potrebo po novi civilni družbi kot tudi na nevarnost »depolitizacije« sodobnih (evropskih) družb v smeri večinsko populističnih politik.

Razmišljanja o globalizaciji avtor zaključí v po obsegu sicer kratkem, a za prihodnje posege na polje sociologije globalizacije pomembnem prispevku. Rizman se seveda zaveda odprtosti in nedokončanosti globalizacijskih procesov in pri tem ne podlega do pred kratkim tako popularnim kvaziznanstvenim publicam o »koncu zgodovine«. Opozarja na »demokratični (moralni) deficit« globalizacije in zaključí, da globalizacija »nima druge alternative, kot da pokaže v nadaljnjem razvoju svoj prevladujoči humani in socialni obraz«. Čeprav ta zaključek lahko sprva zveni pretirano utopično, pa po mnenju recenzenta izpostavlja ključno torišče problematike globalizacijskih procesov, ki se jih danes običajno zvede zgolj na globalno finančno in posledično gospodarsko krizo. Ta kriza pa se prikazuje kot le nekoliko slabo nadzorovana pretirano finančnošpekulantska pohlepnost igralcev na globalnem finančnem trgu. Da je ta kriza simptom moralnega deficita, nam lepo pokažejo ravno Rizmanovi razmisleki.

Ob tem pozitivnem prispevku monografije Globalizacija in avtonomija je treba opozoriti še na nekatere šibkosti. Prva izvira iz preprostega dejstva, da gre za cvetober že objavljenih prispevkov. Očitno je bila v hitenju pri izdaji nekoliko zanemarjena uredniška vloga, ki bi avtorja bolj skrbno usmerila v ponovno branje in predelavo ter izboljšanje prispevkov. Ta izostanek žal povzroča, da so sicer zanimivi prispevki stilistično in vsebinsko na različnih kakovostnih ravneh ter da se določene avtorjeve konceptualizacije pretirano ponavljajo. Pri tem kritični bralec lahko hitro začuti, da gre za prispevke, ki so nastajali v skoraj dveh desetletjih in so podvrženi aktualnim problematikam.

Ključno vprašanje izdanega dela je, komu je torej ta cvetober Rizmanovih razmislekov o globalizaciji sploh namenjen. Brez zadržkov lahko rečemo, da gre za kakovosten visokošolski učbenik, ki zapolnjuje praznino tovrstnih del v slovenskem jeziku. Za zahtevnejšega bralca, ki je

doma v globalizacijskih teorijah, pa je delo mogoče premalo poglobljeno, ker se giblje nekoliko pretirano znotraj že znanih in preverjenih okvirjev ter pogosto citiranih avtorjev. Škoda pa je predvsem, kar smo že omenili, da delo ni bilo deležno temeljitejše uredniške obdelave, kar je vsekakor lahko izziv za drugo, dopolnjeno izdajo, ki bi odpravila nepotrebna podvajanja in mogoče celo zmanjšala število uvrščenih prispevkov. S tem posegom bi delo skupaj z monografijo akademika Zdravka Mlinarja *Globalizacija in individualizacija v prostoru iz leta 1994* lahko postalo eden od dveh kakovostnih domačih uvodov v sociologijo globalizacije.

Za konec še opazka, ki spada bolj pod tematiko žal tako značilnega narcizma majhnih razlik v slovenskem družboslovju. Avtor uvodoma poudarja svojo pionirsko vlogo pri vzpostavljanju družboslovnega in sociološkega razmišljanja o globalizacijskih procesih v domačem okolju. Seveda recenzent noče zmanjševati pomembnosti kakovostnega Rizmanovega prispevka, a že bežen pogled v Cobiss bi pokazal, da se s tematiko osamosvajanja in povezovanja v procesih globalizacije že od osemdesetih let prejšnjega stoletja aktivno ukvarja skupina sociologov in sociologinj s Centra za prostorsko sociologijo na Fakulteti za družbene vede, ki jo je do odhoda v pokoj vodil in usmerjal pionir globalizacijskih študij pri nas, akademik Zdravko Mlinar, sedaj pa jo vodi kolega Drago Kos.

Robert Bobnič

**Pierre Hadot: Kaj je antična filozofija? Ljubljana: Krtina, 2009.
322 strani (ISBN 978-961-260-020-4), 22 evrov**

Med številna premišljevanja o pomenu filozofije, ki jih je zapisal Friedrich Nietzsche, sodi tudi naslednji odlomek iz *Onstran dobrega in zlega* (1988: 123): »Kaj je filozof, se je zato težko naučiti, ker se ne da učiti: to je treba 'vedeti' iz izkušnje – ali pa moramo biti toliko ponosni, da tega *ne* vemo.« In če je Nietzsche na prelomu moderne svoje upe polagal v filozofe *prihodnosti*, ki bi se radikalno ločili od tistih, ki jih je imenoval filozofski delavci (s Kantom in Heglom na čelu), potem je Pierre Hadot tisti filozof(ski) (delavec), ki je svoj trud – morda celo up – položil v obelodanitev in razumevanje *pretekle* filozofije kot živete izkušnje ter specifičnega (spiritualističnega) načina življenja.

Navkljub temu, nemara pa ravno zaradi tega, je Hadot, še posebej v slovenski javnosti, domala neznano ime. Gre namreč za aprila letos umrlega francoskega filozofa in zgodovinarja filozofije, ki se je v veliki meri posvečal raziskovanju antične misli, zato ga lahko uvrstimo v tradicijo francoskih zgodovinarjev, katerih znani imeni sta Paul Veyne in Jean-Pierre Vernant. Da so njegova razmišljanja še kako pertinentna, pričata tako opus, ki ga v določeni meri krona monografija *Kaj je antična filozofija?*, kot tudi poučevanje na sloviti pariški instituciji *College de France*. Vredno omembe je tudi manj znano dejstvo, da je s svojim delom znatno vplival na Foucaultov pozni genealoški spust v antiko. Zato je prevod pričujoče monografije, ki je z izjemo nekaj člankov prvi prevod kakega Hadotovega dela v slovenski jezik, izrazito ploden pristavek k razumevanju nekaterih temeljnih vprašanj zahodne civilizacije, ki bodo, vsaj upamo, odslej tudi v slovenskem univerzitetnem polju, če ne celo širše, dobila premislek in – kar od filozofa terjata Hadot – tudi delovanje.

Hadot delo odpre s poudarkom, da se pred nami ne bo razgrnila še ena zgodovina filozofij(e) kot prepleta različnih teoretskih diskurzov, marveč zgodovina antične filozofije v svojih izvornih duhovnih koordinatah. K temu spadata dve pglavitni tezi, ki jima zvesto sledi skozi vse delo. Gre prvič za to, da filozofija izhaja iz določene eksistencialne odločitve za specifičen filozofski

način biti, in drugič, da se filozofski diskurz kot racionalni način mišljenja vselej producira v soodvisnosti od praktičnega udejanjanja filozofske države. Kot pravi Hadot, sta filozofija in filozofski diskurz v krožnem razmerju, hkrati nesoizmerljiva in neločljiva. Odnos med življenjem in diskurzom tako obravnava na tri načine. Prvič, »po neki medsebojni vzročnosti izbira življenje določa diskurz in diskurz določa izbiro življenja, saj jo teoretsko upravičuje« (str. 190); kot drugič je bil namen privzetja omenjenega diskurza sprožiti učinek preobrazbe jaza, kar pomeni, da je bil – tretjič – diskurz, pogostokrat v obliki (samo)dialoga, že sam po sebi praktičen način izvajanja filozofskega življenja.

Tak zastavek je razpleten skozi vse tri dele, na katere je v pregledni maniri razdeljena knjiga. Tako v prvem delu beremo o pojavu in pomenu pojma *philosophia*, pri tem pa se kot pglavitna figura hipoma izriše Sokrat. Vendar Hadota pri Sokratu ne zanima le ozaveđenje lastne nevednosti, temveč to, da onkraj njegove nevednosti obstaja tudi vednost, ki ni »niz propozicij, abstraktna teorija, ampak je gotovost izbire, odločitve, pobude. Vednost ni zgolj vednost, ampak vednost-čemu-je-treba-dati-prednost, torej vednost o dobrem načinu življenja« (str. 47). Vednost je vrlina, večina dobrega življenja, ki se razkriva v človekovih dejanjih. Filozof je tisti, ki se ove ne-zmožnosti biti moder, hkrati pa je modrost (*sophia*) – ki jo v Platonovi mitologiji posredujejo (le) bogovi – transcendentna norma filozofskega življenja. Filozof s svojo vednostjo o nevednosti ni niti moder niti ne-moder, in ravno zaradi tega je gonilo njegove praktične naravnosti želja, ljubezen do modrosti (*philo-sophia*), ki pa se ji vseskozi le asimptotično približuje. Filozofija torej ni bila samo diskurz, temveč »eksistencialna odločitev in živeta vaja natanko zato, ker je bila želja po modrosti« (str. 233–234). Zatorej gre pri živeti modrosti za nekakšno oblastno delovanje na sebe, za skrb in spoznavanje sebe s *telosom* postati neodvisen (*autarkia*) od zunanjih okoliščin in reda stvari.

Takšen prelom s svetom in transformacija subjektive biti pa sta se v grški kulturi kaj kmalu institucionalizirala v obliki šol in komunitarnega življenja. Temu se Hadot minuciozno posveti v drugem razdelku, kjer (p)opiše delovanje Platonove Akademije, Aristotelovega Likejona in kasnejših helenističnih form kot npr. stoicizem, epikurejstvo, skepticizem in neoplatonizem. Četudi Hadot tu in tam določeno pozornost nameni sociopolitičnim kontekstom, znotraj katerih so nastajale te institucije, pa vendarle – in signifikantnim razlikam navkljub – vseskozi skuša pokazati, da gre pri produkciji vednosti ali že kar dogmatike vselej za vnazajšnje utemeljevanje eksistencialne izbire, kakršno so ponujale posamezne šole in modusi življenja. Zato so bili tudi slavni kanonični teksti uporabljeni (v obliki branja ali komentiranja) in sistematizirani za posamezne stopnje duhovnega napredovanja.

Konceptualno mišljenje pa je bilo še dodatno instrumentalizirano, saj je najpogosteje nastopalo v kontekstu različnih duhovnih vaj (*askesis*), s katerimi so filozofi na praktični ravni transformirali svoje sebstvo z namenom izgradnje etičnega delovanja. Za Hadota je že Platonova metoda dialektike samo vaja, »ki je od sogovornikov zahtevala askezo, notranj preobrazbo« (str. 74), zato je bil predmet razpravljanja sekundarnega pomena. Na drugi strani je epikurejska meditacija temeljila v subjektiviranju kratkih dogem (sentenc), ki naj bi nezavedno aktivirale delovanje v določeni situaciji. Antika je tako polna bodisi manj bodisi bolj znanih – kot sta izpraševanje vesti in meditacija smrti – duhovnih vaj, ki jih Hadot naposled nadrobno sistematizira in razdela.

S tem mu preostane samo še pojasnitev momenta, ko se antično razumevanje (in prakticiranje) filozofije izgubi ter zreducira na *golo* teoretsko dejavnost. Če bi pri tem še malce genealoško poškilili, bi lahko mirne vesti dejali, da gre za ključno razjasnitev, ki lahko v dobršni meri prispeva k razumetju dandanašnjega dojetanja filozofije in/ali teorije. Vendar pa je na tem mestu – v tretjem delu knjige – Hadot najšibkejši, saj se prehoda dotakne le bežno. Najprej skuša prikazati kontinuiteto med antično filozofijo in krščanstvom, kjer krščanstvo, predvsem zaradi razumevanja pojma *logos* kot razodete besede, počasi privzema in transformira vsebinsko raven, obenem pa se, zaradi dejstva, da je tudi krščanstvo bilo samo način življenja, predstavlja kot

filozofija. A to že pomeni, da krščanstvo poslej postane označevalec za vrhovno duhovno vodstvo, medtem ko se grška filozofija (z)reducira na filozofski diskurz. Še temeljitejšo diskontinuiteto pa Hadot naposled pripiše vzniku srednjeveškega sholastičnega mišljenja in nastanka univerz, kjer je filozofija, izenačena z aristotelizmom, le še dedič filozofske metode s konca antike. Vendar, dodaja Hadot, je zgodovina filozofije tudi zgodovina različnih reanimacij pojmovanja filozofije kot načina življenja. Tu je Hadot še (naj)bolj problematičen, kajti v takšno kategorijo postavi tako različne avtorje in njihove diskurze – živetih izkustev pa sploh ne omenja –, kot so Montaigne, Kant, Nietzsche, Bergson, Wittgenstein idr.

Na ta način Hadot delo sklene z eksplicitnim razkritjem želje po reaktualizaciji antične filozofske subjektivitete. A se v tej luči zdi pomembnejši poteg vzporednice današnje univerzitetne situacije s srednjeveško: »Univerzitetna filozofija je torej še vedno v položaju, v kakršnem je bila v srednjem veku, se pravi, da je še vedno dekla – včasih dekla teologije, [...] včasih dekla znanosti, vsekakor pa vedno dekla zahtev splošne organizacije izobraževanja« (str. 272). Ravno zaradi tega je v času radikalnih reform in/ali transformacij, ki nažirajo visokošolsko izobraževanje bodisi prek družbenopolitičnega konteksta bodisi lastne nerefleksije o pomenu vednosti in vzgajanja duha, Hadotovo delo več kot aktualno. Kako ga potemtakem brati? Še več: kako ga uporabiti? Ker je poti več, lahko na tem mestu zgolj nakažemo v smer vzpostavljanja alternativnih razmišljanj o produkciji/pomenu vednosti/teorije in prakticiranju univerzitetnega izobraževanja, v končni fazi pa tudi o nas samih v tem zgodovinskem trenutku in posledičnem odnosu ter pogojenosti z (ne)vedenjem. S tem se Hadot približa Foucaultovi genealogiji, predvsem njegovim predavanjem iz leta 1982 z naslovom *Hermenevtika subjekta*. Četudi se Foucault tako v vsebinskih ugotovitvah kot v etično-političnih implikacijah pomembno razlikuje od Hadota, vseeno velja napotiti na vzporedno branje, ki bi lahko, če bi znali prisluhniti, še dolgo odzvanjalo ne samo v glavah, marveč tudi v *praksah*.

Literatura:

Nietzsche, Friedrich. 1988. *Onstran dobrega in zlega: predigra k filozofiji prihodnosti. H genealogiji morale: polemični spis*. Ljubljana: Slovenska matica.

Goran Gaber

Jacques Le Goff: Nastanek Vic. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2009. 602 strani (ISBN 978-961-6262-93-4), 30 evrov

Skoraj trideset let po izidu v zbirki *Bibliothèque des Histoires* založbe Gallimard je slovenski prostor bogatejši za še eno odmevno delo francoskega zgodovinarja Jacquesa Le Goffa. Tako kot leta 1985, ko je v slovenščini izšla zbirka esejev z naslovom *Za drugačen srednji vek*, je tudi ta prevod izšel v okviru zbirke Studia Humanitatis, ki tako nadaljuje z uspešnim prevajanjem, uvajanjem, razširjanjem in utrjevanjem sodobnega zgodovinopisja pri nas.

Le Goffova dela se vpisujejo v vplivno francosko zgodovinopisno šolo, ki svoje izsledke v veliki meri bogati prek dialoga z drugimi družboslovnimi vedami. Tako izhodiščem kot dognanjem *nouvelle histoire* je seveda mogoče očitati marsikatero pomanjkljivost. Spoznanje o njenih mejah pa nikakor ne bi smelo razvrednotiti pristopa, uveljavljenega prek revije *Annales d'histoire économique et sociale*, pri kateri so sodelovala imena, kot so Marc Bloch, Lucien Febvre in Fernand Braudel. Zgodovinska antropologija ali zgodovina mentalitet namreč uspešno

bríše trde ločnice pristopov, ki se osredotočajo izključno na politične, ekonomske ali vojaške dogodke. Tu se zgodovina piše tako na pariških univerzah kot na irskem podeželju. Morda bolje: mogoče jo je razbrati povsod, tudi tam, kjer se ni pisala.

Pomembnost preučevanja specifičnosti koncepcij greha in grešnosti za razumevanje družbenega delovanja sta med drugimi izpostavila že Sigmund Freud in J. C. Jung. Le Goff v *Nastanku vic* temu vodilu deloma sledi, vendar pa grešnosti nameni vlogo znotraj širše analize svojstvenega družbenega imaginarija. Premislek vzpostavljanja vic kot dogmatičnega elementa krščanske religije je opravljen značilno pragmatično (Dušan Mlacović v poučni spremni besedi to označi kot »gospodarjenje s pokoro in kaznijo«) – s čimer se rahljajo tako širše kot globlje zakoreninjene zdravorazumske predstave.

Preučitev prerazporeditve »prostorsko-časovnih okvirov krščanskega imaginarija« (str. 8) pa je zastavljena tudi izjemno eruditsko. Le Goff po krajšem orisu temeljnih značilnosti »tretjega kraja«, za katerega poudarja, da ni zgolj nadzidava ali dodatek, ampak temeljita sprememba tako tuzemskega kot onstranskega življenja, nakaže antične izvore srednjeveških motivov vic, motivov, ki so prišli od daleč – tako prostorsko kot časovno. Prek orisov orientalskih, egipčanskih, grških in rimskih, judovskih ter zgodnjekrščanskih pričevanj o onstranstvu avtor pokaže, kako vztrajnost elementov, kot so ogenj, voda, most, nestalnost, »vmesno onstranstvo« (str. 64) ipd., nikakor ne pomeni, da so vice »nastale avtomatično, z nizom verovanj in podob [...], pač pa so rezultat zgodovine, v kateri se mešajo potreba in naključja« (str. 32). Ne glede na to Le Goff kot enega izmed temeljnih virov kasnejše konstrukcije vic izpostavi *Pavlovo razodetje*, kjer se pojavlja razlikovanje med spodnjim in zgornjim pekлом. V slednjem naj bi Pavel videl »duše tistih, ki so čakali na Božje usmiljenje«. Četudi je že mogoče videti tako prostorske, časovne kot druge kvalitativne značilnosti vic, pa avtor svari pred prehitrimi zaključki vrste *post hoc ergo propter hoc*: vice so v vmesnem času prisostvovala tako strukturnim družbenim spremembam kot konkretnim zgodovinskim bojem; procesom in dogodkom, ki so v pomembnem delu pogojevali njihovo »naravo«.

Enega izmed takih bojev Le Goff identificira prek popisa dveh različnih »očetovskih« linij konstitucije vic: grške (Klement Aleksandrijski in Origen) in rimske (Avguštin in Gregor Veliki). Prva stoletja njihove »prazgodovine« so zaznamovana s temeljnimi teološko-eschatološkimi razčiščevanji: Se Bog v prvi vrsti maščuje ali odrešuje? Kaznuje ali vzgaja? Je kazen mogoče (vedno) enačiti z vzgojo? *Kdo gre kam* po smrti? *Kakšne* narave je njihovo potovanje in *kdaj* se to sploh začne? Med množico avtorjev Le Goff izpostavi svetega Avguština kot »pravega« očeta vic. Njegova kategorizacija ljudi (v prvi vrsti velja omeniti razred »ne povsem dobrih in ne povsem slabih«) in grehov ter stališča glede učinkovitosti pripršenj in možnosti spokoritve po smrti ter ne nazadnje njegovo besedišče so pomembno prispevali k predpogojem za nastanek vic. Na Avguštinova razjasnjevanja so pomembno vplivali tako povsem osebni razlogi (Avguštinova »grešna« mati), širše družbene okoliščine (padec Rima) kot teološka trenja (spor z laksiisti). Iz njih je sicer vice kasneje bilo mogoče izpeljati, vendar te v njih niso ne jasno artikulirane ne implicitne. Podobno velja za obdobje Gregorja Velikega, ko je imaginarij onstranstva predstavljal pravo »politično orožje« (str. 146). Tudi tu vice, kot jih poznamo danes, še niso obstajale. Mogoče pa je najti interpretacije, ki odpirajo vrata za njihovo kasnejšo konstrukcijo.

Kateri so torej tisti elementi, ki izpolnjujejo pogoje za zgodovinsko umestitev nastanka vic? Večina komentarjev se omejuje na naslednji par Le Goffovih analitičnih *a priori*: vznik uporabe *samostalnika* očiščevališče in obstoj vic kot posebnega *kraja* v zemljepisu onstranstva. Trdno vztrajanje pri omenjenih predpogojih se včasih resnično zdi pretirano pikolovsko. Kot tak je velikokrat naveden primer analize Dritelmovnega videnja (str. 173–177), ki sicer omenja kraj, katerega specifična in primarna funkcija je očiščenje, umanjka pa katera od besed iz družine *purgare*. Celostno branje pokaže, da je Le Goffov pristop vendarle nekoliko bolj pretanjen, smiseln in učinkovit. O vicah v pravem pomenu besede in družbenih učinkih pojmovanja ni mogoče govoriti, dokler ne sovpadе množica ključnih elementov: vrednostna razslojitev grehov

in vzpostavitev kriterijev za identifikacijo tistih, ki si »zaslužijo« odrešitev; časovna umestitev možnosti očiščenja in pokore v obdobje po smrti in pred poslednjo sodbo; učinkovitost priprošenj živih; realnost čistilnega ognja in prostorska umestitev vic kot dejanskega in specifičnega tretjega kraja med peklom in nebesi; nepogrešljivost Cerkev pri procesih odrešitve posameznikov in ohranjanja družbenih vezi med rajnimi in živimi ter njuna racionalizacija in ekonomizacija. O sočasnem obstoju teh elementov je po Le Goffu mogoče govoriti v obdobju med koncem 12. in začetkom 13. stoletja. Pri časovni in prostorski umestitvi vznika sta poudarjeni vlogi pariškega sholastičnega okolja, v katerem sta se zlila »urbani intelektualizem in samostanski ideal« (str. 252), ter meniških redov, ki so se posvečali odnosom med prebivalci tega in onega sveta, teoretske razmisleke pa uspešno udejanjali v liturgijah in drugih religioznih praksah. Zadnji del knjige je namenjen »zmagoslavju« vic. Glavnina teoloških razmislekov naj bi bila zaključena okoli leta 1274, ko so na drugem lyonskem koncilu prepričanje o obstoju vic razglasili za dogmo. Da tudi po prvotni utrditvi in institucionalni posvetitvi ni šlo brez zapletov, Le Goff pokaže z orisom tako notranjih (latinskih) sholastičnih trenj kot bojov o pravovernosti s heretiki in Grki. Rimskokatoliška teologija je slavila tako na teoretskem kot praktičnem področju. Z izjemno učinkovito, razširjeno in globoko zasidrano pastoralo so se vice in njeni učinki razširili po vsem družbenem telesu, vrh analiziranega procesa pa predstavlja njihovo »poetično zmagoslavje« – Dantejeva Božanska komedija.

Zgodovina vic pa z Le Goffovo analizo njihovega nastanka, razvoja in razširjanja med 4. in 14. stoletjem nikakor ni zaključena. Ne njihova interna dinamika ne notranji odnosi onstranstva ali pa povezave s širšim družbenim imaginarijem od takrat niso mirovali. Avtor poudarja tako vzpostavitev krožnega sistema solidarnosti kot proces dramatizacije poslednjih trenutkov – morda pa je pastorala vice žrtvovala za zasidranje mehanizmov odrešenja in groženj pred pogubo? V odgovor bi bilo treba opraviti podobno analizo tako raja kot pekla, poudarja Le Goff. V času, ko ponovno prevladujejo binarni razmisleki, se pridružujemo avtorjevi priprošnji, da bi v naših družbah in posameznikih za vselej ostal prostor za odtenke, razmerja, mere, stopnje, meje, ritem in upanje. Menimo, da Le Goffova obsežno zastavljena, a ustrezno zamejena in kompetentno izpeljana zgodovinska analiza družbenega elementa, ki za nas vse prevečkrat predstavlja nepomembno izmišljotino, nekaj nedojemljivega ali pa popolnoma jasnega, k uredničenju tega nedvomno prispeva. Kraja časa za njeno prebiranje ne bi smela voditi v večno pogubo; da pa pregreha ne bi bila pretirano žgoča, priporočamo, da si ga malce odščipnete še za ustrezno spokoritev.

Irenej Jerič

Michel Foucault: Rojstvo klinike. Ljubljana: Študentska založba, 2009. 298 strani (ISBN: 978-961-242-265-3), 29 evrov

Kaj je bolezen, kako se je v medicini spreminjalo njeno določanje, razmerje med njo in telesom, med telesom in življenjem, med življenjem in smrtjo; kako se je spreminjal način človekovega samodojemanja? V *Rojstvu klinike*, zadnjem delu Michela Foucaulta, ki je skoraj pol stoletja po njenem prvem izidu v prevodu Jelke Kernev Štrajn na voljo tudi slovenskim bralcem, se avtor v svoji kompleksni analizi posveča prav tem spremembam. Vendar pa Foucault še pred začetkom same analize svojo pozornost nameni načinu njene izpeljave: »Ali ni mogoče izpeljati diskurzivne analize, ki bi se izmaknila usodnosti komentarja in ne bi predpostavljala nikakršnega ostanka, nikakršnega presežka v tem, kar je bilo rečeno, marveč sólo dejstvo njegovega

zgodovinskega ponavljanja? /.../ Pomen neke izjave tako ne bi bil opredeljen z zakladom namer, ki bi jih utegnili vsebovati; namer, ki bi ga razkrivale in hkrati zakrivale, pač pa z razliko, ki ga oblikuje glede na druge resnične ali možne sočasne izjave« (str. 21–22).

Foucaulta tukaj zanima možnost analize, ki se ne bi ukvarjala z vprašanjem, kaj je nekdo v resnici hotel reči, niti je ne bo zanimal temelj, ki leži pod vsem izrečenim. Ne, zanimal jo bo prav diskurz sam v svojem pojavljanju, pravilih, ki določajo zakon njegove ponovitve, obliki njegovega zajetja in vzpostavljanja tega, o čemer se govori in kar akumulira vednost. Opirajoč se na njegovo kasnejše delo, *Arheologijo vednosti*, bi lahko rekel, da gre Foucaultu za preučevanje sprememb *diskurzivne formacije* – kompleksnega svežnja relacij, ki deluje kot pravilo za tvorjenje izjav, kjer pa ta formacija ni neki kraj ali substanca, ampak sistem disperzije, regularnosti, ki jo lahko razberemo iz izjav samih. Foucaulta tako, podobno kot Canguilhema v njegovem pristopu k znanostim, zanima način, na katerega se prek zgodovinskih prelomov preureja sam diskurzivni prostor, v katerem se lahko izreka resnica, ne pa neomadeževana resnica sama: »Tu bi radi poskusili analizo ene vrste diskurza – diskurza medicinskega izkustva – v obdobju, ko je ta pred nastopom velikih odkritij devetnajstega stoletja spremenil bolj svojo sistematičnost kot pa svojo snov. Klinika je nov prerez skozi stvari in hkrati načelo njihovega ubesedenja v govorici, ki smo se je navadili prepoznavati kot govorico 'pozitivne znanosti'« (str. 22). Kako se torej spremenijo diskurzi, ki zajemajo in objektivizirajo bolezen, življenje in smrt? Kako se spremenijo medicina, ki se bo, v primerjavi s tisto iz 18. stoletja, v 19. stoletju bolj kot z zdravjem ukvarjala z normalnostjo (str. 69)?

Ob koncu 18. stoletja, ki tudi sicer v Foucaultovih delih predstavlja specifično mesto zgojitve diskontinuitet na številnih drugih področjih (norosti, seksualnosti, kaznovanja, vladanja), lahko tako na področju medicine slišimo klic proti metafiziki sistematičnosti, klic, ki mitično poziva k vrnitvi k »izvirni« obliki medicinskega *opazovanja*. In če se ta klic v svojih začetkih sliši kot poziv k spremembi načina poučevanja, kjer bi *pogled* na način preizkusa pri bolnikih razvozlaval uprizorjene znake že vzpostavljene vednosti o neki bolezni (str. 100–103), pa se sam ta pogled kmalu ne bo več zadovoljil le z ugotavljanjem, ampak bo sam *odkrival* resnico (str. 111–112): »Klinični pogled ima to paradokсно lastnost, da *sliši govorico*, medtem ko zaznava določen *prizor*« (str. 163). Pogled, ki se v molku zadrži posega in teoretskega predsodka, mora kot resnico obnoviti to, kar stvari v svojem poteku govorijo v svoji izvorni tišini (str. 163–165). Če hočemo tako pri klasifikatorični medicini, sledeč botaničnemu modelu, ugotoviti, po čem je moč spoznati idealno *bistvo* bolezni, pa klinična medicina v svojem polju bolezen zreducira na zgolj tisto, kar je dostopno pogledu: »Bolezen se nahaja samo v tem, kar je vidno in potemtakem izrekljivo« (str. 147). Na ravni besed naj se obnovi zgodovina, ki zajame celoten obstoj bolezni. Pogled odkriva in zbira vednost, kar pa tudi pomeni, da se plačevanje bolnišnic in pomoči revnim za bogate tudi *izplača* – ko zdravijo in opazujejo revne, vedno več vedo tudi o samih sebi. Vendar pa ta pogled ne bo opazoval le dogajanja na površini, ampak bo s svojo izurjenostjo na njej opazil tudi tista bistvena znamenja, ki prihajajo iz globine telesa. Izostril se bo v *bežnem pogledu*, ki bo ne le z vidom, ampak tudi sluhom in tipom uspel razpoznati znake, ki jih bolezen iz notranjosti kaže na površini. »Vednost se odvija v skladu z igro *ovojnic*; skriti elementi privzame obliko in ritem skrite vsebine, kar ga naredi *presojnega* kot *pajčolan*« (str. 240). A kako naj na površini razberemo projekcijo notranjega, če ne vemo, kaj se v tej notranjosti dogaja, če nam neposredni pogled zastira življenje samo? Tu se klinična metoda sreča s patološko anatomijo, seciranjem trupel, identifikacijo sprememb in lociranjem sedeža bolezni: »Ko enkrat spoznamo in obvladamo smrt kot stalni pojav in hkrati spremenljivo manifestacijo, lahko, zahvaljujoč tej odprtosti v čas, rekonstruiramo razvoj celega niza bolezni« (str. 211). Smrt tako postane človekova nevidna resnica, je temeljnega pomena za *singularnost* bolezenskega stanja in njegovih *individualnih* modifikacij. Govorica in smrt bosta znanstveni zaznavi ponudila to, kar je zanj tako dolgo ostajalo nevidno: *posameznikovo vednost*.

Smrt tako postane tisto, čemur življenje in bolezen *izrekata svojo resnico*, ona ju označuje za to, kar sta. In tisto, kar povzroči bolezen, ni več neka patološka vrsta, ki bi se prikradla v telo, ampak je telo samo tisto, ki zboli, bolezen se dejansko *utelesi*, degeneracija pa postane načelo s smrtjo prežetega življenja. Hkrati na začetku 19. stoletja izgine tudi *bit* bolezní – ta je sedaj le še premikanje tkiv, ki se odzovejo na določeno vzdraženje. Izkušnja individualnosti je tako v moderni izkušnji povezana s smrtjo, kjer je končnosti pridana pozitivna moč: »Za našo kulturo bo tudi v prihodnje vsekakor odločilno, da je njen prvi znanstveni diskurz o posamezniku moral skozi ta moment smrti. /.../ [M]edicina modernemu človeku ponuja trdovraten in pomirjujoč obraz njegove končnosti. V medicini se smrt neskončno ponavlja, toda medicina ima hkrati tudi moč, da jo zaroti« (str. 280–281). Obenem pa si medicinska izkušnja, v kateri se človek kot objekt znanosti konstituira prek sklicevanja na lastno uničenje, deli sorodnost ne le s freudovskim človekom, pač pa tudi z lirično izkušnjo 19. stoletja; žene jih to isto gibalo, vpleteno v filozofsko opredelitev človeka: »Hölderlinov Empedokles, ki se prostovoljno povzpne do samega roba Etné, predstavlja smrt poslednjega posrednika med smrtniki in Olimpom. /.../ [J]e plamen, ki se vrača v svoj rodni ogenj, za njim pa kot edina sled ostaja prav tisto, kar je morala odpraviti njegova smrt: lepa, zaprta oblika individualnosti« (str. 282). Med številnimi diskontinuitetami, ki jih bo Foucault opazil v tem obdobju, se tako *Rojstvo klinike* osredotoča na naddrobno ekspliciranje sprememb v polju medicine, ki pa se v prerazporeditvah razmerij med vidnim in rečenim, življenjem in smrtjo ter vzpostavljanjem posameznika kot objekta znanosti čutijo tudi daleč onkraj svojega polja vednosti, vse do človekovega samodojemanja. Hkrati je v primerjavi z nekaterimi njegovimi drugimi deli za to študijo tudi značilno, da na račun kompleksne analize premikov v polju medicine manjšo pozornost nameni analizi širših oblastnih učinkov teh sprememb, obenem pa Foucaultov poetični stil interpretacije – kljub njegovi izpiljenosti – na nekaterih mestih morda kliče po manj metaforični in bolj jasno razumljivi opredelitvi. *Rojstvo klinike* tako predstavlja dober primer podrobne analize prelomov v polju medicine in sprememb v človekovi samoopredelitvi, ki lahko v današnjem času, kjer zdravo življenje vedno bolj pridobiva na pomenu, zagotovo služi kot koristen vpogled v razumevanje razvoja diskurzivnih mrež, ki krojijo naše vsakdanje izkustvo.

ABSTRACTS AND TABLE OF CONTENTS

Brina Malnar

Research ethics between science, privacy and bureaucracy

The paper examines key ethical dilemmas that arise between researchers and participants, while demonstrating difficulties in solving them and highlighting their contextual nature. The first part discusses confidentiality, anonymity and informed consent, three principal steps in protecting research subjects, and the difficulties of implementing them in social research. It proceeds to review emerging ethical issues on the Internet, a new research medium, and ends with a discussion on the bureaucratisation of ethical procedures and the risks the process brings.

The paper concludes that, due to the diversity of methods and research situations, contextual decision-making fits the social sciences better than a universalist approach. Accordingly, ethical regulation based on rigid deontological principles may hamper social research.

Key words: research, ethics, privacy, Internet, codes

Valerija Vendramin in Renata Šribar

Gender in Research: from Binarism and Homogeneity to Complexity

The present discussion brings two cognitive paradigms together, namely positivist and conceptual, with the latter being committed to feminist epistemology. Through research into the scientific reflection of the construction of genders in the education sphere and with the help of concepts that relate to modern conceptualisations of sexes (gender, sexuality, corporeality, power) the two authors determine that gender in the framework of gender dichotomy (women, men) is inappropriately represented and co-constructed. Besides, the homogeneity of the two respective gender groups does not correspond to the level of life experience. The study concludes with a feminist epistemological contribution to gender categorisation in the quantitative sociological research of statistical data entry. The final argument leads the authors to suggest an extension of gender categories that would differentially (according to the theme of research) include transsexual persons and the segmentation of researched gender groups according to multiple relations of social power together with the necessary preliminary epistemological reflection.

Key words: gender, gender dichotomy, epistemology, research, intersectionality

Andreja Vezovnik

Critical analysis of political discourses on the “Erased” in Slovenian op-ed press

This contribution is a critical analysis of political discourses on the “Erased” that appeared in the Slovenian printed press between 1995 and 2008. The presented qualitative analysis explores 312 units of op-ed articles, mainly commentaries and editorials, which were selected on the basis of two keywords: erased, erasure. The contribution aims to show that in the abovementioned period the notion of the “Erased” functioned as the nodal point around which two antagonistic discourses were formed. The first advocated for the rights of the “Erased” by forming a democratic demand, while the second made claims against the rights of the “Erased”. The first one was positioned within the discourse of the universal notions of democracy and human rights, while the second belongs to nationalist and patriotic discourse. The aim of the analysis is to find out which empty or hegemonic signifiers are produced in this antagonistic relation and how the chains of equivalence are formed on both sides. Above all, this contribution deals with the thematisation of the relationship between the particular and the universal demand, both inscribed in the discursive, as well as with the heterogeneous demand of the “Erased” that can only be inscribed in the discursive during the process of representation. Consequently, the second focus is on the retroactive construction of the “Erased” as a political subject that can only be constituted through the process of political representation. The contribution claims that in the case of the “Erased” we are dealing with a “failed representation” because the discourse advocating the rights of the “Erased” is articulated in the ideals of universal human rights and democracy both functioning as empty signifiers. Therefore, instead of creating a place in the discursive, for the demand of the “Erased” as a political subject, the advocative discourse makes the potential political subject passive, victimised, reified and desubjectivated.

Key words: erased, discourse, antagonism, representation, demand, (de)subjectivation

Melita Poler Kovačič, Karmen Erjavec

Images of investigative journalism in the Slovenian daily press

Slovenian journalists have adopted certain strategies to create images of investigative journalism in the (quality) daily press. However, some reports covering institutional scandals may be labelled merely semi-investigative. The textual analysis exposed strategies of factism, referring to official and/or anonymous sources, and to common knowledge and common sense. During in-depth interviews, journalists attributed

reasons for this practice to the media's market-driven orientation; they believed that they are forced to persist in a situation which cannot be changed or is even perceived as normal. Thus, instead of playing the role of watchdogs, semi-investigative journalists allow official sources, often hidden behind a veil of anonymity, to build media agendas.

Key words: institutional scandals, investigative journalism, journalistic strategies, information sources, journalism ethics

Živa Humer, Metka Kuhar

Domestic and care work and gender relationships: old stories in new format?

The article problematises domestic and care work in the private sphere as a place of gender inequality in both Slovenia and the European Union. The starting point is the reality of the significantly unequal distribution of domestic and care work in Slovenia – despite the socialist tradition of long-term female employment and public participation. The authors focus on the perceptions of responsibility for domestic and care work; on perceptions of conflicts and tensions stemming from the unequal division of this work between partners; and on different strategies to prevent or resolve these conflicts.

Key words: domestic and care work, gender, family, conflicts

Table of contents

ARTICLES

Research ethics between science, privacy and bureaucracy Brina Malnar	7
Gender in Research: from Binarism and Homogeneity to Complexity Valerija Vendramin in Renata Šribar	25
Critical analysis of political discourses on the “Erased” in Slovenian op-ed press Andreja Vezovnik	45
Images of investigative journalism in the Slovenian daily press Melita Poler Kovačič, Karmen Erjavec	63
Domestic and care work and gender relationships: old stories in new format? Živa Humer, Metka Kuhar	81

BOOK REVIEWS

Bogomir Mihevc: Ključ je v naših rokah! Študentska gibanja za univerzo in boljši študij. Ljubljana: Univerza, Knjižnica arhiva in muzeja Univerze, 2008. <i>Mirjana Ule</i>	99
Rudi Rizman: Globalizacija in avtonomija: prispevki za sociologijo globalizacije. Ljubljana: Filozofska fakulteta (Zbirka Razprave FF), 2008. <i>Franc Trček</i>	100
Pierre Hadot: Kaj je antična filozofija? Ljubljana: Krtina, 2009. <i>Robert Bobnič</i>	102
Jacques Le Goff: Nastanek Vic. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2009. <i>Goran Gaber</i>	104
Michel Foucault: Rojstvo klinike. Ljubljana: Študentska založba, 2009. <i>Irenej Jerič</i>	106
ABSTRACTS AND TABLE OF CONTENTS	111

Navodila avtorjem

1. Prispevke za rubriko Znanstveni članki avtorji pošljejo na elektronski naslov: *valentina.hlebec@fdv.uni-lj.si*; prispevke za rubriko Recenzije knjig pa na naslov: *andreja.vezovnik@fdv.uni-lj.si*.
2. Prispevek naj ima dvojni medvrstični razmik, tip črk Times New Roman, velikost črk 12 in levo poravnavo. Strani v prispevku naj bodo zaporedno oštevilčene.
3. Članek naj obsega od 5.000 do 8.000 besed, vključno z opombami, seznamom literature in grafičnimi prikazi, recenzija ali prikaz knjige pa od 1.000 do 1.200 besed.
4. Uredništvo ima pravico, da prispevkov, ki ne ustrezajo merilom knjižne slovenščine, ne sprejme v recenzentski postopek.
5. Z rezultatom postopka kolegialnega recenziranja članka bo avtor seznanjen v dveh mesecih od oddaje članka. Neobjavljenih prispevkov uredništvo avtorjem ne vrača. Pregledi in recenzije knjig se ne recenzirajo.
6. Če je prispevek že bil ali pa bo v kratkem objavljen v drugi reviji, mora avtor to izrecno navesti.
7. Na posebnem listu naj avtor poleg naslova znanstvenega članka navede svoje ime in priimek, akademski naslov in/ali profesionalni naslov, naslov elektronske pošte in številko telefona. Hkrati naj predlaga uvrstitev svojega članka v eno od treh kategorij: izvorni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, kratek znanstveni članek.
8. Prva stran besedila naj vsebuje le naslov in morebitni podnaslov članka brez oznak avtorstva.
9. Podnaslovi, ki naj obsegajo največ dve ravni, naj bodo oštevilčeni desetiško in levo poravnani.
10. Članku je treba priložiti povzetek, v katerem avtor jasno opredeli namene, dognanja in sklepe prispevka. Povzetek, in sicer v slovenščini in v angleščini, mora biti izpisan na posebni strani. Skupna dolžina obeh povzetkov ne sme presežati 250 besed. Prav tako je treba dodati do pet ključnih besed, tako v slovenščini kot v angleščini.
11. Avtor naj v besedilu označi najprimernejša mesta za grafične izdelke (tabele, skice, grafikone itd.) po zgledu: [Tabela 1 približno tukaj]. V dokončni obliki naj bodo ti izdelki priloženi na koncu besedila. Naslov tabele je nad tabelo, naslov grafa pa pod grafom. Naslov tabele se zaključí s piko. Avtor naj prostor, ki ga grafični izdelek v prispevku zasede, šteje v obseg besedila bodisi kot 250 besed (pol strani) ali 500 besed (cela stran). Uredništvo ima pravico, da grafične izdelke umesti v besedilo glede na najustreznejši prelom strani. Vseh prikazov naj ne bo več kot osem.
12. Število in dolžina opomb naj bosta omejena le na najnujnejše. Opombe naj bodo podčrtne in zaporedno številčene. Avtor lahko v objavnih različici članka priloži kratko zahvalo, ki bo natisnjena na koncu prispevka pred seznamom literature.
13. Sklic na vir v besedilu naj bo sledeči: (Sztompka 1993). Stran, na kateri se navedek v delu nahaja, se napiše za dvopičjem: (Wallace 1988: 577). Če sta avtorja navedenega dela dva, navedete oba: (Adorno in Horkheimer 1990), pri večjem številu avtorjev izpišite le prvo ime: (Stanković in dr. 1999). Dela enega avtorja, ki so izšla istega leta, med seboj ločite z zaporednim dodajanjem malih črk (a, b, c itd.) stično ob letnici izida: (Bourdieu 1996a). Dela različnih avtorjev, ki se vsa nanašajo na isto vsebino, naštejte po abecednem redu, med njimi je podpičje: (D'Andrade 1995; DiMaggio 1997; Zerubavel 1997).
14. Dela, navedena v članku, morajo biti v abecednem seznamu navedena na koncu v poglavju z naslovom Literatura. Če so bili v prispevku uporabljeni viri, se seznam virov pod naslovom Viri uredi posebej. Če je naslovov spletnih strani več, se lahko navedejo tudi v posebnem seznamu z naslovom Spletne strani. Pri navedbi spletne strani se v oklepaju dopiše datum dostopa. Vsako enoto v teh seznamih zaključuje pika. Način navedbe enot v poglavjih Literatura/Viri/Spletne strani je naslednji:
 - Rus, Veljko (1999): Vrednote zaposlenih do dela in do družbe. Družboslovne razprave, XV (30–31): 113–133.
 - D'Andrade, Roy (1995): A Folk Model of the Mind. V D. Holland in N. Quinn (ur.): Cultural Models in Language and Thought: 112–151. Cambridge: Cambridge University Press.
 - Lamont, Michele, in Fournier, Marcel (ur.) (1992): Cultivating Differences: Symbolic Boundaries and the Making of Inequality. Chicago, London: The University of Chicago Press.
 - Le Goff, Jacques (1999): Medieval Civilization. Oxford, Cambridge: Blackwell.
 - Garton, Luis, in dr. (1997): Studying Online Social Networks. Journal of Computer-Mediated Communication, 3 (1). Dostopno prek: <http://jcmc.huji.ac.il/vol3/issue1/> (20. 5. 2001).
 - Laurenti, Jeffery (1998): The New U. N. Assessment Scale and Analysis of the Rate Revisions Adopted by the 52nd United Nations General Assembly. Dostopno prek: <http://www.unausa.org/newindex.asp?place=http://www.unausa.org/programs/scale.asp> (9. 12. 2004).
 - United Nations peacekeeping. Dostopno prek: <http://www.un.org/Depts/dpko/dpko/index.asp> (28. 2. 2006).
15. Daljši navedki (več kot 40 besed) naj bodo postavljeni v samostojen odstavek, z zamaknjenimi robovi, v manjšem tisku in brez narekovajev.
16. Avtor je dolžan za gradiva, ki jih uporablja v prispevku, pridobiti dovoljenje lastnika avtorskih pravic. Za tako dovoljenje se v prispevku na ustrezen način zahvali.
17. Avtor prenese materialne avtorske pravice za objavljeni prispevek na izdajatelja revije.
18. Ob izidu prejme vsak avtor članka in vsak recenzent en izvod Družboslovnih razprav, (prvonapisani) avtor znanstvenega članka pa tudi deset separatov svojega prispevka. Članki niso honorirani, prevodi in recenzije pa le po predhodnem dogovoru.

Brina Malnar

Raziskovalna etika med znanostjo, zasebnostjo in birokracijo

Valerija Vendramin in Renata Šribar

Spol v raziskovanju: od binarizma in homogenosti h kompleksnosti

Andreja Vezovnik

**Kritična analiza političnih diskurzov o izbrisanih
v žanrih mnenjske zvrsti**

Melita Poler Kovačič, Karmen Erjavec

Podobe preiskovalnega novinarstva v slovenskem dnevnem tisku

Živa Humer, Metka Kuhar

**Domače in skrbstveno delo ter odnosi med spoloma:
stare zgodbe v novih preoblikah?**

ISSN 0352-3608

9 770352 360015